

Doopsgezinde Bijdragen

nieuwe reeks 11 (1985)

Doopsgezinde
Historische Kring

Doopsgezinde Bijdragen
nieuwe reeks nummer 11

verzameld door
de redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring

W. Bergsma

J. Brüsewitz

I. B. Horst

D. Visser

S. Voolstra

uitgegeven door de
Doopsgezinde Historische Kring
Singel 454, 1017 AW Amsterdam

Doopsgezinde Bijdragen

nieuwe reeks nummer 11

Doopsgezinde Historische Kring

Amsterdam

1985

© 1985 Doopsgezinde Historische Kring, Amsterdam
Zet- en drukwerk: Samsom Sijthoff grafische bedrijven bv, Alphen aan den Rijn
Eindredactie: Dirk Visser

ISBN 90 70164 85 x
ISSN 0167-0441

Inhoud

	<i>Redactioneel</i>	9
J. Brüsewitz	<i>'Tot de aankweek van leeraren'</i> <i>De predikantsopleidingen van de Doopsgezinden, ca. 1680-1811</i>	11
J.M. Welcker	<i>Een eeuw Doopsgezinde Kweekschool, 1811-1914</i>	44
G. Hullegie	<i>'Goede waeke ende scarpe toversicht'</i> <i>Stadhouder Schenck van Toutenburg en de Munsterse Dopers, 1534-1535</i>	87
I. van 't Spijker	<i>'Mijn beminde huysvrouwe in de Heere'</i> <i>Doperse vrouwen in de vroege Reformatie in de Nederlanden</i>	99
M.H. Quak	<i>De sociale status van Amsterdamse doopsgezinde collegianten in de 18e eeuw</i>	109
E.I.T. Brussee-van der Zee	<i>De Doopsgezinde Broederschap en het nationaal-socialisme, 1933-1940</i>	118
Tekstuitgave	<i>Hans de Ries, 'Verthoon van verscheijden onwaerheden'</i>	130
Interview	<i>J.A. Oosterbaan — over wezen en toekomst van de Doopsgezinde Gemeente</i>	166
Verslag van lopend onderzoek	<i>P.J.A. Nissen, De anti-doperse geschriften van Petrus van Blommeveen, Cornelius Crocus, Joannes Bunderius en Georgius Cas-sander</i>	171

- Besprekingsartikel W. Bergsma, *Een kruimeltje kritiek* 185
n.a.v. Theun de Vries, *Ketters. Veertien eeuwen ketterij, volksbeweging en kettergericht*
- Boekbesprekingen *Bibliographie de la Réforme 1450-1648. Fasc.: VIII: Benelux. Ouvrages parus de 1956 à 1975/6* (door I. B. Horst) 194
- Lawrence Klippenstein, *Directory of Mennonite Archives and Historical Libraries* (door I. B. Horst)
- John Calvin, Treatises Against the Anabaptists and Against the Libertines.* Benjamin Wirt Farley, ed. (door I. B. Horst)
- Three Reformation Catechisms: Catholic, Anabaptist, Lutheran. Texts and Studies in Religion*, Vol. XIII. Denis Jansz, ed. (door S. Voolstra)
- Wiebe Bergsma, *Aggaeus van Albada (c. 1525-1587), schwenckfeldiaan, staatsman en strijder voor verdraagzaamheid* (door I. B. Horst)
- Historisch bewogen. Opstellen over de radicale reformatie in de 16e en 17e eeuw. Aangeboden aan Prof. Dr. A.F. Mellink* (door S. Voolstra)
- Calvin August Pater, *Karlstadt as the Father of the Baptist Movements: The Emergence of Lay Protestantism* (door S. Voolstra)
- Theologie in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. Bijdragen over de collecties en verwante verzamelingen alsmede Doopsgezinde Adversaria verschenen bij het afscheid van Dr. Simon L. Verheus* [F. J. Hoogewoud, M. Keyser en S. Voolstra, eds.] (door P. Visser)

T. W. Dekker en C. Nielsen, *Kastelen, kerken en kloosters. Kerkgeschiedenis van Harlingen en Midlum* (door W. Bergsma)

1785-1985. 200 jaar Doopsgezinde Gemeente Beemster/Oosthuizen (door D. Visser)

M. J. 't Hart, *1534-1984. Vermaningen en Vermaners. 450 jaar Doperse geluiden in Aalsmeer* (door J. M. Welcker)

C. A. van Swichem, T. Brouwer en W. van Os, *Een huis voor het Woord. Het Protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900* (door W. Bergsma)

Berichte der Augenzeugen über das münsterische Wiedertäuferreich. Carl Adolf Cornelius, ed.

Defensio Francisci Davidis and De dualitate tractatus Francisci Davidis (Cracoviae 1582). Mihály Balázs, ed. (door W. Bergsma)

The Complete Works of Menno Simon [sic]. John F. Funk and Brother, ed. (door I. B. Horst)

L. G. Jansma en P. G. G. M. Schuiten, eds., *Religieuze bewegingen* (door I. B. Horst)

Mededelingen 216

Verenigingsnieuws *Verslagen ledenvergaderingen 1984* 220
Financieel overzicht 1984
Ledenlijst; voortzetting tot 1 september 1985

Adressen auteurs

Portfolio *Portrettengalerij van het Doopsgezind Seminarie*

Redactioneel

Zorg over het voortbestaan van de gemeenten (in de tweede helft van de 17e eeuw) en 'een staat van langzame kwijning en verval' (in het begin van de 19e eeuw) — met deze beschrijvingen beginnen J. Brüsewitz en J. M. Welcker respectievelijk hun artikel waarin ze een deel van de geschiedenis beschrijven van de predikantsopleidingen van de Doopsgezinden. Die vrees was niet geheel ongegrond: in de periode 1660-1772 zijn niet minder dan 34 Doopsgezinde Gemeenten verdwenen. Al bij de aanstelling van Galenus Abrahamsz. de Haan in 1680 en bij de oprichting van het seminarie in 1735 werd een gedegener predikantsopleiding als een noodzakelijke voorwaarde beschouwd om de Broederschap voor 'vervloeiing' te bewaren.

De rol van George Schenck van Toutenburg, stadhouder van Friesland en Groningen, bij de val van het Doperrijk te Munster in 1535 wordt beschreven door Gerard Hulleger. Hij toont verder aan waarom de bestrijding van de Dopers in Friesland meer slachtoffers eiste dan in Overijssel.

De Reformatie kan beschouwd worden als een periode van omwenteling waarin allerlei zaken nog niet nauwkeurig gedefinieerd waren. Dit geldt zeker voor de plaats van de vrouw in de gemeente. Meer dan in andere Protestantse stromingen kregen in het Doperdom vrouwen nieuwe mogelijkheden op godsdienstig gebied. Over doperse vrouwen in de vroege Reformatie schrijft Ineke van 't Spijker.

Marieke Quak behandelt ditmaal een deelaspect van het Collegiantisme, namelijk de sociale status van Amsterdamse Doopsgezinde Collegianten in de 18e eeuw.

Ruim tien jaar nadat Hans-Jürgen Goertz in de *Mennonitische Geschichtsblätter* de houding van de Duitse Doopsgezinden tijdens het Derde Rijk heeft beschreven, behandelt E. I. T. Brussee-van der Zee de houding van de Doopsgezinde Broederschap in Nederland tot het nationaal-socialisme in de periode 1933-1940. Welke invloed heeft de eigen aard van de Broederschap daarop gehad, zo vraagt zij zich af. De auteur komt tot de conclusie dat tot 1940 de ADS geen leiding heeft gegeven bij het bepalen van een standpunt ten opzichte van het nationaal-socialisme.

De tekstuitgave, ingeleid en voor uitgave gereed gemaakt door de Neerlandicus en Schabaelje-kenner Piet Visser, is het in handschrift overgeleverd 'Verthoon van verscheijden onwaerheden ende loogenen, begrepen in een boecxken geintitleert antwoordt liedt op eens wederdoopers lasterliedt' van Hans de

Ries. Daarin reageert De Ries, gedurende meer dan een halve eeuw de veelzijdige leidsman van de Waterlanders, op *Antwoort-Liedt Op eens Wederdoopers Laster-Liedt* van de gereformeerde ouderling Pieter de Bisschop uit Rotterdam. Deze calvinist bestreed daarmee een omstreeks 1587 heimelijk uitgegeven lied van Jaspar Jansz. Hartsvelt, een 'Mennist Schoolmeester tot Dordrecht', die hierin de doopsgezinde leer en levenswijze propageert ('Een nieuwe Liedeken, op de wijze: Gheeft my te drincken na mynen Dorst'). Een en ander laat zien op welke wijze de Calvinisten aan het eind van de 16e eeuw de Doopsgezinden bestreden.

Bijna een kwart eeuw (1954-1977) heeft prof. mr dr J.A. Oosterbaan (mede) het gezicht bepaald van het Doopsgezind Seminarie. In dit 'Seminariejaar' werd zijn mening gevraagd over onder meer het wezen en de toekomst van de Doopsgezinde Gemeente alsmede herbezinning op de geschiedenis en de theologie van de doperse beweging.

Peter J. A. Nissen heeft in zijn doctoraalscriptie een begin gemaakt met het onderzoek naar de Rooms-Katholieke geschriften tegen de 16e-eeuwse Dopers in de Nederlanden. In 'verslag van lopend onderzoek' maakt hij daarvan melding. Met steun van ZWO zet hij dit onderzoek voort.

Voorafgaande aan de boekbesprekingen gaat het besprekingsartikel van Wiebe Bergsma, waarin hij uitvoerig aandacht besteedt aan het boek van Theun de Vries, *Ketters. Veertien eeuwen ketterij, volksbeweging en kettergericht*, dat vier jaar voor verschijnen door de auteur werd aangekondigd in een interview in de *Doopsgezinde Bijdragen* 4 (1978).

De illustraties verdienen bijzondere vermelding. Een (bijna) volledige portrettengalerij van alle docenten van het Seminarie, met veel zorg samengesteld door J. Brüsewitz, maakt deze aflevering van de *Doopsgezinde Bijdragen* tot een bijzonder (Seminarie)nummer.

Redactiecommissie

‘Tot de aankweek van leeraren’

De predikantsopleidingen van de Doopsgezinden, ca. 1680-1811

Inleiding

In de tweede helft van de 17e eeuw worden onder de Doopsgezinden steeds vaker geluiden vernomen die van een grote zorg over het voortbestaan van de Gemeenten getuigen. Gemeenten zonder leraar dreigen te verdwijnen of zijn al verdwenen. Om die ontwikkeling te keren stelt de Gemeente Rotterdam op een vergadering van de Zuidhollandse Sociëteit in 1675 voor de aankweek van jongelingen tot de predikdienst systematischer aan te pakken.¹

Aan de daarop volgende periode, waarin uiteindelijk de Gemeenten bij het Lam en bij de Zon tot de oprichting van een eigen Seminarie besluiten, hebben onder anderen aandacht besteed S. Muller, W. J. Kühler en N. van der Zijpp, om de belangrijkste auteurs te noemen².

De behandeling van een aantal vragen, die van belang zijn om een meer samenhangend beeld van de opleiding tot de predikdienst onder de Doopsgezinden te geven, ontbreekt nog. Met name aan het Seminarie van de Zon is nauwelijks aandacht besteed.

Op basis van archiefonderzoek wil ik in dit artikel trachten een aantal van deze vragen te beantwoorden. Waarom kwam het tot een meer geïnstitutionaliseerde vorm van predikantsopleiding? Hoe kreeg die opleiding gestalte in de twee hoofdstromingen onder de Doopsgezinden in de 18e eeuw? Welke zijn de kenmerkende verschillen tussen beide hoofdstromingen?

* De auteur is predikant bij de Doopsgezinde Gemeente Haarlemmermeer.

¹ Zie hiervoor W. J. Kühler, ‘De oprichting van de Kweekschool in 1735’, *Doopsgezinde Bijdragen* 1918 (55) 49.

² Deze artikelen zijn:

S. Muller, ‘Geschiedenis van het onderwijs in de Theologie bij de Nederlandse Doopsgezinden’ in: *Doopsgezind Jaarboekje 1850*, 67-179.

W. J. Kühler, ‘De oprichting van de Kweekschool in 1735’, *Doopsgezinde Bijdragen* 1918 (55) 43-85.

N. van der Zijpp, ‘225 jaar Seminarie’, *Stemmen* (IX, 5) 5-23.

Voorspel

a. *De kweekschool onder Galenus Abr. de Haan*

Als Galenus Abrahamsz de Haan op 5 december 1680³ van de kerkeraad van de Gemeente bij het Lam de opdracht krijgt om de taak van onderwijzer op zich te nemen, is dat aan de ene kant een eerste stap op weg naar een meer geïstitutionaliseerde vorm van onderwijs. Aan de andere kant is het echter niet veel meer dan een soort bevestiging van een gegroeide praktijk, namelijk dat een oudere leraar een jongere inleidde en begeleidde tot het predikambt. Het verschil met de oude praktijk ligt echter hierin, dat heel uitdrukkelijk aan Galenus alleen de opdracht in algemene zin wordt gegeven en hij daarvoor een apart honorarium ontvangt. De nood is zo groot dat via informele lijnen opgeleide predikanten niet voldoende aanwezig waren.

In 1692 echter krijgt een en ander pas gestalte, hoewel de kerkeraadsnotulen in de jaren die volgen op het besluit Galenus te benoemen nog wel vermelden dat er gezocht moet worden naar personen die zouden kunnen gaan preken en dat bovendien bepaalde personen zorg moeten dragen voor de oefening tot de predikdienst.⁴ Maar meer dan deze vermeldingen vindt men niet.

Het eerste resolutieboek van de kweekschool, waarin de feiten met betrekking tot het opleiden van predikanten binnen de Lamistische gemeente staan opgetekend (gedateerd 7 februari 1692), begint met een uiteenzetting waarom men weer⁵ de kwestie van de opleiding ter hand neemt. Er worden acht gecommitteerden benoemd. In een aantal punten kan men vinden waar het de broeders, de gecommitteerden tot de aankweek, om gaat. Er moet een kweekschool zijn voor de Gemeenten. Er is een onderwijzer Galenus die voor een honorarium van 200 gulden per jaar, vier maal per week des namiddags 2 uur college zal geven. Als Galenus niet in staat is zijn taak waar te nemen, wordt hij vervangen. Men neemt verantwoordelijkheid op zich voor de financieel minder draagkrachtige studenten, maar niet meer dan vier of vijf.

Studenten die mochten blijken onbekwaam te zijn, zou men aan een eerlijke andere broodwinning moeten helpen. Studenten, die tot proponent aangesteld en derhalve bekwaam geacht worden om te preken, moeten zich beschikbaar houden voor preekbeurten binnen en buiten de stad. Proponenten ontvangen van de Gemeente een tractement en de besten van hen zullen ook tot leraars van de Gemeenten (bij het Lam) verkozen kunnen worden.

Deze punten vormen als het ware het oudste reglement. Hierna gaan de plannen, die met de benoeming van Galenus en in de jaren 1680-1692 verder gerijpt

³ Gemeentearchief Amsterdam, Particulier Archief 565 (voortaan GA) B 870 II, 206.

⁴ GA B 870 II, 210 en 248.

⁵ GA B 2475, Resolutieboek der kweekschool tot 1714.

waren, concreet worden. Men gaat op zoek naar studenten, er melden zich studenten, er worden studenten aangenomen. Weliswaar zeer summier worden we geïnformeerd tot hoever in deze eerste periode de arbeid van Galenus en de gecommiteerden zich uitstrekt. Men draagt zorg voor het onderbrengen van studenten, geeft daar soms geld voor, men regelt en betaalt aanvullend onderwijs in de Latijnse taal. Voordat een student tot de colleges wordt toegelaten is er een onderzoek naar de bekwaamheden in het reciteren.⁶ Het gehele onderwijs is er op gericht om van de jongelingen bekwame predikers te maken. Over de inhoud van het onderwijs wordt geen informatie gegeven dan alleen dat een afgestudeerde arts die zich meldt in zeer korte tijd (binnen een jaar) tot proponent wordt aangesteld na wat aanvullend onderwijs.

Degenen die in 1692 beginnen te studeren worden in 1695 proponent na het houden van een voordracht. Men ontkomt niet helemaal aan de indruk dat in deze eerste periode de functie van de kweekschool en de gecommiteerden een coördinerende is, waarbij vooral de financiële kant een gewichtige rol speelt; verder is het geheel afhankelijk van de directe behoefte. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat, wanneer een student niet voldoende vorderingen maakt, men hem aanraadt maar naar een andere werkkring uit te zien. Als er in 1695 drie proponenten benoemd zijn, worden er tot ca. 1699 geen studenten aangenomen. Het lijkt er op alsof men, als de eerste nood gelenigd is, voor het moment terugdeinst om nieuwe studenten waarvoor men ook weer verantwoordelijkheid draagt, onder de hoede te nemen.

Vraag en aanbod moeten gelijke tred houden. Uit de regels blijkt dat het gaat om een zekere voorraadvorming van kandidaat-leraren, opdat men nieuwe vakatures direkt kan vervullen en ook andere Gemeenten van dienst kan zijn in de predikdienst, maar meer wil men niet. In de proponentsperiode die een aantal jaren kan duren, wordt men geacht verder te studeren opdat men steeds bekwaamer wordt. Ook is er de verplichting om geregeld preken te maken en preken in voorraad te hebben, beide onder voortdurend toezicht van de gecommiteerden.⁷

Rond de eeuwwisseling vraagt men zich toch weer af of het niet nodig is nieuwe studenten aan te nemen. De voorraad proponenten is weer geslonken.⁸ Met de kerkeraad echter ontstaat er een conflict over de verschillende competenties.⁹ De gecommiteerden stellen zich op het standpunt dat zij hierin beslissingsbevoegdheid hebben, terwijl de kerkeraad als geldgever en als gebruiker haar invloed wil laten gelden. Uiteindelijk wordt de zaak zo beslist, dat de kerkeraad kennis neemt van de besluiten van de gecommiteerden en dat de aangenomen

⁶ GA B 2475, op twee losse inliggende folio.

⁷ GA B 2475, 7 dec. 1697.

⁸ GA B 2475, 10 mrt. 1699.

⁹ GA B 870 III, 166, 193, 197 en 304.

studenten aan de kerkeraad worden voorgeleid. De aanneming van studenten is in deze periode nog niet erg geregeld, gezien de verschillende bekwaamheden die de adspirant student meebrengt en gezien de vaak zeer ongelijke financiële situatie.

Aanneming na een onderzoek naar bekwaamheden wordt in deze periode vastgelegd in een contract tussen de gecommiteerden en eventueel de ouders en/of voogden, waarbij vooral de financiën geregeld worden.¹⁰ De activiteiten van de gecommiteerden richten zich ook op de vooropleiding. Men verstrekt subsidies om de Latijnse taal te leren (vijftig gulden 's jaars).¹¹ Galenus is niet de enige docent. Het onderwijs in bijvoorbeeld de Griekse taal wordt uitbesteed aan anderen, waarvoor de gecommiteerden dan de kosten dragen.¹² De studenten ontvangen ook, eenmaal proponent, van tijd tot tijd geld voor boeken. Tweemaal zien we vermeld in de boeken, dat het voor de aanschaf van een concordantie van Trommius is.¹³

Een regeling voor de proponenten wordt nog verder vastgelegd als er in 1705 weer vier nieuwe proponenten worden aangesteld. Zij ontvangen een tractement van 250 gulden per jaar. Zij zijn verplicht, om waar de kerkeraad dat nodig oordeelt, in Amsterdam en daarbuiten te gaan preken. Elke vier weken moeten ze een preek maken die ze dan na goedkeuring kunnen houden.¹⁴ Bij deze proponentsaanstelling lezen we zeer nauwkeurig wat men zich bij proponenten voor ogen stelt. Het zijn personen die zich een aantal jaren hebben laten onderwijzen in de Heilige Schrift en de kennis der waarheid om daarmee niet alleen al die leerstukken te begrijpen en te beleren, maar ook om over die leer met verstand en verstaanbaar op een gemoedelijke wijze die indruk maakt, te spreken als een passend werktuig bij de opbouw van de gemeente.

Kort na deze proponentsaanstellingen komt er een einde aan wat men een eerste periode zou kunnen noemen. In 1706 komt Galenus te overlijden. Men besluit geen haast te maken met een nieuwe leraar. Pas in 1708 doet men een beroep op Pieter Noortdijk, die men overigens al eerder had gevraagd in 1699. Hij weigert echter. Hierna komt het niet meer tot een tweede voordracht.¹⁵ Een aantal factoren kunnen daarbij een rol gespeeld hebben. De Gemeente had op dat moment drie proponenten met de daaraan verbonden kosten. Daarnaast was het al gebruikelijk van tijd tot tijd onderdelen van het onderwijs uit te besteden en dat voldeed goed. De pragmatische aanpak in deze eerste periode, waarbij vraag

¹⁰ GA B 2475, 18 juli 1699.

¹¹ GA B 2475, 7 juli 1699.

¹² GA B 2475, 21 juli en 10 nov. 1699.

¹³ GA B 2475, 14 okt. 1705.

¹⁴ GA B 2475, 18 en 28 juni 1705.

¹⁵ GA B 870 III, 168.

en aanbod duidelijk op elkaar bleven afgestemd gezien de financiële consequenties, heeft er toe geleid dat de gecommiteerden bleven bestaan als een soort toezichthouders op de studie van studenten die, elders studerend, uiteindelijk als proponent zouden willen worden aangesteld.

b. *Studeren bij anderen*

Als de genoemde proponenten van de lichting 1705 in 1711 tot leraar zijn aangesteld, volgt in 1713 de eerste aanstelling van een proponent die zoals wordt vermeld niet onder de eigen professor heeft gestudeerd, maar die bij de gastvrije Remonstranten de lessen heeft gevolgd.¹⁶ In deze jaren is er geen noemenswaardige activiteit van de gecommiteerden tot de aankweek. De kerkeradsnotulen vermelden zelfs dat zij het beheer over de gelden van de gewezen kweekschool overnemen.¹⁷ Bij die overname wordt nog wel bepaald dat een gedeelte van de gelden beschikbaar blijft voor de aankweek van jongelingen tot de predikdienst. Men valt min of meer terug in de oude situatie die voor het hoogleraarschap gebruikelijk was, namelijk deze dat individuele studenten, ieder op eigen wijze de wegen voor hun opleiding zoeken om tenslotte voor de aanstelling tot proponent bij de kerkerad te komen die dan al of niet overgaat tot de aanstelling. Men blijft echter ook wel actief in het ontwikkelen van plannen weer tot een kweekschool te komen, daartoe misschien mede aangezet omdat nog steeds gemeenteleden geld vermaken aan de gemeente ten behoeve van de kweekschool en omdat het werk van Galenus niet helemaal vruchteloos is geweest.

In 1716 is er met zoveel woorden sprake van een heroprichting van een kweekschool.¹⁸ Er wordt daartoe een commissie ingesteld. Zij krijgt de opdracht met een rapport te komen. Als dat rapport gereed is komt het echter niet verder tot initiatieven. Dit misschien omdat er op dat moment slechts zeer weinig studenten zijn. De aangestelde leraren zijn jong en er zijn nog voldoende proponenten voorradig.

Als de student Deknatel zich meldt wordt hem uit de kas een toelage verschaft om zijn studiën aan de Remonstrantse kweekschool voort te zetten.¹⁹ Hij wordt in 1722 proponent. Als hij aangesteld wordt besluit men vrijwel op het zelfde moment het plan voor een eigen kweekschool voorlopig te laten varen.²⁰ Wederom zal de situatie van dat moment bij de beslissing een rol gespeeld hebben. Met zoveel woorden constateert de kerkerad dat de studenten heel goed bij de Remonstranten terecht zijn. Wel besluit men om door middel van het optrekken

¹⁶ GA B 2475, 23 mrt. 1713.

¹⁷ GA B 870 III, 440.

¹⁸ GA B 870 III, 382 en 383.

¹⁹ GA B 870 III, 444.

²⁰ GA B 870 III, 490.

van de tractementen het proponentschap en het leraarschap aantrekkelijk te maken. Het vast getal der leraren wordt op drie gesteld. Bovendien wordt vastgesteld dat een voorraad van vier proponenten voldoende is.²¹

Hoewel het dus niet tot een eigen kweekschool komt, wordt de eigen commissie belast met het toezicht op de aankweek vernieuwd. In genoemde commissie hebben twee leraren en vier diakenen zitting. De zittingsperiode is vier jaar. Haar opdracht bestaat hierin dat zij moet nagaan welke jongelingen op eigen kosten elders studeren, om dan hun studie te volgen en te bekijken of ze niet tot proponent kunnen worden aangesteld. Als er onder aldus studerenden, studenten zijn die, om wat voor reden dan ook niet op eigen kosten hun studie kunnen voltooien, mag ook hier de commissie actief optreden. Wederom worden ten aanzien van het proponentschap de puntjes op de i gezet. Het lijkt er op alsof het ook dan gaat om de voorziening van de Gemeenten van proponenten zonder dat men zelf in de weg die ertoe leidt actiever is dan het verschaffen van geld. De commissie moet aanstaande proponenten, mits zij van een goed en stichtelijk leven zijn, onderzoeken op hun bekwaamheid, zowel in de talen als in de theologie, de filosofie en in de manier van preken. De vraag of zij met de broeders een zijn in de goede en gematigde gronden van de Gemeente ten opzichte van de verschillen in de godsdienst, vormt bij dit onderzoek een belangrijk punt. Hierna vindt op voorstel van de commissie de proponentsaanstelling plaats door de hele kerkeraad. Van aldus aangestelden wordt gevraagd twaalf preken te houden, bereid te zijn ook elders (buiten Amsterdam) voor te gaan en eventueel een beroep aan te nemen met voorafgaande goedkeuring.

In 1726, als de vier jaar zijn verstreken, kan men uit de dan vermelde besluiten opmaken dat deze gang van zaken toch niet geheel voldoet. Het vast getal der leraren is uitgebreid tot vier door de aanstelling van Deknatel. Men besluit namelijk wederom zelf een professor aan te stellen.²² In 1727 blijkt echter dat men er toch niet veel haast mee heeft.²³ Wellicht spelen weer de financiën een rol omdat de commissie de beslissing over het tractement aan de kerkeraad laat, die inmiddels het tractement voor de leraren op f 1500,— heeft gesteld. Men begint echter weer proponenten aan te stellen en er komt weer een nieuwe regeling voor de proponenten.²⁴

Het is opvallend, dat in de notulen van de kerkeraad, die van de Doopsgezinde zijde de enige bron vormen, over de gang van zaken met betrekking tot de aankweek in deze periode, niets te vinden is over een in de jaren twintig ontstaand probleem voor Doopsgezinde studenten om aan het Remonstrants seminarie te

²¹ GA B 870 III, 500-503.

²² GA B 870 III, 573.

²³ GA B 870 III, 579.

²⁴ GA B 870 III, 579.

studeren. De Remonstranten werpen dit probleem op omdat de zuigkracht voor Remonstranten naar Doopsgezinde Gemeenten te groot wordt.

In 1733 duikt in de notulen van de kerkeraad de naam op van Tjerk Nieuwenhuis, een student van Cattenburg, hoogleraar aan het Remonstrants seminarie.²⁵ Deze Nieuwenhuis, afkomstig uit Harlingen en gepromoveerd in de filosofie aan de universiteit van Franeker, was zelfs de vervanger geweest voor zijn Remonstrantse leermeester. Het besluit van 1727 om toch een eigen hoogleraar te benoemen lijkt geëffectueerd te worden, nu er zich in de ogen van de gecommiteerden een zo geschikte kandidaat voordoet. In 1734 wordt Nieuwenhuis tot proponent aangesteld.²⁶ Als hem een toelage van *f* 1000, — wordt verstrekt voor een studiereis door een aantal Europese landen, ontkomt men niet aan de indruk dat de kandidaatprofessor, van wie bekend is dat hij de keuze tussen de Doopsgezinden of de Remonstranten nog niet heeft gemaakt, als het ware gekocht wordt.²⁷

In ieder geval luidt het besluit om Nieuwenhuis na zijn terugkeer tot professor aan te stellen een nieuwe periode in. Een periode, waarin na een eerste fase met een eigen hoogleraar en een tweede fase met alleen een commissie die de studiegang begeleidde en die de Gemeente voorzag van proponenten, de Gemeente de hele opleiding weer ter hand neemt met alle inmiddels gegroeide regels. De aanstelling is min of meer de bekroning van een geleidelijke ontwikkeling, als men ziet dat steeds meer de gecommiteerden activiteiten zijn gaan ontplooien om het beoogde doel, de Gemeente te voorzien van proponenten, te bereiken. Meer nog dan bij de aanstelling van Galenus is men er nu van overtuigd dat het initiatief en de opleiding zelf niet langer aan anderen kunnen worden overgelaten. Het blijkt niet voldoende te zijn alleen de voorwaarden op financieel gebied te scheppen. Men wil ook inhoudelijk, waar het om de opleiding gaat, zelf het initiatief nemen. Men verlaat de pragmatische houding, die alleen in de vraag voorziet, en men gaat over tot het kweken van aanbod zonder daarbij direct de vraag te betrekken — waardoor heel geleidelijk een andere situatie ontstaat — of een instelling van onderwijs van oorsprong misschien niet helemaal eigen is aan de Doopsgezinde Broederschap. Waarbij opgemerkt moet worden dat er nooit sprake is geweest van een volstrekte afwezigheid van een opleiding.

Langzaam is de Broederschap, te beginnen bij de Gemeente bij het Lam, in de periode 1680-1735 toegegroeid naar het verschijnsel van de bezoldigde, speciaal opgeleide leraren, die dat ambt uitsluitend bekleden. De leraar die wel een zekere scholing had, maar die die taak veelal vervulde naast zijn gewone dagtaak verdwijnt. De roep om het verval te keren door bekwame leraren op te leiden, leidde

²⁵ GA B 870 III, 688 vv.

²⁶ GA B 870 III, 697.

²⁷ Zie hiervoor W. J. Kühler, 'Kerkelijke Seminaria' in: *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932*, 492, over Nieuwenhuis, 644.

er eerst toe dat een voornamelijk financieel systeem ontstond, terwijl pas daarna een eigen opleidingsinstituut vaste vorm kreeg.

Het seminarie bij de Lamisten

a. Een seminarie voor de hele broederschap?

De benoeming van een hoogleraar door de kerkeraad, waardoor opnieuw een kweekschool tot leven komt, was in de beslotenheid van de kerkeraad tot stand gekomen. De vraag echter naar bekwame speciaal opgeleide leraren kwam niet alleen vanuit de Amsterdamse Gemeente. Ook andere Gemeenten hadden in de jaren voorafgaand aan de instelling van de kweekschool gebruik gemaakt van proponenten van de Gemeente bij het Lam. Er was echter alleen sprake van gebruik van genoemde proponenten. De andere Gemeenten hadden zich niet daadwerkelijk met de ontwikkelingen in de opleiding, zoals die zich in de Amsterdamse Gemeente voltrokken, bemoeid, afgezien van een aantal malen waarbij van de zijde van de buitengemeenten erop werd aangedrongen actief te blijven in het stimuleren en aankweken van aanstaande leraren.²⁸

Tegen deze achtergrond moet men het initiatief van de kerkeraad van de Amsterdamse gemeente zien om de kweekschool een breder draagvlak te geven.²⁹ Men wil komen tot een Algemene Sociëteit. In een circulaire van 18 juli 1735 richt de kerkeraad zich tot de Gemeenten.³⁰ Daarin brengt de kerkeraad tot uitdrukking dat het voor de instandhouding van de Doopsgezinde Gemeenten noodzakelijk is met een eigen hoogleraar te zorgen voor bekwame leraren. Omdat het nu al zo lang duurt dat de roep om het verval te keren gehoord wordt, heeft Amsterdam stappen ondernomen. Het voorstel is om nu verder gezamenlijk de onderneming ter hand te nemen. Verdere plannen worden toegezegd bij voldoende ondersteuning uit andere Gemeenten.

Op de circulaire wordt door de Gemeenten nogal afwachtend gereageerd. De meeste Gemeenten zien het concept tegemoet.³¹ Over het algemeen wordt deelname afhankelijk gesteld van de wijze waarop de Amsterdamse Gemeente zich voorstelt hoe een en ander gestalte moet krijgen. In de reacties klinkt echter ook door, dat het een goede zaak is dat de hopeloos verdeelde broederschap als voorbeeld voor de hele kerk gezamenlijk dit werk ter hand neemt. Gemeenten, die zich wat meer afzijdig houden en pas zullen meedoen als de zaak rond is, worden door de Amsterdamse broeders vermaand om nu in het proces al mee te doen, omdat het zeer nuttig is als vanaf het begin zoveel mogelijk Gemeenten partici-

²⁸ GA B 2479.

²⁹ GA B 870 III, 707.

³⁰ GA B 2481.

³¹ GA B 2485.

peren. In september 1735 stuurt de kerkeraad van Amsterdam een gedrukt concept rond om te komen tot een 'Algemene Sociëteit onder Doopsgezinden, tot oprichting van een kweekschool onder een aangestelde professor in de theologie en andere (!) wetenschappen, mitsgaders tot onderhoud van alumni (beursstudenten) en proponenten, alsmede tot subsidie aan onvermogende gemeenten voor haar predikdienst.'³²

Het ontwerp kent tien artikelen, die achtereenvolgens behandelen: de professor, de curatoren, de studenten en alumni, de proponenten, de vakante Gemeenten, het beroepen, de vermogende en onvermogende Gemeenten, de subsidies, de Sociëteitsvergadering en de regeling van de financiën en het stemrecht. De professor zal in korte jaren de studenten moeten opleiden. Hij moet daartoe lessen geven in de theologie, predikkunde en disputeerkunde. Hij moet moderaat en verdraagzaam zijn en dus niet op zijn college polemiseren tegen andere kerkgenootschappen. De curatoren zijn er om de professor bij zijn taak te assisteren om het gezag uit te oefenen over de studenten. Curatoren zullen gekozen worden uit de predikanten van de hoogst contribuerende gemeenten (dit zijn gemeenten, die financieel bijdragen in de sociëteit). Van deze predikanten wordt geëist dat ze de Latijnse taal beheersen. Onder dit hoofd (curatoren) worden ook de examens geregeld. De curatoren nemen met de professor het examen af, daarna beoordelen ze de studenten op hun vorderingen. Daarbij let men speciaal op de alumni, die immers op kosten van de Sociëteit studeren. Ook bepalen de curatoren mee of de studenten na twee jaren voorbereidende studie in de filosofie over mogen gaan naar de studie in de theologie en wanneer de studenten een begin moeten maken met het houden van proefpreken. Tot slot beoordelen ze dan of de studenten in staat zijn om als proponent te worden aangesteld, wat inhoudt dat ze dan toegelaten zijn tot de openbare predikdienst.

Onder het hoofdstuk studenten wordt de toelating geregeld. Studenten moeten om voor toelating in aanmerking te komen bekwaam zijn een stuk Latijn te vertalen alsmede een stuk Nieuwe Testament. Studenten die op kosten van de Sociëteit willen studeren, worden pas na een examen door de Sociëteit aangenomen; anderen, de zogenaamde 'vrije' studenten, hoeven alleen maar voor de professor en de curatoren te verschijnen. Het aantal alumni is beperkt, het getal daarvan wordt door de Sociëteit vastgesteld. De alumni vallen overigens onder de speciale zorg van de Amsterdamse Gemeente, omdat die gemeente het benodigde geld verschaft.

In het ontwerp studieprogram is ruimte voor anderhalf jaar voorbereidende studie in de filosofie en de welsprekendheid. Hiertoe moeten de studenten geregeld oraties houden. Hierna gaat men colleges theologie volgen. In deze studiefase bekwaamt de student zich door op college te responderen en te disputeren en

³² GA B 2486.

ook door het houden van dissertaties over een zelfgekozen onderwerp. In de laatste fase van de studie moet de student beginnen met preken. Een preek wordt pas gehouden, nadat eerst een schets aan de professor is voorgelegd. Zonder een precies aantal te noemen wordt wel bepaald dat de student verplicht is meerdere preken te houden voordat hij wordt toegelaten tot het proponentsexamen. Het proponentsexamen valt uiteen in drie onderdelen: een preek over een opgegeven tekst, een dissertatie in het Nederlands over een bepaald onderwerp uit de theologie en een ondervraging op een aantal geloofspunten.

Het artikel over de proponenten brengt een van de redenen aan het licht, waarom men tot één Sociëteit wil komen, namelijk het streven om enige eenvormigheid onder de leraren te bereiken. Proponent kan alleen de student worden die van het begin af aan de kweekschool studeert. Slechts bij uitzondering kan men van elders komen en kan men van een bepaald onderdeel van de studie worden vrijgesteld. De proponenten staan onder het speciaal toezicht van een zogenoemde curator voor de proponenten of de vakante Gemeenten. Deze curator regelt de werkzaamheden van de proponenten. Deze werkzaamheden liggen hoofdzakelijk op het gebied van de bijstand in de predikdienst. Deze periode van bijstand mag echter niet langer dan 3-6 maanden duren. De kosten van levensonderhoud van de proponenten zijn volledig ten laste van de Sociëteit. De proponenten ontvangen een tractement van *f* 300,— per jaar. Zij mogen daarnaast geen andere inkomsten genieten.

De volgende artikelen maken duidelijk dat het hele plan verder gaat dan alleen de organisatie van een school. De artikelen over de Gemeenten gaan terug op de oorspronkelijke aanleiding waarom het tot een kweekschool moest komen, namelijk het teruglopend getal van bekwame leraren. Vakante Gemeenten zijn een zorg van de hele Sociëteit. Iedere Gemeente, die aangesloten is bij de Sociëteit, meldt het aantal leraren dat zij denkt nodig te hebben. In een vakatureperiode kan dan een Gemeente voor maximaal zes maanden door een proponent geholpen worden. Alle Gemeenten hebben echter niet dezelfde rechten. De vermogende Gemeenten (die zelf het leraarstractement kunnen opbrengen) mogen zelf een leraar beroepen. Onvermogende Gemeenten krijgen een predikant van de Sociëteit. Alumni maar ook de vrije studenten mogen pas een beroep aannemen, nadat de Sociëteit hiervan kennis heeft genomen. De Gemeenten, aangesloten bij de Sociëteit, dragen financieel bij aan de Sociëteit, als die Gemeente daartoe in staat is. Leden van de Sociëteit verplichten zich aan een leraar minimaal een tractement van *f* 500,— te betalen. Gemeenten die hiertoe niet in staat zijn, worden door subsidie van de Sociëteit geholpen.

Het achtste artikel regelt de subsidies. Een belangrijk deel van dit artikel wordt gewijd aan de reeds bestaande subsidieverplichtingen van de verschillende Gemeenten (het blijkt dat ook toen al voornamelijk de grote Gemeenten de kleinere hielpen). Deze oude verplichtingen blijven bij de Gemeenten die de verplichtin-

gen zijn aangegaan. Nieuwe verplichtingen komen onder de beslissing van de Sociëteit te vallen. Een (nieuwe) subsidie mag niet hoger zijn dan *f* 250,— (de helft van het vastgestelde minimumtractement). Uitzonderingen zijn wel mogelijk. Ook subsidies voor extra kosten (pastorie etc.) zijn mogelijk maar geen regel. Gemeenten, die nog een leraar zonder tractement hebben, komen niet voor subsidie in aanmerking. Evenmin wordt aan een vakante Gemeente subsidie gegeven dan alleen wanneer deze Gemeente door een proponent wordt bediend. Ook voor de weduwe van een predikant worden regelingen getroffen.

Bij de regeling van de Sociëteitsvergadering wordt er een duidelijk onderscheid gemaakt tussen vermogende en onvermogende Gemeenten, zoals ook blijkt uit de regeling voor het stemrecht. Als men *f* 150,— bijdraagt verwerft men daarmee een stem. Amsterdam zal als initiatiefnemer voor iedere stem die zij wenst *f* 250,— bijdragen. Dat laatste punt vooral zal, naast ook andere punten die de financiën en de autonomie raken, het grote struikelblok blijken te zijn, waardoor het niet tot een verdere concretisering komt. Uit de reacties, die op dit ontwerp binnenkomen, blijkt dat men nog steeds weinig bezwaar heeft tegen de onderneming, ook nu een en ander in het ontwerp concreter gesteld is.³³ Het grote obstakel vormt echter de financiële regeling. Het aan een bijdrage gebonden stemrecht stuit op bezwaren, evenals het niet zelf mogen aanstellen van een predikant door een onvermogende gemeente en de verplichting proponenten te moeten aanstellen. Op de vergadering op 25 oktober verschijnen slechts zes van de aangeschreven Gemeenten. De andere, merendeels ook onvermogende en minvermogende Gemeenten wachten af. Op deze vergadering wordt duidelijk waarom men wel wil, maar ook waarom men niet zomaar instemt met het Amsterdamse ontwerp.³⁴ De Gemeente bij de Zon vraagt naar de orthodoxie van de benoemde professor. De broeders van deze Gemeente hechten eraan dat er door de professor een verklaring zal worden getekend om zo de heterodoxie te voorkomen en de continuïteit in het onderwijs te bewaren. Als te ondertekenen stuk zou een belijdenis uit 1626 of een andere kunnen dienen. De gemeente op het Heiligland (Haarlem) sluit zich hierbij aan en komt ook met voorstellen in de richting van een door de professor te ondertekenen belijdenis. Daarnaast, zeggen zij, zal de heilige Schrift richtsnoer moeten zijn in die gevallen waarin de belijdenis niet voorziet. De Haarlemmers willen verder dat de financiële regeling voor een proefperiode zal gelden. Leiden laat weten dat financieel en inhoudelijk de professor voor hen een heet hangijzer is. Amsterdam zou de door haar immers benoemde professor voorlopig maar moeten betalen. Ook het rigoreus uitsluiten van niet-proponenten stuit op bezwaren. Rotterdam doet het voorstel de profes-

³³ GA B 2487.

³⁴ GA B 2488-2490.

sor te vragen een *Systema Theologicum* op te stellen, dat ter goedkeuring aan de Sociëteit zal kunnen worden voorgelegd.

In antwoord op het punt van de leer die door de professor aangehangen en onderwezen zal worden, blijven de broeders van de Gemeente bij het Lam voet bij stuk houden. Zij doen mededeling van het feit dat zij de professor naar genoeg hebben ondervraagd. Van deze ondervraging blijkt echter geen schriftelijke weerslag voorhanden. Zij vinden het geheel van bezwaren een aanval op het beginsel van verdraagzaamheid. In de discussie overtuigt men elkaar op dit punt niet, zoals blijkt uit het verslag van de Zonse broeders.³⁵ Zelfs niet als deze naar voren brengen dat de Remonstranten ook ooit een schriftelijke verklaring eisten in een verenigingsgesprek met de Waterlandse Gemeente te Rotterdam. Ook Galenus zou ooit een advies gegeven hebben dat er geen beter middel is tot bestendige vrede dan een algemeen aanvaarde verklaring. Hierbij worden naast de belijdenis van 1626 ook nog die van 1590, 1610, 1647 en 1649 genoemd als onder Doopsgezinden zeer bruikbaar gebleken middelen om vrede te maken.

De vergadering behandelt zonder veel discussie de andere punten; zonder een duidelijk besluit gaat ze uiteen. Uit een door de kerkeraad bij het Lam verzonden circulaire van 2 december 1735 blijkt dat zij voorlopig afziet van het beoogde. Te weinig steun, een te smalle basis en te geconditioneerde deelname zijn argumenten om dan zelf de zorg voor een kweekschool maar op zich te nemen. In de circulaire wordt echter wel uitdrukkelijk gemeld dat ook in deze omstandigheden Amsterdam haar inspanningen ten dienste van de hele Broederschap wil stellen en dat de kweekschool toegankelijk blijft voor studenten van buiten de gemeente. Inmiddels heeft Nieuwenhuis zijn ambt aanvaard met het uitspreken van een oratie op 28 november 1735. De titel van zijn oratie is: 'De utilitate philosophiae in theologiae et de praestantia religionis relevatae.' (Over het nut van de wijsbegeerte in de godgeleerdheid en de voortreffelijkheid van de geopenbaarde godsdienst).³⁷

b. Het seminarie onder zijn eerste professor

Het vertrouwen van de Amsterdamse Gemeente dat het door haar ondernomen werk door de inzet van een eigen hoogleraar goede vruchten zal afwerpen, blijkt misschien wel uit het feit dat het pas na twee jaar tot een reglement komt. Dit reglement geeft een goed inzicht in de inrichting van het onderwijs. In sommige opzichten wijkt het niet af van inmiddels gegroeide regelingen, die ook al een plaats hadden gekregen in het ontwerp voor een Algemene Sociëteit. Wel is dui-

³⁵ GA B 2491.

³⁶ GA B 2492.

³⁷ GA B 2476, Resolutieboek II 1735-1811, 28 nov. 1735.

delijk dat het nu alleen om een kweekschool van de Amsterdamse Gemeente gaat.

In 1735 zijn er zeven studenten, van wie er vier geplaatst zijn in de theologische fase en drie in de voorbereidende filosofische fase.³⁸ In november 1736 vindt het eerste examen plaats, nadat in oktober de eerste proponent van de kweekschool wordt aangesteld, Willem van Maurik. Twee studenten zijn inmiddels overleden, zodat alleen Johannes Brak een theologisch examen doet. Zijn dissertatie in het Latijn handelt over de waarheid van de christelijke godsdienst. De drie studenten in de filosofie houden uiteenzettingen over de volgende onderwerpen: de onsterfelijkheid van de ziel, de aangeboren ideeën en de aarde. Ook worden er nieuwe studenten aangenomen in de theologie. In de begintijd komt dat nog geregeld voor. Het zijn dan vaak studenten, die elders hun studie zijn begonnen of zelfs hebben voltooid.

Het tweede examen wordt pas gehouden volgens de normen van het reglement, dat in 1737 tot stand komt. Het laatste artikel van dat reglement schrijft namelijk voor dat de hoogleraar boek houdt van de examens. Dit gebeurt onafgebroken tot 1811. Door deze boekhouding hebben we een vrij nauwkeurig inzicht in de teksten van de proefpreken en de onderwerpen van de dissertaties. Ook vinden we in het boek hier en daar andere zaken vermeld over de studenten, de hooglaren en kwesties, die de inrichting van het onderwijs raken. Over de inhoud van de proefpreken en de dissertaties worden we niet geïnformeerd, zodat het moeilijk blijft een nauwkeurig beeld te krijgen van het onderwijs, van de midelen die de professor gebruikte om zijn studenten bekwaam te maken tot de predikdienst. Wel geeft het reglement enig inzicht, omdat daarin opgenomen zijn een aantal richtlijnen en voorwaarden waaraan studenten, proponenten en professor zich hadden te houden.³⁹

Het reglement valt uiteen in vier hoofdstukken: het eerste deel behandelt het punt van de subsidies. Daarop volgen hoofdstukken over alumni, proponenten en de orde voor de kweekschool en studenten.

Het hoofdstuk over de subsidies geeft richtlijnen die in grote lijnen overeenkomen met die in het ontwerp voor de Sociëteit. Het maximumsalaris voor een predikant in een gesubsidieerde Gemeente wordt vastgesteld op *f* 600,—. Bovendien wordt deze predikant verplicht in voorkomende gevallen ook elders te preken. Als een Gemeente die subsidie ontvangt, de helft van het tractement opbrengt, is zij vrij te beroepen wie zij wil. Voor een aantal Gemeenten wordt nog een uitzondering gemaakt op het subsidiebedrag dat gemaximeerd is op *f* 250,— tot *f* 300,—. Als een hogere bijdrage noodzakelijk is dan moet men van andere Gemeenten of fondsen geld zien te krijgen. Men bepaalt ook dat een gesubsidi-

³⁸ GA B 2476, het jaar 1735.

³⁹ GA B 2476, 4 ev en B 2494.

dieerde Gemeente verplicht is om een proponent aan te stellen. De alumni (de studenten die op kosten van de Gemeente studeren) ontvangen *f* 250,—. Hun getal is maximaal zes à acht. Zij dienen zich aan het reglement te houden. Zij kunnen alleen een alumniaat ontvangen na voldoende examen. Bovendien mag er geen vermenging optreden met uitgaven uit de armenkas.

De negen artikelen, die betrekking hebben op de proponenten, geven nog preciezer richtlijnen dan voorheen. Bovendien wordt bepaald dat de proponenten deze artikelen bij hun aanstelling in kopie ontvangen. Proponenten zijn eigenlijk in dienst van de Gemeenten en onderworpen aan het gezag van de kerkeraad. Zij ontvangen een tractement van *f* 300,— (dit zal oplopen tot *f* 500,— aan het eind van de 18e eeuw). Het proponenterschap is niet in alle opzichten het einde van de studie. Er is de verplichting verder te studeren. Daarnaast dienen proponenten preken in voorraad te maken om daarmee elders en in de Amsterdamse Gemeente te gaan preken in noodgevallen, maar ook ter voorziening bij vacature. Het aannemen van een beroep is evenals alle vorige zaken onderworpen aan de beslissing van de kerkeraad. In bijzondere gevallen, zoals wanneer na de vergadering van de kerkeraad (donderdag) noodbeurt moet worden vervuld, mogen de praeses of scribe besluiten een proponent te sturen.

Het laatste hoofdstuk brengt ons bij de zaak waar het eigenlijk om gaat, hoewel men ook kan opmaken uit deze volgorde dat het daar in eerste instantie om gaat, namelijk de Gemeente Amsterdam en andere Gemeenten te voorzien van bekwame predikers. Al de andere zaken zijn daaraan ondergeschikt.

Met de opdracht aan de professor begint het 29 artikelen tellende hoofdstuk over de orde van de kweekschool. De professor doceert vijf lessen in de theologie en drie lessen in de filosofie. Uur en dag van de lessen mag hij zelf vaststellen. Hij krijgt echter wel de opdracht zo snel mogelijk de studenten op te leiden. Onder de theologie wordt begrepen de exegese, homiletiek en het disputeren. Voor zijn theologiecollege moet de professor een zogenaamd *Systema Theologicum* opstellen met de uitdrukkelijke bepaling dat hij bij het weerleggen van de gevoelens van andere gezindheden gematigdheid zal betrachten als bewijs van vredelievendheid en verdraagzaamheid. De taal van het college kan uitsluitend Latijn zijn. Hierna volgt een uitgebreide vakantieregeling en de regeling van toelating. Daarvoor is kennis van Latijn en Grieks vereist. Overigens staan de colleges van de professor ook open voor andere studenten dan die zich voorbereiden op het proponenterschap. Als financiële steun (alumniaat) noodzakelijk is vergt dit een beslissing van de kerkeraad. Alumni mogen niet langer dan vijf jaar studeren met een uitzondering wanneer de studie door ziekte vertraagd is.

Het studieprogramma omvat twee jaar filosofie. Hiervan zijn studenten vrijgesteld, die elders gestudeerd hebben doch vrijstelling vindt plaats na examen. Een dergelijk examen hoeft echter niet door gepromoveerden in de filosofie gedaan te worden. In de eerste twee jaar moet de student zich ook oefenen in de welspre-

kendheid. Van zijn vorderingen daarin moet hij door middel van twee latijnse oratiën blijk te geven. In het tweede jaar moeten dan bovendien twee dissertaties (verhandelingen) gehouden worden. Na het tweede jaar volgt dan na een examen de promotie tot de theologische colleges. In het tweede jaar mag de student echter al wel de colleges in de theologie bijwonen. Pas als gepromoveerde student mag er gerespondeerd en gedisputeerd worden en moeten er ook weer een aantal dissertaties gehouden worden. Na drie examens in de theologische fase van de studie moet de student beginnen met het houden van preken waarvan de schets aan de professor moet worden voorgelegd. De kritiek is als zoveel van deze regeling vrijwel identiek geregeld als in het ontwerp voor de Sociëteit. Het aantal preken dat in de praktijk voor het proponentsexamen wordt gehouden is meestal vijf. Doch ook na het proponentsexamen moet de proponent doorgaan met het maken van preken met behulp van een schets.

De examens vinden twee keer per jaar plaats in maart en september in aanwezigheid van de curatoren en voor alle studenten. Als er een proponentsexamen wordt gehouden is dat het eerste examen. Het proponentsexamen begint met het houden van een preek over een opgegeven tekst. Dan volgt aan de hand van 18 vragen een onderzoek naar leer en leven van de aanstaande proponent.

De 18 vragen behelzen vragen naar het bestaan van God, de waarheid van de Heilige Schrift als richtlijn voor leer en leven, het mens-zijn van Jezus geboren uit het zaad van David zowel als zijn goddelijkheid. Bovendien moet de aanstaande proponent beamen dat de Heilige Geest tot het goddelijke wezen behoort, zodat Vader, Zoon en Geest een zijn zonder echter precies te bepalen hoe, dan alleen zoals de Heilige Schrift het zegt. Hierop volgen de artikelen over de verlossing, de uitdrukkelijke eis dat de gelovige wedergeboren moet worden en de verzoening; verzoening en verlossing zijn er voor alle mensen op voorwaarde van geloof en gehoorzaamheid. Hiervoor is de werking van de Heilige Geest onontbeerlijk en geloof en bekering zonder verdienste van werken voorwaarden voor de zaligheid. Mensen moeten God liefhebben en hem dienen vanwege zijn volmaaktheden en door zijn weldaden en op grond van de belofte die ons is toegezegd, als wij dienstbaar en gehoorzaam zijn. Rechtvaardiging en vergeving van zonde geschieden door genade op het geloof dat Jezus Christus in liefde werkende is. Deze rechtvaardiging sluit echter de heiligmaking niet uit, waarin mensen moeten trachten aan Jezus Christus gelijkvormig te worden. Dan volgen artikelen over het eedzweren en de ongeoorloofdheid van de wraakoefening met de toevoeging dat daarom doopsgezinden zich van het overheidsambt onthouden. De slotvragen behandelen Doop en Avondmaal en de Jongste Dag. Vragen over ambten en tucht ontbreken.

Na deze 18 vragen moet de student die proponent wil worden, nog een theologische dissertatie houden over een opgegeven onderwerp. Deze dissertatie moet in het Nederlands gehouden worden. Na dit examen volgt het theologisch

examen en daarna het filosofisch examen, waarbij de studenten allen een dissertatie houden over een zelfgekozen onderwerp in het Latijn. Dan vindt de eventuele promotie plaats van de filosofie naar de theologie. Van het examen gaat er een rapport naar de kerkeraad, waarna de kerkeraad overgaat tot proponents-aanstelling, die overigens ook nog op de daaropvolgende zondag door de Gemeente moet worden goedgekeurd. Bij een onvoldoende examen moeten de alumni voor de kerkeraad verschijnen; de anderen worden slechts door de professor vermaand in aanwezigheid van de curatoren. Daarbij wordt ook overwogen of de eventuele ouders of voogden zullen worden ingelicht. Als een alumnus van een andere dan de Amsterdamse Gemeente een alumnaat geniet, zal er een gecommiteerde van die Gemeente toegang hebben tot het examen. Als zij van dat recht geen gebruik maakt, kan de Gemeente in kwestie een rapport ontvangen. Het slotartikel, als reeds gemeld, legt op de professor de verplichting om van de examens nauwkeurig boek te houden. Dit boek mag overigens ook, zo bepaalt het reglement, ingezien worden door de leden van de kerkeraad. Met dit reglement zal gedurende de ruim 75 jaar van het bestaan van de kweekschool van de Gemeente bij het Lam gewerkt worden, zoals ook blijkt uit de nauwkeurige boekhouding van de examens.

Van een *Systema Theologicum* van Nieuwenhuis is niet, zoals van zijn opvolgers, een exemplaar in manuscript of anderszins bewaard gebleven, zodat een verder inzicht in de inhoud van de lessen ontbreekt. Indirect kan men afgaan op de dissertaties, doch hiervan zijn slechts de titels bewaard gebleven. De theologische dissertaties gaan over exegetische vraagstukken zoals de vraag van het overeenbrengen van de Apostelen Paulus en Jacobus in de leer van de rechtvaardiging en de normen bij het interpreteren van de Schrift. Doch ook ethische vragen komen aan de orde zoals de vraag wat het hoogste goed is dat niet in aardse zaken gezocht moet worden. Daarnaast worden ook zuiver dogmatische zaken als het bestaan van God door de theologiestudenten behandeld. Hoewel een nauwkeurig onderzoek in het kader van deze verhandeling onmogelijk is, waardoor wellicht nog duidelijker conclusies getrokken zouden kunnen worden, valt op dat bijna alle theologische vraagstukken aan de orde komen op een wijze die in de tijd van Rationalisme gebruikelijk was, waarbij ook meermalen de doop een onderwerp is voor een dissertatie. Ook de verhouding tussen de geopenbaarde godsdienst en de menselijke rede wordt onder de loep genomen.

Het filosofisch onderwijs behelst, afgaande op de dissertatie-onderwerpen, vooral in later tijd ook natuurkundige of empirisch-filosofische zaken zoals het vacuüm. Een meermalen voorkomend onderwerp is de aangeboren ideeën. In de beginjaren echter zijn het ook wijsgerig-theologische zaken. Pas later komt de verschuiving naar de natuurkundige richting. De proefpreken gaan bijna uitsluitend over teksten uit het Nieuwe Testament. In de periode Nieuwenhuis worden alleen de proponentspreken vermeld. Ook deze materie vergt echter een nader onderzoek.

In 1759 komt er onverwacht na een ziekte van zes dagen een einde aan het leven van de man, die meer dan de helft daarvan gewijd heeft aan de opleiding van de studenten.⁴⁰ In de lijkrede, gemaakt en uitgesproken door Klaas de Vries — een van de weinige bronnen over Nieuwenhuis bij gebrek aan eigen geschriften —, meldt deze leraar van de Gemeente bij het Lam dat de overledene 30 propONENTEN aan de Gemeenten heeft afgeleverd.⁴¹ De Vries schildert de overleden hoogleraar als een docent, die doorgaf wat hij in de filosofie had geleerd, namelijk dat men niets dan op blijkbare gronden moet aannemen en dat hij daarom ook nooit van iemand geloof afeiste voordat degene door kracht van de rede zijn verstand verlicht had. Godgeleerdheid was voor Nieuwenhuis wetenschap. Hij was overtuigd van het grote voordeel van goed onderwezen leraren voor de mensenmaatschappij, omdat hij zag dat domme onbedreven en zonder verstand ijverende lieden doorgaans heel wat twist, verwarring en nadeel veroorzaakten. Van dat standpunt was hij onder de christenen de bescheiden en gematigde verdediger, aldus de Vries.

Inmiddels zijn de kweekschool en de hoogleraar niet meer weg te denken in het leven van de Gemeente bij het Lam en de met haar verbonden Gemeenten; maar er is ook niet direct een opvolger. De besprekingen die in de periode tussen het overlijden van Nieuwenhuis en het aantreden van zijn opvolger gevoerd worden, weerspiegelen dat overduidelijk. De discussie gaat er niet meer om of een benoeming van één opvolger noodzakelijk is. Integendeel, men overweegt twee hoogleraren aan te stellen om daardoor nog vollediger onderwijs te kunnen bieden.⁴²

c. *Verder met twee hoogleraren?*

Terwijl onder leiding van de gecommitteerden tot de aankweek de examens normaal doorgaan komt men in de discussie rond de opvolging eerst tot de vraag of de taak voor één hoogleraar niet te zwaar moet worden geacht en of twee hoogleraren niet beter aan het beoogde doel kunnen werken. Nieuwenhuis is namelijk toch vroeg overleden. Een ander argument voor de benoeming van twee hoogleraren is dat de hoogleraar in twee disciplines moet doceren waardoor het gevaar niet denkbeeldig is dat de wis- en natuurkunde en de filosofie uit het curriculum zullen verdwijnen. Bovendien hecht men aan de filosofisch-natuurkundige propaedeuse, die, als volgens het reglement ook de theologie onderwezen moet worden, in het nauw dreigt te komen. Een tweede hoogleraar voor deze vakken trekt

⁴⁰ GA B 2476, (9 aug. 1759), 51.

⁴¹ K. de Vries, *Lijkrede over het afsterven van den eerwaarden en zeer geleerden heere Tjerk Nieuwenhuis, doctor in de wijsbegeerte, Hoogleraar der H. Godgeleerdheid en wijsbegeerte in de Doopsgezinde Gemeente, haar vergadering houdende bij het Lam en de Toren*. (Amsterdam, 1759).

⁴² GA B 2489, 4° en B 2503 en B 2476, 54-57.

wellicht ook meer studenten aan. De situatie, dat studenten bij anderen buiten het Seminarie hun heil zoeken, heeft bij ervaring tot gebrekkige resultaten geleid, omdat de docenten niet hun lessen richten op datgene waartoe theologen deze lessen nodig hebben, namelijk om de wonderen van de natuur te beschouwen en daardoor begrip te krijgen voor Gods volmaaktheid.

Elders, maar ook bij andere docenten ter plekke studeren is daarom ook minder gewenst, omdat men daardoor minder inzicht heeft in het gedrag en zeden van de studenten. Men hecht bovendien zeer aan het onderling contact van de studenten in Amsterdam. Bovendien biedt in Amsterdam studeren de mogelijkheid de leraren van de Gemeente te horen preken en daaruit lering te trekken. De aanstelling van een hoogleraar in de filosofie biedt tenslotte de mogelijkheid om de leeropdracht van de hoogleraar in de theologie uit te breiden. Die uitbreiding zou erin moeten bestaan dat de studenten een helderder inzicht in de duistere Schriftplaatsen zouden krijgen, waardoor ook de preken helderder zouden kunnen worden. Gepaard aan dit voorstel wil men ten behoeve van de studenten een instrumentarium voor natuurkundige proeven aanschaffen.⁴³

In de argumenten wordt duidelijk dat men een zo volledig mogelijk onderwijs wil bieden dat aan de eisen van de tijd voldoet. Het Seminarie richt zich niet langer uitsluitend naar de wens van de gemeente waarom zij is opgericht, namelijk om in de directe behoefte van de gemeenten aan predikanten te voorzien. De kweekschool is uitgegroeid tot een volwaardige school, die men niet alleen voor eigen aanstaande proponenten open wil stellen, maar waar men ook graag andere niet-theologische studenten verwelkomt.

Tegen deze argumenten wordt een aantal bezwaren ingebracht.⁴⁴ Het eerste bezwaar is formeel, namelijk dat de opdracht is alleen de vacature te vervullen. Daarnaast grijpt men terug op het doel waarvoor het Seminarie is opgericht, namelijk om jongelingen, 'die genegen mochten zijn zich te schikken tot de predikdienst aan te moedigen en gelegenheid daartoe te verschaffen in onze eigen huishouding om des te beter in de bijzondere gevoelens onderwezen en opgeleid te worden.' Verder zijn de resultaten van één hoogleraar niet slecht. Ook de bezwaarden ontkennen het nut van de filosofie niet, maar zoals Nieuwenhuis die lessen heeft gegeven was voor theologen die predikant willen worden, voldoende. Als er studenten zijn die zich in de proefnemende wijsbegeerte willen bekwamen, kunnen zij heel goed bij anderen terecht, omdat er zijn die het onderwijzen van deze zaken als vak hebben.

Ook de Remonstranten hebben niet een dergelijke tweedeling. Men acht de aanschaf van het instrumentarium overigens ook te duur. Bovendien ziet men niet zoveel studenten van elders komen. Als ze komen, komen ze speciaal om

⁴³ GA B 2489, 4° en B 2496.

⁴⁴ GA B 2503.

zich in de theologie op de doopsgezinde gronden te bekwamen. Elders of bij anderen studeren neemt men ook met een tweede hoogleraar niet weg. De financiële kant wordt ook als een bezwaar gevoeld, maar dat is een zaak van de kerkeraad.

De bezwaarden achten de hele kwestie meer een vertragingstaktiek en dringen er op aan dat men met spoed tenminste één hoogleraar benoemt. Zij zien namelijk ook problemen in de reglementaire sfeer die niet zomaar kunnen worden opgelost. Tot slot vindt men dat er voor een dergelijke onderneming en uitbreiding wel eens wat meer steun uit andere Gemeenten mag komen. Maar daartoe zijn de meeste Gemeenten gezien het geringe ledental niet in staat. De discussie mondt uiteindelijk uit in het voorstel om een hoogleraar te benoemen, die als voorname opdracht krijgt in de theologie te doceren. Daarnaast stelt men voor om dan een der leraren, Klaas de Vries, de opdracht te verstrekken de filosofie, wis- en natuurkunde te onderwijzen.⁴⁵ Ten aanzien van het benodigde filosofisch instrumentarium bepaalt men dat de kosten van de aanschaf en het onderhoud niet ten laste mogen komen van de kerkeraad. Uit andere stukken blijkt dat de aanschaf via intekening wordt geregeld, waarbij de intekenaren als bruikleengevers fungeren.⁴⁶

Een duidelijk compromis waarop de benoeming volgt van Heere Oosterbaan, die op dat moment leraar te Makkum is.⁴⁷ Een voordracht van vier, waarop Oosterbaans naam als laatste vermeld is, is de aanloop tot deze benoeming. In de opdracht van de hoogleraar wordt nauwelijks iets gewijzigd behalve dat Oosterbaan maar twee filosofische lessen hoeft te geven. Deze situatie duurt echter maar kort, omdat de Vries al in 1766 overlijdt. Aan de opdracht wordt toegevoegd dat de professor drie keer in de Gemeente moet preken. Op 3 november 1761 aanvaardt Oosterbaan zijn ambt met het uitspreken van een oratie ten aanhoren van vele 'deftige luyden', zoals het resolutieboek meldt. De titel van de oratie luidt: 'Over de mate van blijkbaarheid die in de geopenbaarde godsdienst kan plaats hebben.'⁴⁸

d. *Alleen verder met Oosterbaan*

Onder zijn hoogleraarschap zetten zich een aantal ontwikkelingen door die ten tijde van Nieuwenhuis al aan de gang waren. De eerste ontwikkeling op het gebied van de inhoud en omvang van het onderwijs is makkelijker te volgen dan bij Nieuwenhuis. Van Oosterbaan is namelijk het *Systema Theologicum* in manuscript bewaard gebleven.⁴⁹

⁴⁵ GA B 2476, 56.

⁴⁶ GA B 2496.

⁴⁷ GA B 2476, 56, 57.

⁴⁸ GA B 2476, 58.

⁴⁹ In UB Amsterdam bevindt zich het manuscript dat genummerd is A 680 volgens J. G. de Hoop Scheffer, *Inventaris der Archiefstukken berustende bij de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam*, Amsterdam, 1883-4.

Uit de inhoudsopgave krijgen we globaal een indruk. De zeven boeken, waarin het geheel is onderverdeeld, vallen in drie delen uiteen. De eerste twee boeken behandelen achtereenvolgens de Godsleer en de natuurwetten. Hierin zet Oosterbaan uiteen in hoeverre de godsdienst door de ratio gekend kan worden. De volgende vijf boeken vormen het tweede deel. Hierin behandelt Oosterbaan de leer van de geopenbaarde godsdienst. Achtereenvolgens behandelen de afzonderlijke boeken de mozaïsche godsdienst, de christelijke openbaring in historisch en dogmatisch perspectief, de ethiek in het algemeen en de christelijke ethiek. Het laatste deel behandelt de waarheid van de christelijke godsdienst en de Heilige Schrift. Dit laatste deel heeft een grote lacune, maar hierin wordt, afgaande op de titels van de hoofdstukken, ook aandacht gegeven aan wat heden ten dage inleidingsvragen genoemd kunnen worden.

Muller karakteriseert Oosterbaans systeem als alomvattend; het behandelt disciplines die in de 19e eeuw tot afzonderlijke vakken zijn uitgegroeid.⁵⁰ Oosterbaan heeft vooral invloed ondergaan van de Engelse deïsten. Met geen woord reept hij van Duitse theologen. Muller schrijft dit toe aan het feit dat over het algemeen de Engelse theologie de boventoon voert. Duidelijk geeft Oosterbaan hoge prioriteit aan de wijsbegeerte.

In het onderwijsprogramma was er ook plaats voor de studie der letteren, wat ons brengt bij een tweede ontwikkeling die onder Nieuwenhuis al aan de gang was, maar die onder Oosterbaan vaste vorm krijgt. Met hoogleraren van het Atheneum wordt namelijk in 1779 een regeling getroffen.⁵¹ Op aandrang van Walraven, hoogleraar in de oosterse talen en de judaïca, worden er afspraken gemaakt over een vergoeding van de zijde van de Amsterdamse Gemeente voor die studenten die bij hem college lopen. Dit in navolging van de Remonstranten, die aan Wyttenbach, hoogleraar in de klassieke talen, een vergoeding voor bewezen diensten ten bedrage van *f* 600,— per jaar geven. Uit het gesprek dat Oosterbaan met Walraven heeft, resulteert het voorstel dat Tollius, die klassieke talen doceert, en Walraven een vergoeding zullen krijgen, waardoor de studenten niet zelf voor deze noodzakelijk geachte aanvulling hoeven te betalen. Het besluit van de kerkeraad komt erop neer dat voorlopig voor een jaar aan Walraven en Tollius een toelage van *f* 200,— wordt betaald. Ten aanzien van de studenten besluit men dat colleges van deze twee hoogleraren aan het Atheneum voor alle studenten van de eerste twee studie jaren verplicht zijn. De professor (Oosterbaan) krijgt de opdracht zich bij genoemden voortdurend op de hoogte te stellen van de vorderingen.

Uit de stukken blijkt overigens dat de kerkeraad zich in deze zaak van de zuinige kant laat zien. Enerzijds is men wel doordrongen van het belang van deze

⁵⁰ S. Muller, 'Geschiedenis', 116 vv.

⁵¹ GA B 2476, 99 ev en B 2518.

colleges voor de studenten, maar anderzijds wil men niet te gauw zomaar afspraken maken zonder dat men weet om hoeveel studenten het jaarlijks zal gaan. Het blijkt overduidelijk dat de kweekschool niet meer geïsoleerd van anderen opereert. Hoewel er formeel niet meer banden bestaan dan genoemde, wordt hier wel de kiem gelegd voor de ontwikkeling, die in de 19e eeuw zal leiden tot een duidelijke band tussen Atheneum en Seminarie.

De samenwerking met de Remonstranten kan men, afgaande op een aantal zaken, als goed bestempelen. Over en weer houdt men bij elkaar proefpreken.⁵² Ook de hoogleraren zijn daarbij over en weer aanwezig. De vakanties stemt men op elkaar af om de studenten die hun ouders willen bezoeken daartoe beter in staat te stellen. Hieruit mag men opmaken dat studenten van beide Seminaria over en weer de colleges bezoeken.

Met de toeloop van de studenten is het in de eerste jaren van het hooglerarschap van Oosterbaan niet best gesteld. In 1762 zijn er slechts vier studenten. Evenals vroeger vindt men dat zorgwekkend. Men neemt het besluit actiever te gaan werven. Ook nu bepaalt dus de vraag naar predikanten of men overgaat tot een actiever wervingsbeleid. De kerkeraad besluit zelfs als er dan ook weinig proponenten zijn buiten de opgeleide proponenten twee proponenten te benoemen die de nood in een overbruggingsperiode kunnen lenigen. Van deze twee wordt uiteindelijk één proponent.⁵³

Met studenten doen zich ook meer problemen voor. Brak onder Nieuwenhuis nog wel eens een student zijn studie af omdat hij koopman werd, of kwam door het overlijden van een student een einde aan de studie, onder Oosterbaan moet men een student afwijzen omdat hij slecht van memorie is.⁵⁴ In de daaropvolgende briefwisseling doemt dan het probleem op van de verantwoordelijkheid die de gecommiteerden zouden hebben bij het zoeken van een andere bestaansmogelijkheid. Ook melden zich studenten aan die eigenlijk niet aan de normen voldoen. Een kuiper die zijn bedrijf niet meer kan uitoefenen meldt zich als student.⁵⁵ Hij wordt niet aangenomen; hij is op het moment van aanmelding 32 jaar en heeft een gezin. Een boerenzoon uit Zierikzee die zich op 25-jarige leeftijd meldt, laat men niet toe door gebrek aan kennis van Latijn.⁵⁶

Schrijnend is het geval van een weduwe, die door haar zoon aangespoord wordt om hem aan te melden.⁵⁷ Zij beschikt echter niet over de middelen om de studie te bekostigen. De moeder schrijft de gecommiteerden een aantal brieven.

⁵² GA B 2476, 59 en passim met betrekking tot de preken.

⁵³ GA B 2476, 59.

⁵⁴ GA B 2514 en B 2476, 75, 76.

⁵⁵ GA B 2515.

⁵⁶ GA B 2519 en B 2520.

⁵⁷ GA B 2521.

Van deze student vinden we echter in de resolutiën van de kweekschool geen spoor.

Een speciaal licht op de verhouding tot de Gereformeerden werpt het geval van een aangemelde student die, weliswaar van Doopsgezinde huize, bij Gereformeerden opgroeit.⁵⁸ Met hem wordt een duidelijk contract afgesloten om te voorkomen dat de 'indringer', aangelokt door een alumniaat, zich aan het eind van de studie toch weer van de Broederschap zal afkeren. Als de student in kwestie zich heeft laten dopen, wordt hij toegelaten. Steeds vaker vinden we in deze jaren ook de vermelding van examens voor een alumniaat die bestaan uit de vertaling van een stuk Latijn van een van klassieke schrijvers en een stuk Nieuwe Testament. De regels voor het proponentschap worden ook niet langer door iedereen klakkeloos aanvaard. Stinstra wil zich niet aan de voorwaarden, vervat in de negen artikelen, binden. Aan hem wordt na rijp beraad een getuigschrift gegeven.⁵⁹

In 1772 wordt bij monde van Gerrit Blaauw, leraar van de Friese gemeente te Wormerveer, weer het plan opgevat om van de opleiding een gezamenlijke onderneming te maken.⁶⁰ Blaauw geeft in zijn toespraak tot de Doopsgezinden in Holland en West-Friesland een analyse van de situatie. Als de Doopsgezinden zelfstandig willen blijven voortbestaan dan zullen er ook leraars moeten zijn. Tussen 1660 en 1772 zijn er 34 gemeenten verdwenen. Hij geeft nog meer getallen; een derde van de leraren is boven de zestig en nog eens een derde boven de vijftig. Hij richt zich duidelijk tot alle Doopsgezinden, omdat hij ook degenen noemt, die nog opgeleid door oudsten, tot het leraarsambt geraken. Zijn voorstel is om een maatschappij ter ondersteuning van de predikdienst op te richten. Kerkeraden zullen actief moeten werven, bijvoorbeeld onder wezen. Curieus is de vergelijking die hij maakt met andere maatschappijen ten algemene nutte, waarbij hij de Maatschappij tot redding van drenkelingen als goed voorbeeld noemt. Verder dan deze toespraak komt het niet; wellicht is de malaise te groot en is er te weinig vermogen onder de Gemeenten om dit vooral kostbare, werk ter hand te nemen.

Wellicht werpt wat hier uiteengezet wordt, wel enig licht op de achtergronden, die Oosterbaan doen besluiten om zijn hoogleraarschap uiteindelijk in 1786 neer te leggen. Een ander argument kan gevonden worden in het feit dat, zoals geschetst, problemen met studenten toenemen, maar ook de kwaliteit van de studenten afneemt. Op een bepaald moment zien de gecommitteerden zich namelijk genoodzaakt een algemene waarschuwing aan alle studenten te doen uitgaan,

⁵⁸ GA B 2476, 57.

⁵⁹ GA B 2476, 82.

⁶⁰ G. Blaauw, *Aanspraak aan de Eerw. kerkeraden der Doopsgezinden in Holland en Westvrieslands* (Amsterdam, 1772).

omdat steeds meer studenten haperen bij het houden van de preek.⁶¹ Een opvolger vinden is ook niet makkelijk, zodat men niet aan de indruk ontkomt dat de situatie voor de kweekschool allesbehalve rooskleurig is. Was bij het aantrekken van Oosterbaan sprake van een uitbreiding van het aantal hoogleraren van het Seminarie bij een gering aantal studenten, bij zijn vertrek blijkt het zelfs moeilijk zijn plaats weer te vervullen. Wel probeert men de onderwijstaak over een aantal mensen te verdelen, waardoor ook weer een uitbreiding van het leerplan mogelijk wordt.

De theologie wordt in eerste instantie opgedragen aan Willem de Vos op een tractement van *f* 2400,—, wat een verhoging betekent met *f* 300,—. De wis- en natuurkunde wil men opdragen aan de Atheneumhoogleraar Van Swinden tegen een tractement van *f* 400,— per jaar voor de periode van vijf jaar met de bepaling het natuurkundig instrumentarium voor *f* 100,— te onderhouden. Aan een der leraren van de gemeente, Hoito Tichelaar, wil men een leeropdracht voor kerkgeschiedenis verstrekken voor *f* 500,— per jaar. Als De Vos bedankt komt men via Stinstra terecht bij Gerrit Hesselink. De weigering van Stinstra berust op het feit dat hij het salaris te laag acht en dat hij bovendien niet verplicht wenst te worden de studenten aan de hand van de achttien vragen uit het reglement op hun geloof te onderzoeken.⁶²

Zo begint Hesselink, die de laatste hoogleraar van de kweekschool bij het Lam zal zijn, zijn taak aan een Seminarie dat uitgegroeid is tot een zelfstandige onderwijsinstelling met een min of meer uitgebreid programma, waardoor het zich een plaats heeft verworven temidden van de andere onderwijsinstellingen als het Atheneum en het Seminarie van de Remonstranten. In de Broederschap echter is de toestand niet rooskleurig en zelfs vergelijkbaar met de toestand zoals die bij het aantreden van Galenus was. Echter het Seminarie valt niet meer weg te denken, zodat met dat gegeven Hesselink zijn werk aanvaardt om het tot een nieuw begin en tot een nieuwe ontplooiing te brengen.

e. *Het Seminarie onder Hesselink*

Op 9 oktober 1786 aanvaardt Hesselink, tot op dat moment predikant van de Gemeente Bolsward en gepromoveerd in de filosofie aan de Groningse universiteit, met het uitspreken van een oratie zijn ambt.⁶³ Zijn oratie handelt over de redenen waarom de evangelieleer, door inwendige voortreffelijkheid uitmuntend en door de blijkbaarste wonderen bekrachtigd, aanvankelijk door zeer vele Joden en Heidenen aangenomen, nochtans door velen van hen is verworpen.

Evenals zijn voorgangers was Hesselink van huis uit meer filosoof dan theo-

⁶¹ GA B 2476, 105-107.

⁶² GA B 2476, 116 ev en B 2504.

⁶³ GA B 2476, 116-119.

loog, al heeft hij ook op theologisch gebied zijn sporen verdiend. Zijn filosofische bekwaamheden ontplooiden zich meer in de tweede helft van zijn hoogleraarschap toen Van Swinden zijn leeropdracht niet langer kon vervullen.⁶⁴ Op theologisch gebied is echter zijn werk voor een uitlegkundig woordenboek ter verheldering van de Schriften des Nieuwen Verbonds een belangrijke bijdrage en een bewijs voor het feit dat hij zich ook als docent in de theologie ingezet heeft om bekwame predikanten aan de Broederschap af te leveren. Uit zijn *Systema Theologicum* vernemen we dat hij de theologie vooral ziet als wetenschap naast de godsdienst. Tussen theologie en godsdienst maakt hij een duidelijk onderscheid.⁶⁵ Het *Systema* van Hesselink is beknopter en vertoont meer eenheid. Aan zijn *Systema* liggen exegese en wijsgerig denken ten grondslag, terwijl hij ook duidelijk aandacht heeft voor de dogmengeschiedenis en de ethiek.

Als we kijken naar de gang van zaken bij de kweekschool om te zien hoe onder deze docent met deze bekwaamheden het Seminarie zich ontwikkelt, zien we dat zich langzamerhand weer enige wijzigingen aftekenen in vergelijking met de gang van zaken onder Oosterbaan. Een belangrijke factor van buitenaf is daarvan de oorzaak. Het is een ontwikkeling die aan het geheel van de onderneming een nieuwe impuls lijkt te geven. Maar deze nieuwe impuls zal uiteindelijk pas als gezamenlijke onderneming van Doopsgezinde Gemeenten tot volle ontplooiing komen. Aan die ontwikkeling heeft Hesselink een groot deel van zijn werkkraft gewijd.

Die belangrijke impuls is de financiële injectie die het Seminarie in 1794 ontvangt in de vorm van een legaat van Leonard Thomas de Vogel.⁶⁶ In de jaren die hieraan voorafgaan neemt het aantal studenten af omdat te weinigen in staat zijn de voorbereidende studiën in Grieks en Latijn te bekostigen. Deze toelatingseisen, die ook noodzakelijk geacht worden voor het volgen van de colleges aan het Atheneum, wil men echter niet laten vallen. Het legaat geeft de curatoren de mogelijkheid in alle opzichten de financiële situatie van het Seminarie te verbeteren. Tot in 1796 is namelijk, afgezien van een enkele verhoging, de situatie dezelfde gebleven wat ook een reden kan zijn dat het steeds minder aantrekkelijk werd zich aan het Seminarie te laten opleiden.

De toelage voor een alumnaat wordt *f* 450,—, het proponentstractement komt op *f* 500,—. En de hoogleraar krijgt er *f* 300,— bij, omdat aan hem ook meer vakken zijn opgedragen. Ook vindt men dat het predikantstractement aan herziening toe is. De hele subsidieregeling komt ook weer op tafel. Het wordt ook steeds gebruikelijker met *f* 50,— per jaar jongelingen te stimuleren om zich in de Latijnse taal te bekwamen, opdat ze daardoor tot het Seminarie kunnen

⁶⁴ S. Muller, 'Geschiedenis', 123 vv.

⁶⁵ In UB Amsterdam (zie noot 49) A 686.

⁶⁶ GA B 2476, 137 ev en B 2497.

worden toegelaten. Als deze zaken zo zijn geregeld, krijgt de professor de opdracht om zich door middel van een brief tot alle Gemeenten te wenden. Hoewel er ook in 1789 al een dergelijke brief is uitgegaan, kan nu de brief met meer nadruk geschreven worden. De brief constateert dat de situatie van 1735 weer dreigt te ontstaan, maar dat nu door de verbetering in financiële zin het ook voor mensen met weinig geld mogelijk is om tot het leraarsambt opgeleid te worden. Men wil het aantal alumniaten op acht studenten bepalen. Daarnaast moedigt Hesselink de studiën in Latijn aan en zegt toe dat van seminariezijde men bereid is daarvoor *f* 50,— per jaar beschikbaar te stellen.⁶⁷

Aan het Seminarie zelf ondergaat het onderbouwexamen enige wijziging, waarschijnlijk onder invloed van de gewijzigde omstandigheden. Het examen filosofie valt uiteen in een physica-examen en een mathesis-examen. Bovendien is het lopen van colleges bij andere hoogleraren een steeds vaker voorkomend gebruik, al zijn de afspraken daarover steeds zeer voorlopig en aangepast aan behoefte en noodzaak bij de studenten. Van de vorderingen die studenten bij de andere hoogleraren maken, wordt slechts zelden melding gemaakt op examens van studenten die zich nog met de voorbereidende studie bezig houden.

Ook het theologie-examen wordt gesplitst in een exegese- en een theologie-examen. Men kan zeggen dat van een tweedeling langzamerhand geen sprake meer is en dat ook een eenvoudige opdeling in twee te examineren vakken niet meer bestaat. Hoe langer hoe meer vakken doen hun intrede en naast de hoogleraar neemt ook een andere hoogleraar wel eens een examen af. Daarnaast wordt het toezicht op de vooropleiding uitgebreid. De school als zodanig komt centraal te staan. Er wordt in den lande geworven, maar het komt ook steeds vaker voor dat studenten slechte studieresultaten boeken. Steeds vaker moeten studenten een herexamen doen, sommigen wordt aangeraden om het Seminarie te verlaten.

Een bijzondere kijk op de gang van zaken is ons vergund door de persoonlijke herinneringen van Samuel Muller, de latere hoogleraar, die van 1801 tot 1806 aan het Seminarie studeert.⁶⁸ De herinneringen, die wel zeer persoonlijk zijn en die tegen de reeds geschetste achtergrond gelezen moeten worden, geven een niet al te rooskleurig beeld. Muller schildert zijn jeugd in Crefeld; hoe hij, vroeg wees geworden, overgeleverd was aan de liefdadigheid van de Gemeente. Hij schildert de situatie van het voorbereidend onderwijs, waarbij zijn voorbereidende studiën in de Latijnse taal ronduit slecht zijn. Als 12-jarige stelt de predikant van Crefeld hem de vraag of hij niet genegen is om theologie te studeren. Verder dan deze vraag en de bemiddeling bij het verkrijgen van een toelage voor een voorbereidende studie strekt zich de inspanning van de predikant niet uit. Waarbij

⁶⁷ GA B 2476, 141 ev.

⁶⁸ In UB Amsterdam: 'Herinneringen van Samuel Muller', 1-46.

Muller opmerkt dat deze predikant geen Latijn en zeker geen Grieks kent, wat hij als een niet ongewoon verschijnsel betitelt. Dit kan een reden zijn dat deze predikant zich nauwelijks verder met de zaak bemoeit. Wel moet Muller van tijd tot tijd proeven van zijn bekwaamheid aan de gecommitteerden in Amsterdam zenden, waarbij Muller zich afvraagt welk lot deze proeven ondergaan. Hij hoort daarvan nooit iets. Wel weet hij dat de curatoren gaarne zagen dat men de voorbereidende studiën snel afrondde.

In 1801, als hij 16 jaar oud is, gaat Muller naar Amsterdam. Hij ontmoet de predikant Willem de Vos, dan curator; deze kent geen Duits, maar Muller moet een stuk Latijn vertalen. Op het examen, zo meldt Muller, zijn een aantal predikanten en anderen, van wie er een zelfs geen Latijn kent. De vertaling hoeft niet schriftelijk. Over zijn eigen niveau bij het examen zegt Muller dat hij waarschijnlijk het examen dat ten tijde van zijn hoogleraarschap wordt afgenomen, nooit zou hebben gehaald. De lage toelatingsnorm schrijft hij toe aan het verlangen om het aantal studenten te vermeerderen. Over het leven van de studenten merkt hij op dat er met de Remonstrantse, de Gereformeerde en andere studenten geen enkele gemeenschap bestond. Het aantal studenten, als hij met de studie begint, bedraagt tien. De Duitse taal blijkt wel een probleem. Hij merkt echter dat zijn medestudenten geen Duits of Frans machtig zijn. Het alumniaat is nauwelijks toereikend om van te leven, waardoor hij zelfs schulden moet maken.

Niet alleen gunt Muller ons een blik op het studentenleven, ook maakt hij ons deelgenoot van het niveau van de predikanten met wie hij als student te maken krijgt. Een van de Haarlemse predikanten, een leerling van Nieuwenhuis, betitelt hij als een verstokt Lamist. De beste, in Muller's ogen kan hij niets kwalijk nemen, gezien de gebrekkigheid van het onderwijs door deze aan onze kweekschool ontvangen. Ook de Amsterdamse predikanten krijgen een slechte pers. Hij ziet nauwelijks samenhang tussen de Gemeenten en constateert alleen maar een grote rivaliteit tussen Haarlem met de fondsen en Amsterdam met rijke leden en een kweekschool.

Van de hoogleraar wordt opgemerkt dat deze buiten Amsterdam nauwelijks enige bekendheid had. Ook binnen de Gemeente was zijn plaats zeer bescheiden. Hij had geen zitting in de kerkeraad. Binnen de kweekschool echter genoot hij wel gezag, omdat de curatoren veelal uit gemakzucht hem zijn gang lieten gaan. Alleen van de reeds genoemde ds De Vos weet Muller te melden dat deze nog wel eens kritisch op een examen was. De relatie tussen De Vos en Hesselink verslechterde aan het begin van de eeuw zo, ook door de salaristeruggang en de slechte financiële situatie, dat De Vos geen toegang kreeg tot het sterfbed van Hesselink. Voor de studenten was de professor de coördinator van de studiën. Hij bepaalde welke colleges gelopen moesten worden. Dat waren naast de colleges bij Hesselink, colleges Grieks en Hebreeuws. Over de waardering van Hesselink voor het Hebreeuws zegt Muller dat deze er met een zekere minachting op neer keek. Hes-

selink liet ook nooit een gelegenheid voorbijgaan om op onkunde van de literatoren omtrent natuurkundige verschijnselen te smaden en daarnaast de grotere nuttigheid van mathematische en physische kennis voor de predikant in zijn omgang met de gemeente boven letterkundige vorming in het licht te stellen.

Muller dit constaterende moest dan ook zeer tegen zijn zin na twee jaren studie het Grieks laten vallen en des te naarstiger in de meetkunde studeren. Het schijnt Muller toe dat men dacht dat studenten het wel konden stellen met een zeer oppervlakkige kennis van Grieks, Latijn en Hebreeuws, terwijl men daarnaast de studenten voortjoeg opdat zij des te spoediger in het gebrek aan predikanten zouden kunnen voorzien. Ook in de theologische fase blijven mathesis en physica belangrijk. Natuurkunde moest alle drie jaren die deze fase duurde gestudeerd worden. Concluderend merkt Muller op dat deze voorkeur voor de mathematische en physische wetenschappen zelfs boven de theologische wetenschap een zeer grote schaduwzijde was. Als Hesselink een bepaald college niet kon geven zou hij altijd de theologie laten vallen. Het lijkt erop alsof men de studenten tot natuurkundigen wilde vormen. Theologie volgens Hesselink was een noodzakelijke zo genoemde broodstudie.

De theologie-colleges in de laatste drie jaar als die werden gegeven, waren vier in getal waarnaast ook nog twee keer exegetische oefeningen werden gehouden. Hoewel Muller Hesselink een bekwaam exegeet vond leerde je bij hem niet exegetiseren, ook al omdat Hesselink niet op de hoogte was van de recente literatuur. Inhoudelijk was het theologie-college niet veel meer dan het dicteren van het Systema dat grotendeels terugging op de Theologica Christiana van Van Limborch en op Grotius. Voor de inhoud kan Muller echter toch ook wel waardering opbrengen, omdat er toch wel de nodige wijzigingen uit de recente theologie in waren verwerkt.

Muller klaagt ook over het feit dat er geen plaats was voor de praktische theologie en kerkgeschiedenis welke aan het Atheneum van die dagen wel werden gedoceerd. Men achtte het onnodig, omdat men dacht dat de student dat zelf wel zou leren. Ook de predikkunde kwam niet aan bod, volgens Muller, omdat men blind was voor het verschijnsel dat zich op zondag meestal in alle gemeenten voordeed dat verreweg het grootste getal van de door het Seminarie opgeleide predikanten met grote kennis in wis- en natuurkunde bij hun preken in het duister tastten en jammerlijk ronddoolden. Een vergelijking met predikers uit Zonistische kring doet Muller opmerken dat deze vaak beter preekten dan hun Lamistische collega's, die een opleiding aan de kweekschool hadden genoten. Pas in het vijfde jaar moest men gaan preken, maar de kritiek op de proefpreken beperkte zich tot wat opmerkingen over de stijl en ging niet over de inhoud. Muller merkt op dat hij gelukkig een goed geheugen heeft wat minstens zo belangrijk is.

De opmerkingen over het proponentsexamen liegen er tot slot ook niet om.

Voor al het examen over de achttien vragen moet het ontgelden. Volgens Muller waren het helemaal geen vragen, tenminste zo werden ze niet beschouwd, het waren meer stellingen over de inhoud, niet van de wetenschappelijke theologie, maar van de meer populaire godsdienstleer en ze drukten het rationalistisch gekleurde supranaturalisme van de Lamisten in zeer onwetenschappelijke bewoordingen uit.

Als proponent moet Muller meemaken dat een predikant van Amsterdam hem voor een zondagmiddagbeurt uit Crefeld laat komen. Eenmaal als predikant in de Gemeente merkt hij dat hij, waar het om preken en catechese gaat, geen enkele geestelijke bagage bezit. Muller noemt dat dan ook de treurige gevolgen van zijn eenzijdige opleiding, die hij aan Hesselinks partijdige ingenomenheid met de physica wijt en niet minder aan de lichtvaardige bespoediging, ja, overhaasting van de studie aan de kweekschool van die dagen.

Hoewel wat uitgebreid en aan het eind van 75 jaar Amsterdamse kweekschool wat negatief, moet deze bron niet achterwege blijven om het beeld te vervolmaken. Tenslotte zal de schrijver ervan zijn beste krachten aan het nieuwe Seminarie geven. Een nieuw Seminarie dat nooit tot bloei zou zijn gekomen als er niet deze geschiedenis was geweest. De laatste jaren van de kweekschool waren, afgezien van de financiële impuls van het legaat de Vogel, niet gemakkelijk. Amsterdam kan financieel en ook inhoudelijk de last niet langer alleen dragen, iets waarvan zeker Hesselink overtuigd was en waar ook zijn grote verdienste ligt. Hesselink is het die als de roep om een andere aanpak luid wordt, belangrijk organisatorisch werk doet om een nieuw Seminarie te doen ontstaan. De tragiek van zijn leven is dat hij overlijdt als de Algemene Sociëteit ontstaat, zodat met zijn leven een einde komt aan een ontwikkeling binnen de Lamistische Gemeente, die begonnen als een kleine onderneming met één onderwijzer, uitgroeit tot een bijna volledige onderwijsinstelling die zich een eigen plaats binnen de Broederschap verwierf. De kweekschool was opgericht om de Gemeenten van bekwame leraars te voorzien. Dat verloor men niet uit het oog. Daarnaast ontwikkelde het zich meer en meer als een zelfstandige instelling, gedragen door alle Gemeenten maar met een eigen program.

Het Seminarie bij de Zonisten

a. Voorspel

Geheel anders dan in het voorgaande voltrok zich de ontwikkeling van de opleiding binnen de Gemeente der Zonisten. Hoewel er bij de aanvang nog wel enkele parallellen zijn, valt op dat er ook inhoudelijke verschillen zijn, verschillen met betrekking tot het geboden program en de vereiste vakken.

Ook bij de Zon deed zich het gebrek aan leraren voelen. Zoals blijkt uit de deelname van de Zon in de besprekingen, die moeten leiden tot het oprichten van

een Algemene Sociëteit. Tussen de Zon enerzijds en het Lam anderzijds waren er na het uiteengaan contacten gebleven. Er was een goede samenwerking op het gebied van de buitenlandse noden.

In de periode echter waarin de Gemeente bij het Lam al een eerste kweekschool onder Galenus achter de rug heeft en besluiten neemt voor een meer duurzame onderneming, hanteert men bij de Zon nog de oude algemene praktijk, die onder Doopsgezinden in de 17e eeuw in gebruik was. Aan leraren (soms leraren die al tot oudste waren aangesteld) werd gevraagd om de begeleiding van de studie van een aanstaand predikant ter hand te nemen.⁶⁹

In de notulen van de diakenen vinden we dat van deze zijde geld beschikbaar wordt gesteld om jongeren de latijnse school te laten bezoeken. In 1729 wordt f 100,— beschikbaar gesteld voor studie met de restrictie dat bij voltooiing van de studie de student zijn krachten aan de Gemeente zal wijden.⁷⁰ In 1734 wordt de vraag nog scherper gesteld; men vraagt zich af of het niet noodzakelijk is om jongelingen verder te doen onderwijzen in de kerkelijke historie en de godgeleerdheid; daarbij komt de vraag welke van de leraren men daarvoor zal vragen.⁷¹ Na rijp beraad besluit men dit aan de leraar Gerard Maatschoen te vragen. In datzelfde jaar volgt nog het besluit om Maatschoen tegen enige recognitie de opdracht te verstrekken.⁷² Weer een jaar later wordt Petrus Smidt, ook een leraar van de Gemeente, gevraagd of hij, na een weigering van een andere predikant, ook een student onder zijn hoede wil nemen.⁷³ Voor deze dienst blijkt later Maatschoen 35 ducaten te ontvangen en Smidt 10.⁷⁴ Bovendien wordt in dezelfde vergadering, waarin dit besluit wordt genomen, besloten het leraarstractement te verhogen. Voor Maatschoen blijft het niet bij deze ene student; in 1736 meldt er zich nog een.⁷⁵ De student van Smidt heeft kort hierop zijn studie reeds voltooid, wat de vraag oproept welk tractement aan proponenten gegeven moet worden.

Uit de zeer schaarse mededelingen blijkt overigens dat de studie niet alleen bestaat uit de begeleiding door een predikant; ook bij de Zon is de uitbesteding van studenten bij andere docenten als gebruik in zwang.⁷⁶ Hoewel niet uit de notulen blijkt dat grote getallen studenten zich melden — men lijkt ook niet te werven — vindt de kerkeraad het in 1737 wel nodig om te bepalen dat predikanten niet particulier studenten mogen aannemen, dit gezien de consequenties, die

⁶⁹ Gemeentearchief Amsterdam, Particulier Archief 877 (de Zon) (voortaan GA Z) 69, 438-439.

⁷⁰ GA Z 70, 26 (24 aug. 1729).

⁷¹ GA Z 70, 218 (25 aug. 1734).

⁷² GA Z 70, 219 (8 sept. 1734).

⁷³ GA Z 70, 235 (13 apr. 1735).

⁷⁴ GA Z 70, 250 (3 dec. 1735).

⁷⁵ GA Z 5, 262.

⁷⁶ GA Z 5, 281-282.

een afgestudeerde proponent met zich mee brengt voor de Gemeente.⁷⁷ Als een van de door de studenten in de Gemeente bij de Zon te bestuderen vakken wordt ook ergens melding gemaakt van de studie der geografie.⁷⁸ In juni 1738 worden twee proponenten aangesteld; pas in september besluit de kerkeraad deze proponenten een tractement te geven van f 250,—.⁷⁹

Een studie onder de predikanten bij de Zon duurt, voorzover dat is na te gaan, in deze beginperiode ongeveer 3 jaar. Deze praktijk blijft een aantal jaren gehandhaafd en voorziet de Gemeente van tijd tot tijd naar de mate van wenselijkheid van proponenten. In deze fase zijn er nog duidelijke parallellen met de gang van zaken onder Galenus bij het Lam, hoewel er ook wel verschillen zijn, bijvoorbeeld in de te bestuderen vakken. Ook draagt men de begeleiding van de studenten niet uitdrukkelijk aan een predikant op. Opvallend is wel dat deze ontwikkelingen zich voltrekken, terwijl men ook meedoet in de discussies om te komen tot een algemene kweekschool. In het voorgaande is al duidelijk geworden, waarom de Zon uiteindelijk niet meedoet. Men is bang dat de Gemeente de greep op een dergelijke instelling dreigt te verliezen, als men niet van de zuiverheid in de leer van de professor zeker is. Bij de Zon spreidt men de studenten en blijft de beslissing bij de kerkeraad. Het gaat alleen om het bekwaam maken van die jongelingen die al genegenheid in de studie vertonen. Zij worden verder geholpen, als er ook binnen de Gemeente behoefte aan proponenten is. Toch zal blijken in het vervolg dat ook de Zon verder wil gaan.

b. *Een seminarie met een professor*

In navolging van de Gemeente bij het Lam besluit men bij de Zon in 1753 tot de aanstelling van een professor.⁸⁰ Kandidaat is de al eerder genoemde predikant Petrus Smidt. Deze aanvaardt de functie niet dan na enige aarzeling. De hoogte van het tractement is een van de struikelblokken. Met ook een gedrukte circulaire richt de gemeente zich tot Zonistische buitengemeenten om van de oprichting bericht te doen.⁸¹ In dezelfde circulaire roept men de broeders op van de onderneming goede nota te nemen en tevens eventuele studenten aan te moedigen. In 1754 stelt de kerkeraad een reglement vast. Dit reglement is aanzienlijk minder omvangrijk dan het reglement van de kweekschool bij het Lam. Het bestaat slechts uit zes artikelen.⁸²

Artikel 1 bepaalt dat de studenten die zich aanmelden, aan de hele kerkeraad

⁷⁷ GA Z 5, 311.

⁷⁸ GA Z 5, 314.

⁷⁹ GA Z 5, 342, 351.

⁸⁰ GA Z 6, 241 vv.

⁸¹ GA A 941 II.

⁸² GA Z 6, 317 vv.

moeten worden voorgesteld en slechts door de goedkeuring van dat college kunnen worden aangenomen. Aan die goedkeuring gaat een examen vooraf, waarbij de bekwaamheden op het gebied van de talen Hebreeuws (!), Grieks en Latijn zijn onderzocht. De professor hoeft overigens niet in de Latijnse taal te doceren. In artikel 2 wordt een eerste examen geregeld dat na zes maanden plaats vindt en waarna besloten wordt of de studenten verder mogen studeren. De professor moet minstens 3 à 4 theologische lessen in de week geven in de kerk de Zon. Zelf moet hij voor die colleges een Systema opstellen dat in overeenstemming is met de belijdenissen. Onder theologische lessen wordt bovendien verstaan het onderwijs in de Heilige Schrift, een college preekkunde en disputeren en responderen. Het curriculum belooft twee jaar indien mogelijk. Alumni en andere studenten mogen niet door de professor worden aangenomen dan met goedkeuring van de leden van de kerkeraad, die, zo staat het er uitdrukkelijk, als curatoren moeten worden aangemerkt. Onder hun opzicht moet blijken en beoordeeld worden of studenten bekwaam zijn om tot de preekstoel te worden toegelaten. Daartoe zullen ze verscheidene preken moeten houden. Het vijfde artikel geeft de vakantie-regeling: drie vakanties van 14 dagen met Pasen, Pinkster en Kerst en een grote vakantie van twee maanden. In de periode waarin colleges gegeven worden, zullen de studenten van hun bekwaamheden blij moeten geven door te disputeren en te responderen en door dissertaties te houden. Het salaris van de professor komt boven zijn leraarssalaris; tesamen belooft het bedrag de genoemde *f* 2100,—. De professor blijft gehouden zijn gewone preekbeurten te vervullen.

Met dit reglement is een kweekschool met een aanzienlijk bescheidener opzet in het leven geroepen. Een opzet die bijna een bevestiging is van de bestaande praktijk, met dien verstande, dat de opdracht niet aan meerdere leraren, maar aan één hoogleraar wordt opgedragen. In het vervolg blijkt ook het aantal studenten de bescheiden opzet te rechtvaardigen. De laatste bepaling van het reglement blijkt zelfs geen overbodige afspraak als er een conflict ontstaat tussen Smidt en de kerkeraad over het aantal preekbeurten. Smidt krijgt alleen vermindering als er studenten zijn.⁸³

Ook bij de Zon is het de praktijk dat een proponentschap een aantal jaren duurt. Proponenten fungeren als invalkrachten, echter niet ter vrije beschikking van de professor.

Hoewel niet expliciet naar voren komt dat de gehele onderneming weinig succesvol is, blijkt uit een aantal besluiten, die men al voor het overlijden van Smidt neemt, dat een voortzetting van de kweekschool niet wenselijk wordt geacht. In 1780 verleent de kerkeraad Smidt het emeritaat. Met dat besluit komt er, nog voor zijn overlijden, een einde aan de kweekschool, hoewel er niet een

⁸³ GA Z 6, 406-407.

echt besluit valt.⁸⁴ Het tractement dat vrijkomt als Smidt overlijdt, wordt, zo besluit men, over de drie predikanten verdeeld, zodat allen een verhoging van f 300,— krijgen.⁸⁵ Bij een van de predikanten die Smidt bij diens emeritering opvolgen, wordt bepaald dat hij wel mag opleiden, maar dat de kerkeraad geen financiële garanties geeft.⁸⁶ Het is dan al 1780; het zal nog wel 20 jaar duren voordat de vereniging met de gemeente bij het Lam plaatsvindt. Er is niet voldoende wil aanwezig om in een zelfde ontwikkeling te geraken als die waarin het Lam, weliswaar ook na een periode zonder hoogleraar terecht kwam. Binnen de Gemeente bij de Zon is de kweekschool een bescheiden, kort bestaan beschoren geweest. Het is veel duidelijker alleen een aanvulling gebleven om jongelingen, die al in een bepaalde richting hun bekwaamheden hadden ontwikkeld, te begeleiden. Ook heeft de kerkeraad de zaak niet uit handen gegeven, zoals dat bij de heroprichting van de kweekschool bij het Lam in 1735 het geval was.

Conclusie

Het is niet eenvoudig om uit de geschiedenis van de ontwikkeling van de opleiding tot de predikdienst enige conclusies te trekken. Geschetst zijn de verschillende situaties die tot een zekere institutionalisering geleid hebben. Binnen de Gemeente bij het Lam al in 1680 en bij de Gemeente bij de Zon pas in 1753. In sommige opzichten zijn er in die eerste periode tussen Lam en Zon overeenkomsten als het gaat om de duidelijk praktische aanpak.

Verschillen zijn er van het begin af in de belangstelling voor en de plaats van de verschillende vakken. Bij het Lam zal zeker de samenwerking met de Remonstranten in de hoogleraarloze periode maar ook daarna een belangrijke bijdrage aan de ontwikkeling hebben geleverd. Bij de Zon heeft een en ander zich veel geïsoleerder ontwikkeld. Door het geringe draagvlak is het ook niet tot grote bloei gekomen.

Het Lam is onder invloed ook van zijn hoogleraren veel losser van de Gemeente gaan functioneren, zoals ook al in de structuur besloten was. Bij de Zon was een veel duidelijker bemoeienis, ook met de inhoud van het onderwijs. De bemoeienis bij het Lam resulteerde zelfs in een ontwikkeling binnen het studieprogramma, die door een van de studenten, die ook hoogleraar wordt, als zeer droevig is ervaren, namelijk de nadruk op de natuurkundige vakken met het bijbehorend instrumentarium.

Voorop moet echter blijven staan dat er, al voordat er in beide Broederschapen kweekscholen gesticht werden, geen afkeer van geleerdheid was. De nood-

⁸⁴ GA Z 7, 221.

⁸⁵ GA Z 7, 255.

⁸⁶ GA Z 7, 258.

zaak daarvan zag men algemeen in; alleen werd met de geleerdheid in beide stromingen heel verschillend gewerkt. Beide stromingen legden hun accenten, die na de vereniging tot verdere ontplooiing konden komen. Wellicht kwam het niet alleen door de uiterlijke factoren alleen tot een algemene kweekschool. In beide stromingen was men min of meer op een dood spoor terecht gekomen. Een samengaan — waarvan men de noodzaak al lang had ingezien — bracht ook nieuwe mogelijkheden. Het moge duidelijk zijn dat de geschiedenis van het Seminarie niet los gezien kan worden van de geschiedenis van de Broederschap en haar hoofdstromingen, door de verschillen en de overeenkomsten die in dit artikel zijn gesignaleerd. Verdeeld dreigden de Broederschap en de opleiding te vervloeien, verenigd zou men aan het verval een halt kunnen toeroepen. Dat laatste was ook de eerste aanleiding geweest tot een meer systematische aanpak bij de vorming en scholing van leraren.

Een eeuw Doopsgezinde kweekschool, 1811-1914

Inleiding

„Het ongunstig beloop der tijden welke wij beleven, openbaarde zich reeds zeedert eenige Jaaren, ook in ons Doopsgezind Kerkgenootschap, brengende velen onzer Gemeenten in eenen staat van langzame kwijning en versterving” – zo beginnen de Handelingen van het Bestuur van de Algemeene Doopsgezinde Sociëteit (ADS) met de beschrijving van de toestand in 1810. In dat jaar werd het Koninkrijk Holland ingelijfd bij Frankrijk en vaardigde keizer Napoleon I direct in juli het decreet uit waarin o.a. stond dat slechts een derde van de rente van de staatsschuld zou worden uitbetaald ook over de jaren 1808, 1809 en 1810, de zogenaamde tiërcering. Gezien de schuldenlast, die van f 760 miljoen per jaar in 1795 tot f 1.1 miljard was opgelopen in 1804, en waarvan de rente van f 24 miljoen was gestegen tot f 34 miljoen per jaar, (bij de begroting voor 1809 van f 80 miljoen was alleen al f 40 miljoen nodig voor de betaling van rente) was een dergelijke ingreep noodzakelijk wilde men een staatsbankroet voorkomen.¹

De Doopsgezinde gemeenten hadden een goed deel van hun geldelijk bezit in al dan niet gedwongen staatsleningen belegd en konden de inkomsten uit rente

* De auteur is oud-wetenschappelijk ambtenaar aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, aangesloten bij de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam.

Gaarne breng ik dank aan de Archivaris van het Gemeente-archief te Amsterdam en de Directeur van de Universiteitsbibliotheek aldaar, van wie ik faciliteiten kreeg om resp. het archief van de Algemeene Doopsgezinde Sociëteit P.A. 843 en de collectie Mennonitica te kunnen raadplegen. Ook de heer H. Peschar wil ik hartelijk bedanken.

In het ADS-archief zijn de Notulen van het Bestuur van de ADS aanwezig over de periode 1811-1890 en na 1908. De tijd tussen 1891-1907 ontbreekt in deze reeks. De notulen van de curatoren zijn eveneens aanwezig tot en met 1890 en ontbreken voor de tijd tussen 1891-1915.

Waarschijnlijk bevinden zich de ontbrekende notulenboeken in de nalatenschap van Prof. S. Cramer of Prof. I. J. le Cosquino de Bussy. Zij maakten als scriba de notulen en kwamen overeen om dit elk voor een bepaald aantal jaren te doen.

De gedrukte verslagen van de ADS zijn vooral uit de jaren na 1860 niet geheel compleet aanwezig, noch in het archief van de ADS, noch op de studiezaal Mennonitica van de Universiteitsbibliotheek.

¹ *Algemene Geschiedenis van Nederland, Nieuwste Tijd X* (Haarlem 1981) 289-294.

moeilijk missen. Bovendien werd na 1810 het Continentaal Stelsel – eveneens door Napoleon ingesteld en bedoeld om de handel overzee vooral met Engeland onmogelijk te maken – heel strak doorgevoerd. Voor de handeldrijvende Amsterdammers en onder hen ook de Doopsgezinden, betekende dat een gevoelige daling van inkomsten.

De Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam stelde direct een commissie in om na te gaan op welke manier men kon bezuinigen. Het rapport stelde voor om het meer dan 100-jarige weeshuis op te heffen – de wezen zouden uiteindelijk naar het collegianten-weeshuis De Oranjeappel gaan (kosten f 220,— per wees); de vierde predikantsplaats onbezet laten; verkoop van de kleine kerk bij de Jan Roodenpoortstoren op de Herengracht; enkele ontslagen en verlaging van alle salarissen; de opzegging van alle subsidies aan noodlijdende gemeenten.² Ook het bestaan van de Kweekschool, waarvan de kosten f 6000,— per jaar waren, stond ter discussie. Dit sneed diep in eigen vlees; immers ook diakenen waren ervan overtuigd dat ‘door gebrek aan bekwame en gestudeerde Leeraren [de Doopsgezinden] met eene ganschelijke vervloeying bedreigen zoude’ en vreesden ‘de afschaffing van ons geheele Genootschap.’³ Toch moest ook de zaak van de Kweekschool in de bezuiniging betrokken worden, want alle voorstellen bleken niet voldoende om het tekort van f 30.000 per jaar op te heffen. Een eerste reddingsactie per circulaire van 8 oktober 1810 bracht reacties van 42 van de 57 aangeschreven gemeenten; 22 gemeenten stortten f 4.357,— met een belangrijke bijdrage van de gemeente Haarlem van f 1.200,—. De gemeente Amsterdam suppleerde dit bedrag met f 1.642,—, zodat de vereiste f 6.000,— bijeen waren en de Kweekschool tenminste nog een jaar kon bestaan.⁴

Prof. Gerrit Hesselink, geïnspireerd door het oude plan uit 1735, maakte intussen een ontwerp voor een Algemeene Doopsgezinde Sociëteit waarvan de Doopsgezinde gemeenten in Nederland en in het Duitse grensgebied lid konden worden en zo het bestaan van de Kweekschool samen zouden kunnen steunen en garanderen. Dit vereiste een uiterst voorzichtig manoeuvreren, want op vele plaatsen bestonden verschillende Doopsgezinde gemeenten van verschillende signatuur. De oude tegenstelling tussen Zonisten – meer orthodox gelovend – en La-

² Archief van de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam, Particulier Archief 565 (hierna GA), B 410 b: Verslag van Diakenen aan de Leden dd. 18.X.1810 en B 404 Verslag van Diakenen aan de Leden dd. 25.III.1811; Notulen van de Kerkeraad B 870/V pp. 529, 532, 543. B 409: Rapport van de Commissie dd. 3.X.1811.

³ GA B 404, dd. 25.III.1811.

⁴ S. Muller, *De Geschiedenis van het ontstaan en de vestiging der Algemeene Doopsgezinde Sociëteit ter bevordering van de predikdienst uit de echte bescheiden opgemaakt en beschreven.* (Amsterdam ADS 1861) 16-25 en de bijlagen I en II.

GA Notulenboek van de Kerkeraad B 870/V p. 532: 57 gemeenten; Muller, *Geschiedenis ADS*, 23: 47 gemeenten.

misten – met een meer rationalistische inslag – was noch in Amsterdam, waar zij zich in 1801 in één gemeente hadden verenigd, noch in andere gemeenten geheel opgelost of vergeten. Men vreesde de invloed van het ‘Lamistische’ Amsterdam en zijn financiële overwicht. De Amsterdammers wilden eerst overleg met Haarlem en de drie Doopsgezinde gemeenten van Zaandam. De Haarlemmers zonden omstreeks half januari 1811 een circulaire aan alle 132 Doopsgezinde gemeenten in Nederland met een uiteenzetting van de zorgelijke toestand van de Kweekschool en een uitnodiging om in maart – dus 2 maanden later – een bijeenkomst te houden. Samuel Muller kon hierover na 50 jaar nog boos worden. Intussen had de Haarlemse circulaire het voordeel dat heel Doopsgezind Nederland op de hoogte kon zijn van de ernst van de situatie.⁵ Het meer praktische plan van Amsterdam werd uitgevoerd. Na enkele vergaderingen in kleine kring – uiteindelijk zouden de Doopsgezinde gemeenten Zaandam-Westzijde (Oude en Nieuwe Huis) afhaken – werd op 21 en 22 augustus 1811 de Algemeene Doopsgezinde Sociëteit ter bevordering van de Predikdienst opgericht. De gemeenten Haarlem, Zaandam-Oostzijde en de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam waren de drie steunpilaren.

De Algemeene Doopsgezinde Sociëteit ter bevordering van de predikdienst

Zoals de naam het uitdrukt is de ADS opgericht om een bepaald doel te bereiken:

1. het onderhouden van de Kweekschool om Doopsgezinde leraren op te leiden en
2. minvermogende gemeenten te steunen om een leraar te kunnen betalen; als salaris voor een jonge predikant werd f 600,— per jaar noodzakelijk geacht.

De Doopsgezinde gemeenten liet men vrij om zelf te bepalen of zij lid wilden worden en, al naar gelang het bedrag dat zij voor de steun van de ADS wilden of konden bijdragen, invloed uit te oefenen op het beleid van het bestuur van de ADS en de keuze van de hoogleraar. Het kweken van geschikte leraren en het verlenen van steun aan behoeftige gemeenten was noodzakelijk om gemeenten die anders spoedig zouden ‘ervloeijen’ bij te staan. Als algemeen kenmerk van een Doopsgezinde gemeente is in het reglement van 1812 aangemerkt wanneer „de Doop alleen aan Bejaarden, op belijdenis des geloofs, wordt toegediend” (art. 3).

⁵ S. Muller, *Geschiedenis ADS*, 29-38 en bijlagen III-VII, ib. over de Haarlemse kwestie, pp. 27-34.

S. Muller, ‘Herinneringen’ (XIII B 23 UB Amsterdam). Deze herinneringen werden in 1862 en 1864 geschreven en in 1930 door Dr G. Kalff ‘integraal’ overgetikt, maar met vele type- en leesfouten.

S. Muller, ‘Geschiedenis van het onderwijs in de theologie bij de Nederlandsche Doopsgezinden’, *Jaarboekje voor de Doopsgezinde gemeenten in Nederland*, 1850, 67-197.

De financiering was zo ingericht dat door een bijdrage van *f* 50,— per jaar één stem werd verkregen; *f* 100,— leverde 2 stemmen en elke *f* 100,— extra telkens één stem, (art. 17). De ADS zou gevestigd zijn in Amsterdam, en 16 personen door de deelnemende gemeenten gekozen tot bestuur hebben, met als vaste 'scriba' (= secretaris) de hoogleraar met stemrecht en een bestuurder van het fonds van L. T. de Vogel, dat subsidie gaf aan de Kweekschool, als vast lid van het bestuur. De Kweekschool zou in Amsterdam gevestigd blijven en gebruik maken van het collegie-lokaal, de boekerij en de fysieke instrumenten — alles in de kleine kerk bij de toren — die ook al vroeger bij de Kweekschool in gebruik waren. Toen deze kerk in 1813 werd verkocht, werd de grote of Singelkerk het centrum van de Kweekschool en dat zou gedurende heel het bestaan van de opleiding zo blijven. Wel zou in de Singelkerk zowel in 1813 als in 1828 een verbouwing plaatsvinden, om de Kerkeraadskamer en de bibliotheek-collegekamer — zoals wij deze nu nog kennen — ruimer te huisvesten.⁶

Uit de bestuurders van de ADS zouden 12 curatoren voor de Kweekschool gekozen worden; het curatorium is enigszins te vergelijken met de vroegere 'commissie tot de aankweek'. Het is verantwoordelijk voor zaken betreffende de Kweekschool met de plaatselijke curatoren uit Amsterdam als een soort Dagelijks Bestuur bij heel dringende zaken. Het bestuur van de ADS besliste over de toelating tot de Kweekschool, het toekennen van de alumniaten (= beurzen) en na afgelegde examens met advies van curatoren inzake de bevordering tot propoent van de ADS. Curatoren (en eventueel de begevers van studiebeurzen) waren bij de halfjaarlijkse examens aanwezig; zij beoordeelden ook de specimina (= scripties) van de studenten. De belangrijkste examens waren gekoppeld aan het bijeenkomen van de Algemene vergadering in juni.

Op deze Algemene vergaderingen werden o.a. de toestand van de Kweekschool en de vorderingen van de studenten besproken. Tot 1859 stond immers in de instructie van de hoogleraar — na 1827 de hoogleraren — dat zij ook toezicht op het zedelijk leven van de studenten moeten houden.⁷ De commissies, na 1817

S. Muller, *Geschiedenis ADS*, bijlage X: Reglement voor de Algemeene Doopsgezinde Sociëteit ter bevordering van den predikdienst, pp. 41-47 en bijlage XI: de circulaire aan de Doopsgezinde gemeenten dd. 21 mei 1811. Verslagen van de ADS 1811-1823 in het archief van de ADS.

De dissertatie van P. van der Meulen, *De wording der Algemeene Doopsgezinde Sociëteit*, Wormerveer 1947, bevat vele onjuistheden en slordigheden, die ik in dit opstel heb verbeterd. Een ander bezwaar is, dat hij de rol van Muller te vroeg nl. in 1811 al de zwaarte toekent, die hij pas in 1827 zou krijgen.

⁷ Notulen van het Bestuur van de ADS: Instructie voor den hoogleraar, opgesteld door een Commissie van bestuursleden bestaande uit A. H. van Gelder, A. de Vries, A. Loosjes en S. Muller als scriba, vastgesteld in de vergaderingen van 24 juni en 19 augustus 1812 p. 24; Reglement voor de Kweekschool pp. 25-28; Instructie voor de hoogleraar pp. 29-31 art. 9.

zijn dat de commissie ter uitdeling van subsidies aan noodlijdende gemeenten en de commissie tot de proponenten, brachten verslag uit; de penningmeesters gaven een overzicht van de financiële situatie; de algemene problemen werden besproken en al of niet na stemming beslist. Elk jaar werd een nieuwe vice-president gekozen, die de na een jaar aftredende president moest opvolgen. Een van hen beiden moest in Amsterdam wonen. Ook de penningmeesters traden na een aantal jaren af en werden dan opgevolgd door de 2e penningmeester; dit moesten leden van de Amsterdamse gemeente zijn. Vaste scriba (= secretaris) was de hoogleraar met stemrecht, die ook de secretaris van het curatorium was. Toen na 1827 twee hoogleraren werden benoemd, werd meestal de jongste van de twee de vaste scriba; beiden hadden zowel in het curatorium als in het bestuur stemrecht.

In het eerste curatorium, gekozen op de oprichtingsvergadering van de ADS op 21 augustus 1811, hadden zitting:

Ds A. H. van Gelder, Ds R. Koopmans, Hr J. A. Willink en Hr J. van Beeck Vollenhoven – allen uit Amsterdam;

Ds M. van Geuns, Ds A. de Vries, Hr A. Loosjes Pzn – uit Haarlem;

Ds I. Visser, Ds S. Muller – beiden ‘van de Zaan’;

Ds P. Brouwer van Utrecht;

Ds J. van Geuns van Leiden.

Voorwaarde om curator te worden was dat men Latijn kende. Prof. G. Hesselink leefde toen nog en was secretaris.⁸

Twee zaken waren bij de oprichting van de ADS natuurlijk bijzonder belangrijk:

1. de zelfstandigheid van de gemeenten – ook als lid van de ADS – was en bleef gewaarborgd. Het was een van de kenmerken van een Doopsgezinde gemeente dat deze geen gezag van een bisschop of een synode boven zich heeft. De ADS hield tot 1923 vast aan de in 1811 vastgestelde doelstelling alleen de predikdienst te zullen bevorderen en weigerde op te treden als spreekbuis van de Doopsgezinde gemeenten in Nederland.
2. de financiële grondslag van de ADS wordt gevormd door de bijdragen van de gemeenten; de mate waarin zij bijdragen bepaalt hun invloed. In de loop van de jaren, telkens wanneer het reglement van de ADS werd herzien, in 1829, 1853 en 1871, zou dit een punt van kritiek zijn. In wezen ging het om het financiële overwicht van Amsterdam. Muller verdedigde in 1861 deze grondslag:

⁸ Notulen van Curatoren van de Kweekschool in archief ADS p. 2. Zie ook de afbeelding in: *Wederdopers, Menisten, Doopsgezinden in Nederland 1530-1980* (Zutphen 1980), 96.

‘Het is waar, er bestaat ongelijkheid onder de gemeenten aangaande hare vertegenwoordiging in dat Bestuur, maar deze ongelijkheid is het natuurlijk gevolg der ongelijkheid, òf van haar vermogen, òf van hare genegenheid om de algemeene lasten te helpen dragen. Het is eene ongelijkheid, die overal bestaat, waar de vervulling van verplichtingen de mate van regten bepaalt; zij kan bezwaarlijk worden vermeden, waar ongelijke krachten tot het bereiken van een zeker algemeen doel samenwerken. Het is daarom ook zeer moeilijk, een anderen grondslag voor de vertegenwoordiging der gemeenten in de Sociëteit te vinden, dan de hoegrootheid van hare geldelijke bijdragen.’⁹

De gemeente Amsterdam was in elk geval zo wijs om afstand te doen van een derde der stemmen, die haar feitelijk toekwam. Artikel 24 van het reglement van de ADS formuleerde heel duidelijk dat elk bestuurslid niet voor de gemeente(n) door welke hij was gekozen zitting had, maar voor de hele Sociëteit.¹⁰ Deze financiële grondslag bleef de basis van de ADS tot 1950. Toen werd het aantal leden van een gemeente bepalend voor de vertegenwoordiging in het bestuur.¹¹

Een ander punt was de aanstelling van niet-gestudeerde predikanten, die door de onderscheidene Sociëteiten tot proponent konden worden aangesteld. In 1811 was hierover een duidelijke afspraak gemaakt met de Friese Sociëteit, die het recht had om – in overleg met de ADS – eigen proponenten aan te stellen. Het ongelimiteerd aanstellen van niet-gestudeerde proponenten ondermijnde immers het bestaan van de Kweekschool. Pas door het overleg van K. Sijbrandi en S. Wijbenga van de ADS met vertegenwoordigers van de Friese Sociëteit in 1859 verbeterden de onderlinge verhoudingen. De ADS besloot daarop in het geheel geen proponentsexamen af te nemen van ‘ongestudeerde’ predikers; de Friese Sociëteit moest maar zien, hoe zij in het vervolg zou handelen. In elk geval zou de ADS de nodige veranderingen in deze zin in het reglement aanbrengen.¹²

Meestal hadden deze niet-gestudeerde leraren een opleiding bij een gevestigde predikant, zoals dat nog in de 18e eeuw heel gebruikelijk was. Daarnaast waren in verschillende gemeenten op het platteland nog in de 19e eeuw ‘liefde-predikers’ werkzaam. Muller beschrijft het type daarvan zowel naar uiterlijk als

⁹ Muller, *Geschiedenis ADS*, 45-46.

¹⁰ *Ibidem*, 46, 47.

¹¹ N. van der Zijpp, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland* (herdruk 1980 Enkhuizen) 222-223.

¹² Muller, *Geschiedenis ADS*, bijlage X: reglement 1812, art. 1/16 en art. 34 D. Muller, ‘Geschiedenis onderwijs in de theologie’, pp. 172-173 vermeldt 1811 als jaar van de overeenkomst. Later wordt verwezen naar artikel 40 van het reglement. Notulen Bestuur ADS 26.IX.1859 pp. 319-320.

innerlijk van de leraar van de gemeente Balk, die hem omstreeks 1849 bezocht.¹³ Nog in 1865 zou de Oudste van de gemeente van Nieuwe Friezen te Aalsmeer verklaren: „En terwijl wij dan ook geloven en belijden dat wanneer er gebrek is aan arbeiders in de wijnberg des Heeren, dat wij die van geen akkedemie of hooge school behoeven te halen, maar dat die door meerderheid van stemmen uit het midden onzer broederschap moete verkooren worde.”¹⁴

Het streven was om het aantal ‘liefde-predikers’ terug te dringen, waarvan er omstreeks 1837 nog een twintigtal werkzaam waren. Toen de kerkeraad van de gesubsidieerde gemeente Huizinge in 1832 een ‘ongestudeerde’ leraar beriep, was dat een ‘volgens aller oordeel [nl. van de bestuursleden van de ADS] afdwalende gemeente’ ook al was een gebrek aan proponenten daarvan de oorzaak.¹⁵

Over het algemeen staan het bestuur van de ADS en de curatoren van de Kweekschool gereserveerd-correct tegenover officiële instanties. Het antwoord van het bestuur van de ADS – opgesteld door B. Hulshoff – aan de Directeur-Generaal tot de zaken van de Hervormde [d.i. *niet* R.K.-kerk] kerk van het Departement van Eredienst in Den Haag spreekt duidelijke taal. Daarin wijst de ADS de veronderstelling dat zij kan gelden als de vertegenwoordiging van de Doopsgezinden in Nederland, volstrekt van de hand. Elke Doopsgezinde gemeente in Nederland is zelfstandig. Ook dan nog – in 1825 – bestaan twee of drie gemeenten in een plaats. Elke gemeente beroept zijn eigen predikanten, of zij lid is van de ADS of niet. Enkele ‘aanzienlijke’ gemeenten zijn niet toegetreden tot de Sociëteit. Voordelen als portvrijdom wijst de ADS af. Het enige waar-toe de ADS zich wil verbinden is om gelijkkluidende gedrukten zo nodig onder alle gemeenten te verspreiden.¹⁶

¹³ Muller, ‘Geschiedenis onderwijs in de theologie’, 173, 195. Als afschrikwekkend voorbeeld verhaalt Muller van de barbier-klokkemaker, die in Oost-Zaandam solliciteerde en wel even van Hervormd Doopsgzind wilde worden en dan een preker worden; dat hem dit lukte op een tractement van f 5,— per week. Muller, *Geschiedenis ADS*, 13 noot 2.

¹⁴ M. J. ’t Hart, *Vermaningen en Vermaners, 450 jaar Doperse geluiden in Aalsmeer*, Aalsmeer 1984 18.

¹⁵ S. Muller, ‘De zoogenaamde liefdepredikers en ongestudeerde leeraren onder de Nederlandsche Doopsgezinden’, *Jaarboekje van de Doopsgezinde Gemeenten in de Nederlanden*, 1837.

Betreffende Huizinge: Notulen Bestuur ADS 1832 p. 172. Verslag ADS 1861 p. 20: Er zijn 116 gemeenten in Nederland en 7 in het buitenland – in totaal 123 gemeenten; 113 daarvan hebben een leraar van de Kweekschool.

¹⁶ Notulen van de vergadering van curatoren en bestuurders in loco (= Amsterdamse ADS-bestuurders) 21.IV.1825 en 25.IV.1825, pp. 58-60. De brief is ondertekend door I. van Geuns, voorzitter en R. Koopmans, scriba, 28.IV.1825. Vgl. Notulen Curatoren p. 160: 1847 verzoek om de vrede van Munster 1648 te herdenken; wordt geweigerd.

Over de samenstelling van het bestuur van de ADS en het curatorium van de Kweekschool zou veel meer te zeggen zijn. In elk geval was dit Doopsgezind domineesland. Vrijwel iedereen was op de Kweekschool geweest of had daar zonen, die zich voorbereidden op het wondere ambt. Zo mogelijk werden echter ook vooraanstaande gemeenteleden gekozen. Dat waren bij voorbeeld Prof. Jan Kops (1765-1849), eerst Doopsgezind leraar te Leiden, later bekend landbouwdeskundige; H. van Beeck Vollenhoven, (1811-1871), lid, later voorzitter van de Eerste Kamer en curator van het Atheneum Illustre te Amsterdam; Sam van Houten (1837-1930), die tijdens zijn lidmaatschap van de Tweede Kamer – 1869-1894 – voor uiterst ‘links’ doorging en als bestuurslid van de ADS voorstelde de curatoren om advies te vragen ‘over het openen van een collegie aan onze Kweekschool waarop de maatschappelijke zedeleer (social-ethiek) zal onderwezen worden’.¹⁷ Vrijwel iedereen was familie van elkaar. Alleen een betrekkelijke buitenstaander als Ds Wilhelm Gerhards, oorspronkelijk uit Crefeld, leerling van de Kweekschool in de jaren 1830-1836, kon in de bestuursvergadering van 26 september 1859 voorstellen om aan artikel 16 van het reglement van de ADS toe te voegen: ‘als gewone of buitengewone leden, met regt van concluderende stem, kunnen niet tegelijkertijd zitting hebben in de vergadering vader en zoon, schoonvader en schoonzoon en evenmin twee broeders’. Dit voorstel werd een paar dagen later afgewezen waarbij werd opgemerkt dat dan de ‘uitnemendste’ leden geen lid van het Bestuur hadden kunnen zijn.¹⁸

Begon de ADS met 66 contribuerende gemeenten, in vijf jaar tijds was dit al teruggelopen tot 41; in totaal waren er in 1811 132 gemeenten, de 7 in het Duitse grensgebied meegerekend. In 1808 was het aantal Doopsgezinden in het Koninkrijk Holland volgens de officiële telling 26.935. Een verzoek om geld te storten werd in oktober 1891 gezonden aan 122 gemeenten in Nederland en 2 buitenlandse. De teruggang was enerzijds het gevolg van het verdwijnen van enkele buitenlandse gemeenten en fusie van gemeenten in Nederland. Aan het eind van de 19e eeuw is het ledental moeilijk te bepalen. Als men het aantal contribuerende en stemmende gemeenten en de gesubsidieerde gemeenten bijeen neemt, staat dan alleen nog de gemeente Ballum op Ameland buiten de ADS. Het aantal Doopsgezinden was 57.786 op 31 december 1899.¹⁹

¹⁷ Notulen Bestuur ADS 1871, p. 458.

¹⁸ Notulen Bestuur ADS 1859, pp. 311, 322.

¹⁹ Het aantal Doopsgezinden in 1808 bij Muller, *Geschiedenis ADS* 24 noot 1; getallen 1891: Verslag ADS 1892 p. 30-32. 6 gemeenten reageerden op het verzoek met giften of toezeggingen; van 68 werd geen antwoord ontvangen. Deze gemeenten te vergelijken met de reactie in 1861 op een dergelijke bede zou hier te ver voeren. Zie ook Verslag ADS 1907.

Financiële zaken

De Kweekschool begon zijn bestaan onder de hoede van de ADS nadat door de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam al de nodige bezuinigingen waren doorgevoerd. Deze kwamen op het volgende neer. Er zouden niet 8 maar 6 alumniaten (= beurzen) vanwege de gemeente Amsterdam verstrekt worden; per alumnus zou dit een bedrag van *f* 200,— (vroeger *f* 250,—) per jaar zijn, aangevuld door een subsidie uit het Fonds-De Vogel à *f* 200,—. Alleen voor de alumni (d.w.z. studenten met een beurs) zou de ADS de collegegelden betalen aan de hoogleraren van het Atheneum Illustre. Het was een tegenvaller voor de ADS dat in 1812 de belasting op studenten – alsof zij leerlingen van een internaat zijn! – wordt gegeven, nl. overeenkomend met 1/20e deel van de kosten van het onderwijs. Dit betekende dat voor de tien studenten van de Kweekschool per student Fr.frcs 15 werd gegeven, in totaal 150 Fr. Frcs over 1812 en hetzelfde bedrag over 1813.²⁰

Prof. Hesselink stond vrijwillig voor 1 jaar *f* 400,— af – hij verdiende *f* 2600,—. Toen hij in het najaar van 1811 overleed, kreeg zijn weduwe nog over 3 maanden tractement en *f* 500,— per jaar. Bij de verkiezing tot hoogleraar van Rinse Koopmans in 1812 werd hem *f* 2100,— per jaar toegekend – tevoren had hij *f* 800,— gekregen voor het waarnemen van Hesselinks colleges – maar boven op dat basis-salaris kreeg hij nog *f* 400,— uit het Fonds-De Vogel. Pas in 1814 zou hij full-time hoogleraar zijn, omdat de bekrachtiging van zijn benoeming uit Parijs niet afkwam; dus hij bleef tot 1814 rustig dominee in Amsterdam. Dit salaris was zeker hoger dan dat van de hoogleraren aan het Atheneum, maar deze hadden bijverdiensten door andere functies. Ook kregen zij nog extra betaald door de studenten van de Kweekschool, de andere Seminaries (Remonstrants en Luthers) en toehoorders.

Dit bedrag (het minerval) bedroeg per jaar per student voor een college van 4 uur in de week *f* 60,—. De Amsterdamse curatoren wisten dit terug te brengen tot *f* 40,—. Deze afspraak gold tot 1871, toen men ‘om botsingen te voorkomen’

Het cijfermatige aantal Doopsgezinden op 31.XII.1899 is te vinden in de volkstelling van dat jaar, vermeld in de *Mennonite Encyclopedia*, III, 843, waar ook de ‘eigen’ cijfers van de leden van de Doopsgezinde gemeenten in Nederland zijn weergegeven. Deze zijn bescheidener, maar zijn toch een verdubbeling van het aantal leden in 1840.

²⁰ Blijkens het Kasboek van de ADS behielden de alumni van voor 1811 het hun toegekende bedrag van *f* 250,— per jaar, aangevuld met het subsidie uit het Fonds De Vogel. Bezuinigingen: Verslag ADS 1811 p. 8-11; notulen Bestuur ADS p. 4, 19, 22, 31-32, 33. Belasting op de studenten: notulen Curatoren p. 19, 27-28, 32. Zie ook: *Van Athenaeum tot Universiteit. Geschiedenis van het Athenaeum Illustre in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1927) 29-32.

overging op het oude bedrag.²¹ In deze tijd werd het collegegeld aan de hoogleraar betaald. De proponenten kregen voorlopig niets uit de kas van de ADS, wel een toelage van *f* 200,— uit het Fonds-De Vogel. Zij hoefden niet meer in Amsterdam te wonen, om direct in te vallen wanneer een van de Amsterdamse dominees niet kon preken, zoals vroeger.²²

Het bedrag dat aan hulpbehoevende gemeenten zou worden uitgekeerd, was al naar de inkomsten per jaar verschillend en werd steeds op de Algemene vergadering na het verslag van de penningmeesters vastgesteld. De bijdragen van gemeenten liepen zowel naar aantal gemeenten als naar bedrag per jaar terug; het eerste jaar liep over de periode 1 september 1811 tot 31 augustus 1812. Later zou het financieel verslag steeds lopen over de periode 1 juni - 31 mei.

1811/12	66 contribuerende gemeenten:	<i>f</i> 7785,—
1812/13	57 contribuerende gemeenten:	<i>f</i> 7302,—
1813/14	51 contribuerende gemeenten:	<i>f</i> 6941,—
1814/15	46 contribuerende gemeenten:	<i>f</i> 6564,—
1815/16	41 contribuerende gemeenten:	<i>f</i> 6193,—
1816/17	38 contribuerende gemeenten:	<i>f</i> 6070,—

Daarvan werden 1. de kosten van de Kweekschool betaald en 2. de steun aan de noodlijdende gemeenten.

Kosten van de Kweekschool:

1812	<i>f</i> 4198,—
1813	<i>f</i> 3176,—
1814	<i>f</i> 1868,— (dit waren de onkosten over ½ jaar)
1815	<i>f</i> 3981,—
1816	<i>f</i> 3794,—
1817	<i>f</i> 3662,—

²¹ De bekrachtiging van de benoeming van Koopmans in Parijs blijft uit: notulen Curatoren p. 12-16, 30-31, en is in 1814 niet meer nodig.

Onderhandelingen over het minerval: notulen Curatoren p. 16-18 (1812); notulen Bestuur ADS p. 460 (1871).

Vgl. de gegevens in: *Van Athenaeum tot Universiteit*, 49; het gewone tarief was *f* 30,— voor een college van 2 uur per week en *f* 60,— voor elk college van 4 uur per week voor het hele jaar. Prof. Van Swinden was erg coulant, omdat hij het instrumentarium van de Ver. Doopsgez. Gemeente Amsterdam hoopte te mogen gebruiken: notulen Curatoren p. 7.

²² Notulen Curatoren, p. 28 (1813).

De steun aan hulpbehoevende gemeenten was:²³

1812	aan 24 gemeenten	<i>f</i> 2300,—
1813	aan 25 gemeenten	<i>f</i> 2400,—
1814	aan 26 gemeenten	<i>f</i> 2500,—
1815	aan 24 gemeenten	<i>f</i> 2500,—
1816	aan 22 gemeenten	<i>f</i> 2275,—
1817	aan 21 gemeenten	<i>f</i> 2125,—

De inkomsten vertonen duidelijk een dalende tendens, de uitgaven werden in verhouding daarmee vastgesteld. In 1817 besloot het bestuur van de ADS, die met — kleine — overschotten en onverwachte meevallers in de afgelopen jaren al een begin gemaakt had met de aankoop van fondsen, tot een campagne onder de aangesloten gemeenten om bij te dragen in geld of effecten. Dat zou dan een meer vaste basis geven voor de noodzakelijke uitgaven voor de Kweekschool en de gemeenten. Het brengt mee, dat er in 1818 een ‘commissie ter uitdeling’ speciaal voor de zaken betreffende de hulpbehoevende gemeenten zal zijn, waarin naast enkele bestuurders, de hoogleraar en de penningmeesters zitting kregen.

De voorzitter van de ADS — in 1817 was dat voor de eerste keer Ds S. Muller, predikant te Amsterdam — stelde het doel van de fondsvorming heel duidelijk: ‘Onze gemeenten vrij en onafhankelijk te bewaren van alle vreemde ondersteuning, en alzoo van allen uitwendigen invloed’.²⁴ Steun aan de Kweekschool, steun aan de gemeenten om predikanten tenminste *f* 600,— per jaar als salaris te kunnen geven, dat waren de eerste zorgen geweest. Het bestuur van de ADS verzorgde een vakschool voor predikanten en was tegelijk een soort arbeidsbureau om de afgestudeerden aan een gemeente te helpen. Hier kwam echter nóg iets bij, zoals uit de woorden van Muller duidelijk blijkt. Er was in de nieuwe Nederlandse staat dan wel vrijheid van godsdienst en scheiding van kerk en staat — aan de andere kant probeerde de nieuwe staat toch greep te krijgen op de verschillende kerkgenootschappen. Dat gelukte ten aanzien van de Hervormden en de Lutherse. Met subsidies en voordelen inzake kindergeld — portvrijdom werd al genoemd — werd daarmee sluipend een begin gemaakt. Drie gemeenten hadden al subsidie uit ’s lands kas verkregen: Zuid-Zijpe *f* 200,—, Borne *f* 150,—, Den

²³ Gegevens uit het Kasboek van de ADS, dat over de jaren 1811-1816 ook het Grootboek en Journaal bevat ‘nagenoeg geene eigene bezittingen hebbende’. In 1817 is men begonnen met een apart Journaal. Achterin het Kasboek op p. A: besluit van het Bestuur om de rente op de aangekochte effecten op een aparte rekening te storten ter vermeerdering van het Fonds (besluit van het Bestuur 24-26 mei 1815). Alles echter wat van de contributies van de gemeenten, na aftrek van de kosten van de Kweekschool overschiet, te gebruiken tot ondersteuning der behoeftige gemeenten.

²⁴ Verslag ADS 1817 p. 4; id. p. 27.

Helder f 400,—. Ook Woudsend ‘wil zich bij het Gouvernement adresseeren’. De gemeenten Nes op Ameland, Den Hoorn op Texel, Hindelopen, Aalsmeer krijgen allemaal subsidie van de ADS ‘als zij een predikant’/‘leraar beroepen’.²⁵

Voordat subsidie wordt verleend moet er wel een overzicht komen van de toestand van de gemeente: aantal leden, aanwezige fondsen, jaarlijkse vrijwillige bijdragen en eventuele ondersteuning van elders. Ook omdat soms leraren worden gesteund, moeten over dergelijke leraren ‘getrouwe berichten’ over zijn financiële, huiselijke en zedelijke toestand ontvangen zijn.²⁶

Het ADS-verslag over 1817 hield een rapport in van Ds J. Brouwer uit Leeuwarden over de mogelijkheid om als Friese Sociëteit voor alle Friese gemeenten te opereren, aan de ADS een vaste som per jaar te geven en daarnaast de ADS te ontheffen van de zorg voor hulpbehoevende gemeenten in Friesland. Alleen de gemeente Holwerd wil direct aangesloten zijn bij de ADS.²⁷ Ook hier een angst voor het centraliserende streven en financieel overwicht van Amsterdam! Het overzicht van de respons van de cirkulaire gezonden aan de leraren en opzieners van de Doopsgezinde gemeenten (18 februari 1817) toonde dat lang niet alle gemeenten wilden bijdragen tot de fondsvorming van de ADS.²⁸

28 gemeenten droegen bij met penningen en effecten: f 8341,—

9 gemeenten jaarlijkse bijdragen boven de inschrijvingen zegden toe: f 3016,—

11 gemeenten garandeerden alleen een jaarlijkse bijdrage f 1731,—

13 gemeenten schreven niet in, noch deden zij enige toezegging en

43 gemeenten gaven geen antwoord.²⁹

Al in 1842 meende Prof. Cnoop Koopmans dat de ADS op den duur niet in alle behoeften kon voorzien en dat gemeenten of predikanten steeds meer een beroep op de staat zouden moeten doen. Er moest een bestek opgemaakt worden over de behoefte aan predikanten in de toekomst.³⁰

Ter vergelijking met de jaren 1811-1817 is een overzicht van de inkomsten en uitgaven over 1850 nuttig. Nederland had een paar moeilijke jaren achter de rug, economisch ging het niet bijzonder goed – in 1848 werd nog de noodzaak om zuinig te zijn gememoreerd –, de aardappelziekte was achter de rug en in 1849 was een volkstelling gehouden.

²⁵ Notulen Bestuur p. 47, 50.

²⁶ Verslag ADS 1817 p. 28.

²⁷ Verslag ADS 1817, p. 18-19, 21.

²⁸ Verslag ADS 1817, p. 14-16.

²⁹ Verslag ADS 1817, p. 17-18.

³⁰ Notulen Bestuur p. 263-264 (1842).

Uitgaven over 1850:

Prof. S. Muller	<i>f</i> 3000,—
Prof. Van Gilse	<i>f</i> 2750,— (11 maanden)
Mw Wed. Koopmans	<i>f</i> 750,— (incl. kindergeld <i>f</i> 25,— per kind)
	<u><i>f</i> 6500,—</u>

Collegegelden hoogleraren van het Atheneum Illustre

Prof. Veth	<i>f</i> 260,—
Prof. Bosscha	<i>f</i> 400,—
Prof. Moll	<i>f</i> 40,—
Prof. Beijerman	<i>f</i> 200,—
Prof. Matthes	<i>f</i> 200,—

f 1100,—2 alumni (12 mnd) *f* 500,—1 alumnus *f* 50,—1 alumnus (6 mnd) *f* 125,—*f* 675,—Totale uitgaven *f* 9966,73

Hierbij zijn dan de kosten van vergaderingen, drukwerk en proponenten inbegrepen.

<i>De inkomsten</i> van de ADS van 14 gemeenten zijn	<i>f</i> 5423,20
extra-subsidies Fonds-De Vogel	<i>f</i> 628,62
en contributie van NN	<u><i>f</i> 5000,—</u>

totaal *f* 10751,82plus interest *f* 15335,90

Uitgaven voor subsidie aan:

59 gemeenten en 8 leraren *f* 13500,—³¹

De door Prof. Cnoop Koopmans gevreesde gang van zaken had inderdaad plaats gehad en kon alleen opgevangen worden dankzij de rente van het belegde kapitaal. Af en toe wordt dan ook in de Verslagen van de ADS het verzoek gericht om meer bij te dragen voor de behoeften van de ADS.

³¹ Kasboek ADS 1850 pp. 153-162.

In de jaarvergadering van het Bestuur, wordt in 1859 bitter opgemerkt, dat er in Friesland 40 gemeenten zijn, die via de Friese Societeit geld storten. Verder bestaan er dan nog 83 gemeenten, waarvan er slechts 15 jaarlijks een contributie geven; van de overige 68 heeft niet één — op misschien een enkele uitzondering na — enig blijk van belangstelling gegeven door geldelijke toelagen sedert 1817.³²

Helemaal juist was deze opmerking niet. Veel gemeenten hadden bijgedragen aan het fonds — niet de Friese gemeenten, die wellicht toen een eigen fonds hadden —. Een van de grieven van de stemhebbende gemeenten was echter dat de verhouding tussen gemeenten die bijdragen gaven, en zij die kapitaal hadden gestort, niet juist was en aan de kapitaalkrachtige gemeenten een te groot gewicht gaf, wat betreft het aantal stemmen. In 1853 werd dan ook voorgesteld om niet een jaarlijkse gift van *f* 50,— met 1 stem te honoreren, maar al bij een jaarlijkse gift van *f* 25,— per gemeente 1 stem en een verdubbeling van deze gave zou dat 2 stemmen geven, terwijl elke volgende *f* 50,— weer een stem zou opleveren. Men wil echter strikt vasthouden aan de financiële grondslag van de ADS, die geen overkoepelende geestelijke instelling is, geen synode — en herinnert nog eens uitdrukkelijk aan de doelstelling: zorg voor behoeftige gemeenten en behoorlijk opgeleide leraren.³³ Pas in 1872 zou op een dubbele vergadering het stemrecht anders geregeld worden, wat een duidelijke verandering bracht in de keuze van bestuurders, zoals op de Algemene vergadering in 1873 zou blijken.

Vastgesteld werd een verandering in stemrecht:

1. een verdubbeling van de stemmen van kleine gemeenten
2. het medestemmen van gesubsidieerde gemeenten
3. benoembaarheid van bestuursleden ook uit gesubsidieerde gemeenten
4. beperking van het getal bestuurders uit dezelfde gemeente tot 2/3 van het geheel
5. inzending van stembrieven vóór de gewone periodieke aftreding
6. het openstellen van het alumniaat ook voor elders (niet aan de Kweekschool) studerende
7. proponentsexamen voor hen die niet aan de Kweekschool zijn opgeleid.

De vaststelling van het nieuwe Reglement door de dubbele vergadering is aangenomen met een meerderheid; door de gemeente Amsterdam werden schriftelijke bezwaren tegen enkele punten ingediend. Verwonderlijk is dat niet, want de veranderingen tastten inderdaad het overwicht van Amsterdam aan.³⁴

³² Notulen Bestuur p. 340 (1859).

³³ [Zendbrief] Aan de stemhebbende gemeenten der Algemeene Doopsgezinde Societeit, van de Bestuurders der ADS, dd. 9 augustus 1853 ondertekend door J. van Gilse (scriba). In Archief VDGA 2562.

Vgl. Concept-reglement ADS 1853 artikel 5.

³⁴ Verslag ADS 1872 p. 18, 19; verslag ADS 1873 p. 8-9.

Tot slot een balans over de financiële toestand van de ADS in 1885-1886; er is wel enig verschil tussen de getallen uit de beginjaren — uit 1812 en deze ruim 70 jaar later. Over het algemeen is er weinig sprake van inflatie in de 19e eeuw; men schat het percentage op hoogstens enkele percenten per kwart eeuw. De salarissen van de hoogleraren waren vrijwel zeker gestegen nadat het Atheneum in 1876 tot Universiteit verheven was. En de relatie tussen Universiteit en Kweekschool was nauwer geworden nu de Doopsgezinde hoogleraren deel ging uitmaken van het corps van de Universiteit.³⁵

In het jaar 1885/1886 waren de uitgaven en inkomsten:³⁶

Uitgaven:

voor de Kweekschool	f 20.774,40
subsidies aan hulpbeh. gemeenten (in verband met de vacatures behoefde men geen f 19.075,— uit te geven)	f 16.102,50
subsidies buitengewoon fonds	f 1.200,—
aankoop effecten en prolongaties	f 97.801,20 ^s
saldo in kas	f 654,46
Uitgaven totaal	f 136.532,56^s

Inkomsten boekjaar 1. VI. 1885-31. V. 1886:

saldo in kas 1. VI. 1885	f 1.383,—
subsidies van 28 gemeenten	f 6.014,17 ^s
bijdragen van de fondsen Teyler en De Vogel	f 3.685,55 ^s
bijdrage van de Friese Sociëteit	f 1.850,—
gift NN aan buitengewoon fonds	f 1.200,—
interessen uit effecten	f 28.563,87 ^s
legaat Siegenbeek	f 50,—
legaat Schreevoogt	f 40,—
afgeloste obligaties en prolongaties	f 93.745,96
Inkomsten	totaal f 136.532,56^s

³⁵ *Van Athenaeum tot Universiteit*, 127: de wedde van een hoogleraar te Amsterdam zou toen liggen tussen f 4500,— en f 5500,—.

³⁶ Notulen Bestuur p. 6-7 (1886). Dit nieuwe notulenboek met de genummerde pagina's 1-101, loopt van 1886 tot september 1890.

Het gegeven voor de Kweekschool is hier een versluiering van de uitgaven die volgens het Journaal zijn:

f 4.500,— salaris voor De Hoop Scheffer; f 4.500,— id. voor Hoekstra; f 450,— voor Mw Wwe Van Gilse en f 300,— voor de commies van de ADS E. Bleeker — in totaal f 9.750,—. Er waren verder de onkosten voor 15 alumniaten f 7.750,—, f 350,— examengelden, f 1.500,— collegegelden, f 120,— voor de reis en verblijfkosten van curatoren, f 180,— bijdragen voor het pensioenfonds, f 600,— bijdrage voor de bibliotheek, in totaal f 20.250,—. Daarbij kwamen nog de onkosten voor het drukken f 51,45, diversen f 172,95 en f 300,— als bijdrage voor de Catalogus van de bibliotheek.

Ook het aantal gesteunde gemeenten wordt in deze jaren nooit genoemd. Eveneens uit het Journaal blijken 65 gemeenten gesubsidieerd te worden, ongeveer de helft van het totaal aantal gemeenten. Het maximum is f 400,—, het minimum f 50,—. Uit het buitengewoon fonds werden 3 gemeenten gesubsidieerd (Leermens-Loppersum, Pekela en Oldebildzijl) — meestal zijn dit leningen die worden terugbetaald.³⁷

Hieruit blijkt, dat de Kweekschool voor iets minder dan de helft afhankelijk was van de inkomsten uit het belegde kapitaal en dat de subsidies aan hulp-behoevende gemeenten zonder deze beleggingen niet mogelijk waren. De politiek van de ADS om te komen tot fusering van gemeenten is vanuit financieel oogpunt begrijpelijk; evenzeer wanneer er een groot gebrek is aan proponenten. Gezien vanuit de gemeenten zelf leidde het tot kritiek op de ADS, die letterlijk te ver weg was om de plaatselijke toestand te kunnen beoordelen. De gemeenten konden in deze tijd, zonder auto's en goed openbaar vervoer, nauwelijks standhouden, terwijl ook de dominee te grote afstanden moest afleggen.³⁸

Ook andere symptomen wijzen op een groeiende kritiek: het uittreden van Deventer en Utrecht als contribuerende gemeenten in 1889, evenzo van Rotterdam in 1890. Tot woede van de Rotterdammers werd hier pas na 3½ maand op gereageerd door de nieuwe scriba prof. Samuel Cramer. De banden met de gemeente Amsterdam werden al eerder losser: de kerkeraad trok het beheer van het fonds-De Vogel — door een andere lezing van het testament! — in 1877 weer aan zich, hetgeen betekende dat er geen beurzen meer door konden worden aangevuld zoals vroeger. De laatste herziening van het Algemeen Reglement vond deze gemeente zo bedenkelijk, dat men zich niet meer met het 2/3e deel van het aantal stemmen tevreden stelde, maar het volle pond eiste aan stemmen waar men recht

³⁷ Journaal, voorlopig nummer 4158. Het geschetste beeld verandert weinig in de volgende jaren, alleen het aantal alumniaten loopt in 1908 terug tot 4 alumni en 5 studenten die toelagen krijgen; nu krijgen 56 gemeenten subsidie.

³⁸ Th.B. Roep, 'Ds Hermanus de Boer', *Doopsgezinde Bijdragen* nieuwe reeks 10 (1984) 104.

op had. Waarschijnlijk was het feit dat ook gesubsidieerde gemeenten personen konden afvaardigen naar het Bestuur en de Algemene vergadering hier het moeilijke punt.³⁹

Hoogleraren en leerplan

Professor G. Hesselink, in 1785 hoogleraar geworden en geliefd bij de studenten, stierf kort na de oprichting van de ADS, in november 1811. Ds Rinse Koopmans (1770 te Grouw - 1826), sinds 1796 predikant bij de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam, verving hem en gaf Hesselinks dictaat over het 'Godgeleerd samenstel' omdat de studenten dit dan volledig zouden bezitten, zoals zij graag wensten. Koopmans gaf tijdelijk dit Compendium betreffende de dogmatiek en zou ook de Prelectiones (= inleiding) geven. De exegetische colleges die Hesselink ook gaf, zal hij voorlopig laten rusten. Over de propedeuse zal onderhandeld worden met de hoogleraren van het Atheneum Illustre. Deze bestond uit de volgende vakken Physica, Logica en Metaphysica – gegeven door Prof. Van Swinden; Grieks (en Latijn) bij Prof. D. J. van Lennep; een Oosters college van Prof. Willmet. Het reciteer-college, (oefening in de welsprekendheid) wordt gegeven in wekelijkse lessen van Jan Kops, 'laast doopsgezind leeraar te Leyden'.⁴⁰

Op 19 augustus 1812 werd Rinse Koopmans gekozen tot hoogleraar aan de Kweekschool. Tegelijk was al een instructie voor de nieuwe hoogleraar opgesteld door een commissie, waarvan de jonge, 27-jarige Samuel Muller secretaris was. Daarin werden de rechten en de plichten van de nieuwe hoogleraar vastgelegd:

1. Een theologisch college in het Latijn gedurende 2 jaar en 4 uur in de week over de waarheden van de natuurlijke en geopenbaarde godsdienst met uiteenzetting van de verschillende gevoelens van de oude en nieuwe wijsgeren en godgeleerden;
2. Elk jaar, 3 uur per week een exegetisch college en 1 uur voor een analyseer- of disputeercollege;
3. Elk jaar een college van een of twee uur om te oefenen in de uiterlijke 'kanselwelsprekendheid' en het geregeld spreken 'voor de vuist' in het 'Nederduitsch';
4. Behalve deze drie gewone colleges, naar gelang de omstandigheden en behoefte van zijn studenten, 1, 2 of 4 uur per week college geven over het predikambt, de kerkelijke geschiedenis, de geschiedenis van ons Doopsgezind

³⁹ Notulen Bestuur ADS (1886-1890) p. 70, 99. Zie ook Correspondentie van de gemeenten aan het Bestuur van de ADS tot 1890, s.v. Rotterdam, brieven van Hendrik Muller (zoon van Samuel Muller) aan S. Cramer, kleinzoon van Samuel Muller in 1890. (Voorlopig nummer ADS 4320). Zie voor het fonds De Vogel ook P.A. 565-2569 B.

⁴⁰ Notulen Curatoren p. 2-4, 5, 7, 10, 11.

genootschap, de geschiedenis van het leerstuk van de H. Waterdoop, de inleiding in de schriften van het Oude en Nieuwe Testament. Het zijn precies vijf onderwerpen en de instructie vraagt om deze zoveel mogelijk af te wisselen, zodat alle studenten deze colleges kunnen horen. Pas twee jaar na ambtsaanvaarding is hij daartoe verplicht.⁴¹

R. Koopmans hield zich niet aan deze instructie: de bekrachtiging als hoogleraar door 'Parijs' bleef uit en het zou tot 1814 duren voordat hij volledig hoogleraar was. Voordien bleef hij full-time predikant. Zo bespaarde hij de ADS in de eerste moeilijke jaren f 3.800,—.⁴² Het was echter bij het overladen plan van de instructie ook een kwestie van zelfbehoud! Koopmans hield zich aan het program van Hesselink. De exacte vakken van de propedeuse, Mathesis (meetkunde, trigonometrie, beginselen van de algebra) en de natuurkunde, die Hesselink met zoveel enthousiasme had gegeven, liet hij over aan de specialisten van het Atheneum. S. Muller was boos over deze gang van zaken (in 1814 volgde hij Ds W. de Vos als predikant te Amsterdam en als curator op) te oordelen naar zijn oordeel over Koopmans in zijn herinneringen: een copie van Hesselink. Beiden hadden erg veel hart voor hun studenten. Koopmans deed veel moeite om de studenten van de Kweekschool buiten de conscriptie te houden. Elke stap wordt geregistreerd 'opdat steeds kunne blijke welken weg men ingeslagen zij, en dat men geene moeite ontzien hebbe onze studenten van de conscriptie te bevrijden'.^{42a} Muller heeft geen bijzondere waardering voor Koopmans' colleges in het theologisch onderwijs en de predikkunde, maar memoreert wel diens zorg voor de proefpreken en goede colleges in de exegese van het Nieuwe Testament.⁴³ Koopmans had een slechte gezondheid en overleed plotseling in het begin van het collegejaar 1826-27.

Een nieuwe instructie werd besproken in de Algemene vergadering, die ook de nieuwe hoogleraar uit het laatste drietal: N. Messchaert (Rotterdam), S. Muller (Amsterdam) en de zeer begaafde zoon van Rinse Koopmans, Wopke Cnoop Koopmans (1800-1849) moest kiezen. De laatste had letteren gestudeerd in

⁴¹ Notulen Bestuur p. 29-31.

⁴² Verslag ADS 1814 p. 14.

^{42a} Notulen Curatoren p. 23; p. 34: discussie of men op voorbeeld van Pruisen, ook bij de Ned. regering vrijstelling van militaire dienst zal vragen tegen betaling van bepaalde som geld. 1° 'Wegens de veranderde denkwijze der Doopsgezinden hier te lande, 't niet voegzaam zou kunnen vragen voor het geheele genootschap'. 2° de gemoedsbezwaarden kunnen de remplacering gebruiken 3° als het een gelijke som zou zijn (elke ziel 5 Rijksdalers) zou het bezwaarlijk zijn op te brengen 4° Zulk een verzoek in deze tijd (1814) zou het Genootschap in opspraak brengen, tweedracht onder de leden geven, leiden tot voorwending van gemoedsbezwaren; redenen om het niet te doen.

⁴³ Verslag ADS 1814 p. 19. S. Muller, 'Herinneringen', 80-82.

Utrecht en werd op 15-jarige leeftijd leerling van de Kweekschool; sinds 1823 stond hij in de gemeente Utrecht.

Tot zijn eigen grote verrassing werd Muller gekozen, die wel organisatorisch actief was geweest, maar niet – zoals Cnoop Koopmans – universitair was geschoold en evenmin was gepromoveerd. Muller schrijft dit toe aan de vrees van vooral de Amsterdamse bestuurders dat Cnoop Koopmans overhelde naar ‘de gewone orthodoxie’. Men stak midden in de moeilijkheden met Ds Jan ter Borg (1782-1847), die met boetpredikaties de eigen leden verjoeg en vele Hervormden, grotendeels ‘lieden van de laagste volksklassen’ aantrok. Moest men iemand tot leidsman van studenten kiezen, die het Doopsgezinde kenmerk niet zo hoog hield? Muller wilde eerst weigeren, maar overleg, ‘hartelijke en vertrouwelijke gesprekken’ met Jacob Fock, W. van Heukelom, S. K. Sijbrandi en van buiten Amsterdam met Prof. Siegenbeek (Leiden), Ds Jan Brouwer (Leeuwarden) en S. E. Wieling (Zaandam Oostzijde) maakten dat Muller er in toestemde 1e hoogleraar te worden en tegelijk part-time predikant te Amsterdam zou zijn – tot 1836. Ook zijn naaste gewenste ambtgenoot, W. Cnoop Koopmans zou een aantal preekbeurten en catechisaties in de Amsterdamse gemeente vervullen.⁴⁴

Het programma uit 1812 werd in 1827 eerst in één instructie, later in twee instructies voor elk van beide hoogleraren vastgelegd. Muller nam op zich colleges in de godgeleerdheid, predikkunde, pastorale theologie, en de geschiedenis en kenmerkende gevoelens van de Nederlandse Doopsgezinden te geven.⁴⁵ Cnoop Koopmans’ instructie hield in: 3 uur per week een uitlegkundig college over het Nieuwe Testament in het Latijn; 3 uur per week algemene geschiedenis van de Christelijke kerk ook in het Latijn; 2 uur per week college in de Chr. zedekunde (ethiek); een ‘disputeercollege’ (= responsie-college) naar eigen inzicht wat betreft tijd en onderwerp. Cnoop Koopmans schrok, toen hij deze instructie kreeg! Dat was niet een half maar een heel professoraat! De Christelijke zedekunde wilde hij in elk geval in het Nederlands geven ‘om de zaak zelve en het belang der Studenten wenschelijk’. Muller besloot daarop om de colleges predikkunde, de oefeningen in de kanselwelsprekendheid, de pastorale theologie en de geschiede-

⁴⁴ Muller, ‘Herinneringen’, 78, 84-89. De Haarlemmers vooral Ds M. van Geuns en zijn schoonzoon dachten dat Muller zelf Rinse Koopmans wilde opvolgen. Muller was voorzitter geweest van de commissie om een nieuwe instructie voor één hoogleraar op te stellen en ging daarbij uit van de gedachte dat de zeer begaafde zoon van Rinse Koopmans zou worden benoemd. Na Mullers benoeming tot eerste hoogleraar moest hij als scriba deze instructie – na de discussies in de vergadering omwerken tot 2 instructies. Notulen Curatoren p. 83 betreffende de vergadering van 13.VIII.1827 en Notulen Bestuur ADS p. 84-85, 96-97. Gedrukt verslag van de ADS 1827 (afkomstig van Muller) bevat de beide instructies daarbij ingebonden.

⁴⁵ Instructie van de 1e hoogleraar, punten 1-5; notulen Curatoren p. 81 (1827).

nis en kenmerkende gevoelens van de Nederlandse Doopsgezinden ook in het Nederlands te houden.⁴⁶ De bepalingen over Latijn of Nederlands als college-taal, waren mogelijk te danken aan het voorstel van Prof. J. Kops uit Utrecht om ‘alle de godgeleerde lessen aan onze Kweekschool niet langer in de Latijnsche tale te houden, maar zich daar bij voortaan van de Nederduitsche taal te bedienen’. Het bestuur besloot echter dat er ‘gewichtige redenen (waren) om niet in de voorgestelde maatregel te treden.’⁴⁷ In de beide instructies staat dat de hoogleraren tweemaal per jaar examen moeten afnemen — in januari en in juni, over de onderwerpen, waar zij college in hebben gegeven. Ook de toelatingsexamens zullen zij afnemen, die eerst in juni later in september plaats hadden.⁴⁸

Vroegtijdige aanmelding en deelneming aan het toelatingsexamen, door de hoogleraar/hoogleraren en curatoren afgenomen, waren de eerste stappen om op de Kweekschool te komen. Verder werd gevraagd naar het ‘radicaal’ d.w.z. diploma van een afgelopen Latijnse school, sinds 1845 een attest van de huisdokter betreffende de gezondheid, en in 1856 ook nog een verklaring van de leraar der gemeente van inwoning. Het was mogelijk om een toelage van f 50,— te krijgen om Latijn en de beginselen van Grieks te leren bij een liefst Doopsgezinde dominee. Men moest dan wel in de zomer naar Amsterdam komen om de vorderingen te laten testen. De eerste gedrukte verslagen geven duidelijke informatie over de eisen en waarom sommige kandidaten zijn afgewezen.

Op het examen moest de kandidaat een stuk proza of poëzie uitspreken of voordragen om zijn stemgeluid te testen; dat was een belangrijk instrument in die tijd zonder microfoons. Verder moest hij stukken uit het Grieks (dat van accenten moest worden voorzien) in het Latijn vertalen en uit het Latijn in het Nederlands plus nog een stuk Nederlands in het Latijn. Er werd een algemeen gesprek gevoerd om de algemene ontwikkeling, talenkennis, en wat oude geschiedenis te testen; een wiskunde-vraagstuk moest gemaakt worden en in later tijd een kalografisch (expres van fouten voorzien door Prof. Muller) opstel verbeterd worden.

Het toelatingsexamen diende voor een dubbel doel:

1. Testen of de kandidaat rijp was voor studie, want de diploma's waren toen zeer ongelijk van waarde;
2. om een beurs (alumniaat) te krijgen wanneer er meer gegadigden zijn. Het vergelijkend examen moest uitmaken, wie dat dan zou krijgen. Daarom bleef

⁴⁶ Verslag ADS 1927, gebonden tussen pp. 56 en 57, punten 1-4, afkomstig uit het bezit van Prof. S. Muller in archief ADS.

⁴⁷ Notulen Bestuur p. 85; vgl. het gedrukt verslag ADS 1827 p. 28.

⁴⁸ Instructies van de hoogleraren 1827, punt 7 (1e hoogleraar), punt 5 (2e hoogleraar). Zie ook voor het stramien van het leerplan: S. Muller, ‘Geschiedenis van het onderwijs in de theologie bij de Nederlandsche Doopsgezinden’ p. 146-184.

het examen steeds bestaan. Niet alleen hoogleraren, ook enkele curatoren/bestuurders namen er actief aan deel. In de loop van de tijd werd wel gesleuteld aan het examen; over geschiedenis, Bijbelkennis, bijbelse geschiedenis werden in een persoonlijk gesprek dat ook de studiezijn moest testen, vragen gesteld.⁴⁹

Het leerplan omvatte een studie van 5 jaar; daarop was ook de duur van een alumnaat gesteld. De eerste 2 jaar was bestemd voor de propedeutische vakken, door middel van hoorcolleges. Het derde jaar was een overgangsjaar naar de theologische vakken; dan werd men theologisch student. De laatste twee jaar waren gewijd aan de theologie en de praktische vakken voor het leraarschap. Studenten van de eerste 2 tot 3 jaar werden propedeutici of literarische studenten genoemd. De propedeutische vakken waren enerzijds 'literarisch' anderzijds 'natuurfilosofisch'.

Latijn – de taal waarin college werd gegeven, ook de responsie-colleges en tot 1857 alle verhandelingen geschreven moesten worden; Grieks – de taal van het Nieuwe Testament – en Hebreeuws, voor derdejaars was dit verbonden met exegese van het Oude Testament, waren de verplichte vakken. De colleges van de hoogleraren van het Atheneum Illustre werden gevolgd en deze namen ook de vereiste examens over de leerstof af. Daarnaast moesten de studenten het ene jaar physica en het andere jaar mathesis (wiskunde) lopen, eveneens bij hoogleraren van het Atheneum. Door aan een rijksuniversiteit het examen in de wiskunde voor theologen te doen kon men vrijstelling van dat vak krijgen op de Kweekschool. Ook een kandidaats letteren kon vrijstelling geven, al werd de student dan wel getest op zijn kennis. Het kandidaatsexamen in de theologie echter – hoe goed men dat ook aflegde op het toelatingsexamen – gaf in principe geen vrijstellingen in de theologische vakken: men moest dan nog drie jaar op de Kweekschool blijven. Nederlandse taal en stijl, geschiedenis en ook kerkgeschiedenis, ja zelfs psychologie waren voor de 'literarische' studenten vakken die men soms moest volgen. Voor het volgen van niet verplichte bijvakken moest toestemming gevraagd en verkregen worden; dat waren bij voorbeeld Arabisch en later Syrisch. Het hangt samen met de mogelijkheid dat ouders of voogden vrijstelling konden vragen van het betalen van de collegegelden, die dan voldaan werden door de ADS, volgens het reglement van de Kweekschool. De student Snellen wilde bij voorbeeld bij Prof. De Bosch Kemper het college 'oeconomia politica' volgen. Dit werd niet toegestaan, 'althans niet voor rekening der Sociëit'.⁵⁰ Helemaal gelukkig waren curatoren niet met deze regeling van de propedeutische vakken. Sommigen twijfelden aan het nut van de wis- en natuurkunde. De echte filosofische vakken als logica en metaphysica leverden minder proble-

⁴⁹ Verslag ADS 1866 p. 26-32; notulen Bestuur passim o.a. 1830 p. 18-19.

⁵⁰ Notulen Curatoren p. 237 (1857); 130 (1840).

men op. Prof. Hoekstra stelde op een vergadering van curatoren in 1860 voor om de studenten te verplichten een propedeutisch examen cum laude af te laten leggen aan een universiteit en dan pas toe te laten op de Kweekschool. Dit plan haalde het niet op de bestuursvergadering evenmin als een voorstel van Sijbrandi dat een student dat op eigen kosten moet doen met toestemming van curatoren.⁵¹

Elk half jaar moesten de studenten examen afleggen over de door hen gevolgde colleges en een 'specimen' (verhandeling) over een van de vakken inleveren. Deze werden in het Latijn geschreven. Ook de ouderejaars (de theologische studenten – die aanvankelijk in verband met het maken van hun proefpreken daarvan waren vrijgesteld) moesten na 1827 voor het proponentsexamen ook een 'dissertatie' inleveren. Tot 1856 waren ook deze in het Latijn, daarna ter keuze Latijn of Nederlands.⁵² Alleen aan uitzonderlijk goede studenten werd een jaar extra studie toegekend door het bestuur op voordracht van het curatorium om ook universitaire examens af te leggen en te promoveren. Dit moest echter plaats hebben voor het afleggen van het proponentsexamen. De vierde- en vijfdejaars moesten in totaal 6 proefpreken houden; na de tweede werden zij bevorderd tot candidaat en als 'geordend' candidaat waren zij vrijgesteld van het dienstnemen bij de nationale militie. Elk jaar moesten zij een certificaat van hun hoogleraar inleveren; als ze dan niet zijn 'ingetreden' moesten zij 5 jaar dienst doen bij de militie.⁵³

Vijf proefpreken, drie in het vijfde jaar en twee in het zesde jaar, moesten de studenten opstellen, uit hun hoofd leren en uitspreken in de Singelkerk voor hoogleraren, curatoren en medestudenten. De zesde proefpreek had plaats op het proponentsexamen en werd gehouden naar een Bijbeltekst die hen tevoren was opgegeven en nu voor de vuist weg. Soms, wanneer er veel examinandi waren, spraken zij een deel ervan uit. Het proponentsexamen werd in 1833 aangepast aan het in 1827 veranderde leerplan. Omdat het ondoenlijk was alle vakken op het proponentsexamen te examineren, stelde het curatorium een 'peremtoir' examen in januari vast waarvan de goede afloop vereist was om in juni het eigenlijke proponentsexamen te mogen doen. In januari werden de vakken predik-kunde, de 'theoretische vakken der uitlegkundige wetenschap' met de verklaring van gedeelten uit het Oude en het Nieuwe Testament gevraagd; een ervan van te voren opgegeven, en de andere onvoorbereid, mondeling en uit de grondtekst. De candidaat moest dan ook het onderwerp van zijn dissertatie opgeven.

In juni, op de Algemene vergadering, mag het examen niet langer dan drie uur duren. De eerste twee uur over de in het reglement aangewezen vakken nl. 'Theo-

⁵¹ Notulen Curatoren p. 102-103 (1831), 123 (1838), 258, 260-261 (1860).

⁵² Notulen Curatoren p. 237 (1857).

⁵³ Notulen Curatoren p. 43-44 (1817). De militaire dienst werd geregeld door het Decreet van 8.I.1817, art. 94 ee.

logia Naturalis, Apologetica, Dogmatica en Pastoralis, benevens de geschiedenis der N. Doopsgezinden', het laatste uur over 'de Christelijke Zedekunde en de Alg. kerkelijke geschiedenis'.⁵⁴ Bij het maken van de scriptie ging het om de candidaat de gelegenheid te geven 'zoo wel zijne kundigheden als zijne denkwijze over dezelve [nl. de hoofdpunten uit de verschillende vakken], hoe kort ook, te kennen te geven; alles in overeenstemming zoowel met de oorspronkelijke inrigting van het Proponenten-Examen in de bepaalde aanwijzing van hoofdpunten zichtbaar als men deszelfs wezenlijken aard en onderscheiden doel, als bestaande in het verschaffen van mogelijke zekerheid aan het Bestuur, dat het ambt van Leeraar met gerustheid aan den Candidaat en wat kundigheden en wat denkwijze en wat welbesteden tijd betreft, kan worden toevertrouwd'.⁵⁵ Deze wat duistere passage verwijst naar de instructie uit 1812 voor R. Koopmans en die uit 1827 voor één hoogleraar, waarin resp. 18, later 17 geloofspunten stonden vermeld, waarover de candidaat aan de tand moest worden gevoeld. Deze waren in de instructies voor de twee hoogleraren verdwenen.⁵⁶

Samuel Muller heeft vanaf 1827 tot 1856, het jaar dat hij met emeritaat ging, zijn stempel op de Kweekschool gezet. Hij was zeer gesteld op orde en discipline en daar hoorde ook het trouw volgen van de colleges bij. Dat de studenten zich hieraan niet hielden was een voortdurende ergernis. Ook het schrijven en spreken van goed Latijn door de studenten vond hij van belang, waarschijnlijk ook vanwege de wetenschappelijke status van het seminarie — zoals de Kweekschool langzamerhand zou worden genoemd. Hij noemde zichzelf een 'liberale suprarationalist'; uit zijn herinneringen krijgt men de indruk van een tamelijk orthodox man, die zich door God geleid weet, met een piëtistische inslag, waarvan de kiem vrij zeker stamt uit zijn jeugd in Crefeld. Vandaar zijn enthousiasme voor Jan ter Borg, die beïnvloed was door het Réveil. Toch zou hij zich daarvan afkeren toen Willem de Clercq en zijn zwager Westendorp met hun gezinnen, onder invloed van datzelfde Réveil, de Doopsgezinde gemeente verlieten en zich aansloten bij de Waals-Hervormde gemeente.⁵⁷ Dat werd duidelijk toen in 1844 ondershands vanwege het Atheneum Illustre werd geïnformeerd of er in Doopsgezinde kring

⁵⁴ Notulen Curatoren p. 104, 108 (1833), beslissing n.a.v. een rapport van de Commissie tot het proponenten-examen. Dit zou in de cursus 1833-1834 worden ingevoerd.

⁵⁵ Notulen Curatoren p. 108 punt 4.

⁵⁶ Notulen Bestuur p. 28, art. 12; ib. p. 89 (instructie 1827, art. 16a-q. Zie ook Muller, 'Geschiedenis Onderwijs in de theologie', p. 101-102.

Muller beschrijft deze vragen in zijn herinneringen p. 42: 'eig. stellingen over de inhoud niet der wetenschappelijke theologie, maar der meer populaire godsdienstleer, en drukten het rationalistisch gekleurde supranaturalismus der Lamisten in zeer onwetenschappelijke ...onjuiste bewoordingen en termen uit'.

⁵⁷ Muller, 'Herinneringen', 11-13, 19; 63-68, 84-85, 107.

bezwaren waren, wanneer Isaac da Costa tot hoogleraar in de klassieke talen werd benoemd om Prof. Johannes Bosscha te ontlasten. Als enige had binnen het curatorium van de Kweekschool W. Cnoop Koopmans geen bezwaar.⁵⁸ De worsteling van Cnoop Koopmans met het boek van David Friedrich Strauss, *Das Leben Jesu* (1836), vervulde Muller met deernis. Gods hand heeft die beproeving van hem afgewend 'eer de zoogenoemde moderne theologie ook onder onze studenten en predikanten zoo menig hoofd en hart heeft aangetast'.⁵⁹ Toen Cnoop Koopmans in 1849 overleed, werd Jan van Gilse (1810-1859), sinds 1836 predikant te Amsterdam, tot zijn opvolger gekozen, niet dan nadat zorgvuldig was overwogen of in die moeilijke tijd een tweede hoogleraar mogelijk en gewenst was. Van Gilse zelf verdedigde dit in de dubbele vergadering, die hem tenslotte vrijwel eenstemmig zou benoemen. Juist nu – en daarbij dacht hij ongetwijfeld aan plannen om het Atheneum op te heffen of te beperken tot enkele faculteiten b.v. de medische faculteit – moet de Kweekschool ook zonder het Atheneum kunnen functioneren.⁶⁰ In de instructie van Van Gilse werd rekening gehouden met de mogelijkheid, mede in verband met de moeilijke tijd in een economisch opzicht, dat in de toekomst één hoogleraar benoemd zou kunnen worden. En eveneens, dat na het aftreden van Prof. Muller er óf geen tweede hoogleraar óf een herschikking van de vakken zou kunnen plaatsvinden.

Van Gilse zou in 1849 de volgende vakken doceren: uitlegkunde van de Bijbel, dus exegese van het Oude en Nieuwe Testament, verbonden met de theorie daarvan (hermeneutiek), de theorie der oordeelkunde (critiek) en de inleiding tot het Nieuwe Testament; de Algemene kerkgeschiedenis (cyclus van 3 jaar); patristiek (letterkunde der kerkvaders); de Chr. zedekunde (ethiek, cursus van 3 jaar) en geschiedenis van de Bijbel. In 1856 nam hij ook de predikkunde op zich, die voordien door S. Muller werd gegeven. Wanneer hij de enige hoogleraar zou zijn, zouden de volgende vakken in elk geval gegeven moeten worden: leerstellige godgeleerdheid en theologia naturalis, apologetiek, dogmengeschiedenis; Doopsgezinde geschiedenis; ethiek; exegese van het Nieuwe Testament; praktische theologie, predikkunde en plichten van het herderlijk ambt. De vakken: hermeneutiek en inleiding, exegese van het Oude Testament, kerkgeschiedenis en patristiek zouden dan vervallen.⁶¹

Van Gilse was de eerste hoogleraar die, gepromoveerd op een theologisch proefschrift, verdedigd te Leiden, aan de Kweekschool werd benoemd. Muller

⁵⁸ Notulen Curatoren p. 144-145 (1844).

⁵⁹ Muller, 'Herinneringen' 123. Muller, 'Geschiedenis Onderwijs Theologie', 166-167.

⁶⁰ S. Muller, 'Ter gedachtenis van Professor van Gilse'. Bijlage bij het Verslag ADS 1859, p. 3. Het bestaan van het Athenaeum Illustre was in de jaren na 1846 tot in de jaren '70 vrij wankel. Zie: *Van Athenaeum tot Universiteit* 73-101.

⁶¹ *Verslag ADS 1849*.

tekende hem als een strijdbaar man en gelovig Christen, wien de waarheid bovenal ging. Misschien is dit een lichte aanduiding dat ook Van Gilse een 'gematigd' aanhanger was geworden van de historisch-kritische school van Tübingen.⁶²

Muller nam, toen hij in 1856 71 jaar was, afscheid als hoogleraar aan de Kweekschool. De dubbele vergadering benoemde Sytze Hoekstra (1822-1898) uit Wieringerwaard tot zijn opvolger. Afkomstig uit een vrij orthodoxe familie, studeerde hij van 1840 tot 1845 aan de Kweekschool. Daarna stond hij in Akkrum tot 1852 en vervolgens in Rotterdam als predikant. Uit zijn Akkrumse tijd stamt zijn 'Korte Schets van de Christelijke Leer, tot gebruik bij het catechetisch onderwijs bij de Doopsgezinden', die in 1867 een 5e druk beleefde. Hieruit blijkt, dat hij als dominee een tamelijk orthodoxe wijze van catechisatie voorstond. Aan de Kweekschool doceerde hij in 1856 theologie, ethiek en exegese van het Nieuwe Testament. Er had toen al een zekere herschikking van de vakken plaats: de predikkunde ging naar Van Gilse. Aan het eind van de jaren '50 zou Hoekstra steeds meer de 'moderne' kant uit gaan, maar op een eigen wijze, naast Scholten (Leiden) en Opzoomer (Utrecht). Toen in 1876 het Atheneum werd bevorderd tot Universiteit en ook de hoogleraren van de Kweekschool daar vakken gingen doceren, werden aan hem opgedragen de wijsbegeerte van de godsdienst, de zedekunde en de leer over God.⁶³

Over de opvolging van Van Gilse in 1859 was het bestuur van de ADS verdeeld: één stroming zag D. Harting, predikant te Enkhuizen als de aangewezen man; een andere met o.a. Chr. Sepp en J. Sijbrandi gaf de voorkeur aan J. G. de Hoop Scheffer als minder 'modern' dan Harting en 'opgewassen' tegen Hoekstra. Muller was indertijd in 1849 al tegen het beroepen van De Hoop Scheffer in Amsterdam geweest en vond diens benoeming aan de Kweekschool 'verderfelijk'.⁶⁴ Uiteindelijk gaven de Amsterdammers op de dubbele vergadering de doorslag: zij kenden De Hoop Scheffer (1819-1893), die na zijn propentsexamen in 1843 eerst in Hoorn, daarna van 1846-1849 in Groningen stond. Hij was in zijn studententijd als schrijver betrokken geweest bij enkele literaire tijdschriften. Aan de Kweekschool zou De Hoop Scheffer kerkgeschiedenis,

⁶² Muller, 'Ter gedachtenis aan Prof. van Gilse' p. 13-16.

⁶³ Zie over hem ook K. H. Roessingh, *Het Modernisme in Nederland*, Amsterdam 1922; O. Noordenbos, *Het Atheïsme in Nederland in de negentiende eeuw. Een kritisch overzicht*. Rotterdam 1931, nuttig voor de discussie over de plaats van het Modernisme tussen geloof en ongelooft.

Over Hoekstra: *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam 1932) 116-117 (H. A. van Bakel).

Van der Zijpp, *Geschiedenis* 202-204. Volgens Muller, 'Herinneringen', (p. 139-140), wilde van Gilse de benoeming van Hoekstra; hijzelf, als de keus moest zijn tussen De Hoop Scheffer en Hoekstra, evenzo.

⁶⁴ Muller, 'Herinneringen', 124, 142-143.

mennonitica, exegese van het Oude Testament en predikking op zich nemen. De herschikking van de vakken had nu inderdaad plaats gehad, die al in 1849 wenselijk leek.⁶⁵ Muller maakte tussen 1861 en 1864 de balans op. Cnoop Koopmans en Van Gilse vond hij betere theologen dan hij zelf was. De pastorale theologie, de predikking kwamen te kort bij Van Gilse, maar ook bij Hoekstra, wiens streven was 'onze studenten tot geleerde filosofisch gevormde predikanten te maken'. En al kon Muller zijn indirecte opvolger, als mens en – door anderen zeer geroemde – prediker, niet waarderen, hij moest toegeven dat deze een meer dan gewone kennis had over de Nederlandse Doopsgezinden en een goede stijl, zowel in het Nederlands als in het Latijn.⁶⁶ Wat Muller niet vermeldt is dat zowel hijzelf als De Hoop Scheffer organisatie-vermogen hadden; een eigenschap die ook de opvolger van De Hoop Scheffer, Samuel Cramer bezat.

Scherpe kritiek had Muller op de studenten, die hij gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel en najagen van liefhebberijen verweet. Hij hield nog steeds vast aan het idee van een vakschool. Een zekere vorming van de studenten, die ook het Atheneum Illustre in deze tijd kon bieden, op ander dan theologisch terrein kon hij minder waarderen. De Kweekschool kan de studenten alles bieden wat nodig is; daarvoor hoeven zij niet naar de universiteiten te gaan.⁶⁷

Toen De Hoop Scheffer in 1890 aftrad wegens zijn leeftijd van 70 jaar, verlangde het bestuurslid van de ADS, C. P. van Eeghen, dat iemand van een orthodoxe signatuur als opvolger zou worden benoemd. De vergadering vindt dit onnodig en onuitvoerbaar – het gebeurt immers bij geheime stemming! Het voorstel om een commissie van onderzoek te benoemen werd met 48 tegen 7 stemmen afgewezen. Op de Algemene vergadering werd Ds Samuel Cramer, een kleinzoon van Prof. Muller, die in 1863 scherpe kritiek op de Kweekschool had gehad, tot hoogleraar benoemd. Zijn naaste concurrent J. Boetje kreeg 4 stemmen – hij overleed al spoedig in 1890, en I. J. le Cosquino de Bussy kreeg 3 stemmen, terwijl op Cramer 54 stemmen werden uitgebracht.⁶⁸ Zijn leeropdracht zou verschillen van die van De Hoop Scheffer: Cramer zou exegese van het Nieuwe Testament doceren, en als de leerstoel van Hoekstra vrijkwam ook Christelijke zedekunde en haar geschiedenis (dit vak uiteindelijk niet in 1892); verder praktische

⁶⁵ De Hoop Scheffer zou niet Prof. Moll in 1879 opvolgen als docent in de kerkgeschiedenis aan de Universiteit hoewel hij toen zijn sporen had verdiend met zijn Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531 en zijn kerkhistorische bijdragen in verschillende tijdschriften. *Gedenkboek Athenaeum en Universiteit*, 123-124 (H. A. van Bakel) en p. 603-604 (J. S. Theissen). Het Doopsgezind-zijn was hier misschien een handicap.

⁶⁶ Muller, 'Herinneringen', 121, 123-125, 135-136, 144-145.

⁶⁷ Muller, 'Ter gedachtenis van den hoogleeraar Dr. Jan van Gilse', Bijlage tot het Verslag der ADS...1859, p. 9, 17.

⁶⁸ Notulen Bestuur (in Notulenboek 1886-1890) p. 71, 72, 73, 75.

theologie met een schets- en reciteercollege en de leer en lotgevallen van de Nederlandse Doopsgezinden, tenslotte nog de leiding over de 'leerredenen' (= proefpreken) krijgen.⁶⁹

Tot opvolger van Prof. Hoekstra in 1892 werd - ondanks een campagne vanuit Haarlem en Rotterdam voor een niet-'moderne' hoogleraar, ditmaal voor Ds A. Loosjes (Amsterdam) - weer een 'moderne' hoogleraar benoemd, I. J. le Cosquino de Bussy (1846-1920).⁷⁰ Ook hij was oorspronkelijk 'ethisch'. Hij had gestaan in de Doopsgezinde gemeenten in Edam, Wormerveer en Amsterdam (1878-1884). Hij had erg veel last van zijn zenuwen bij het preken. Dat was wel de reden om in 1884 als leraar te bedanken, een archivarisopleiding te volgen en archivaris van de stad Deventer te worden in 1889. Misschien werden vanwege deze handicap de 6 preken per jaar in de Singelkerk afgeschaft. Voor bestuurder Hartsen was dit - met de benoeming van alweer een 'moderne' hoogleraar - de doorslaggevende reden om in november 1892 als bestuurder van de ADS te bedanken. Volgens hem was nu de band tussen de gemeente Amsterdam en de ADS doorgesneden.⁷¹ De Bussy zou als opvolger van Hoekstra - wiens leerling hij eigenlijk was - ethiek en godsdienstfilosofie doceren, zowel aan de Kweekschool als de Universiteit van Amsterdam.

Deze lange reeks hoogleraren, allen geschoold op de Kweekschool, toont, dat het streven van Muller in het begin van de 19e eeuw gelukt is. In wetenschappelijk opzicht konden de Doopsgezinden het opnemen tegen vertegenwoordigers van andere kerkgenootschappen.⁷²

Een heel andere vraag, die echter wel gesteld moet worden is: hoe werkten de door deze moderne hoogleraren opgeleide predikanten in de gemeenten? Over het algemeen is de indruk dat de overgang van 'orthodox' naar 'vrijzinnig' ook in de gemeenten vrij glad verlopen is. Het zou nader onderzocht moeten worden in hoeverre de commissie tot de proponenten waarin de hoogleraren ook zitting hadden, hier een bepaalde lijn in uitzet. Balk, Blokzijl, Ameland en Aalsmeer en nog andere gemeenten vragen om een andere 'soort' dominee dan stedelijke ge-

⁶⁹ Notulen Bestuur (in Notulenboek 1886-1890) p. 59, 76-78 (1889 en 1890). Samuel Cramer (1842-1913) werd geboren in Middelburg en was van 1860-1866 op de Kweekschool; promoveerde in 1866 op de theologie van Zwingli en stond te Zijldijk (Gr.) 1866-1870, Emden (1870-1872), Enschede (1872-1885), Zwolle (1885-1890). Voor een hoogleraar had hij een langjarige praktijkervaring.

⁷⁰ Verslag ADS 1892 p. 2-5, 19-21.

⁷¹ ADS-archief voorlopig nummer 4329: stukken betreffende het overlijden en bedanken van bestuurders; nummer 4151 IX f (1868-1869) preekschetsen p. 21. 'gejaagd en zenuwachtig'.

⁷² Muller, 'Geschiedenis van het onderwijs in de theologie', 78-81, 87, 188-194, 196. In het voorgaande heb ik mij onthouden van analyse van de wetenschappelijke werken en opvattingen van de genoemde hoogleraren.

meenten – misschien. Muller merkt in zijn herinneringen op dat de nieuwe predikanten (in plaats van de omstreden Jan ter Borg en de oude Ds J. van Geuns in 1829) Jan Boeke en Abr. Doyer beiden niet erg pasten in de gemeente Amsterdam; misschien waren zij te jong; erg duidelijk is het niet. Hier was nog geen sprake van modernisme, dat een tegenstelling zou zijn met het geloof van de gemeenteleden. Iemand als A. A. Deenik uit Haarlem was in de jaren 1853-1859 op de Kweekschool, het modernisme toegedaan en stond in de gemeenten Ternaard (1860-1881) en Stavoren-Molkwerum (1881-1890). Hij vertaalde van D. Fr. Strauss *Der alte und der neue Glaube* (1872) maar had blijkbaar geen problemen. Daarentegen kwam het tot een botsing in de gemeente Alkmaar in 1862, waar Pieter Bruin het ambt verliet; en in Groningen waar zowel Ds J. W. Straatman als Ds C. Corver tegelijk in 1867 afscheid namen als dominee. In beide gevallen was er gevaar voor splitsing van de gemeente.

Hermanus de Boer wist in Alkmaar de wonden te helen en Jacob van Gilse kon in Groningen vrede stichten, waar hij 36 jaar werkzaam was, hebraïcus en modern predikant.⁷³ Voorbeelden dat een predikant onder invloed kwam van de gemeenteleden, die meer 'orthodox' waren, zijn ook aan te wijzen. In de Feestbundel ter herinnering aan het 100-jarig bestaan van ETEBON staan achterin alle leden van dit dispuut na 1814, ook met vermelding wanneer zij uit het ambt stapten. Deze lijst werd in 1913 afgesloten en bevat dus geen inlichtingen over degenen, die in dat jaar proponentsexamen hadden gedaan. Bij een voorzichtige telling waren op dat moment zeker 12 predikanten geen dominee in een Doopsgezinde gemeente meer. Hierbij heb ik allen die vanwege hun gezondheid afscheid namen, niet meegerekend, en heb mij beperkt tot de jaren na 1860. Tenminste twee Doopsgezinde dominees werden predikant in de Nederlands-Hervormde kerk. C. P. van Eeghen stichtte in 1893 te Amsterdam de Vereniging tot behoud van Gods woord in de Doopsgezinde gemeenten. Twee studentengingen tijdens hun studietijd over naar de Hervormde kerk en werden daar predikant. Het is een verschijnsel, dat voor zover het is na te gaan, voor 1860 niet voorkwam. Een meer systematisch onderzoek hoe gemeenten en predikanten de overgang naar het modernisme hebben verwerkt, zou meer licht kunnen brengen.

De studenten

De studenten van de Kweekschool waren in 1811 bijna allemaal 'alumni', dat betekent dat zij van een beurs studeerden. De 'vrije' studenten betaalden hun studie

⁷³ Th. B. Roep, 'Ds Hermanus de Boer. „De voorzienigheid boven het IJ”', *Doopsgezinde Bijdragen* (1984) 89, 91-92. G.M. Bos, *Mr. S. van Houten. Analyse van zijn denkbeelden, voorafgegaan door een schets van zijn leven*. Purmerend 1952. ADS Verslag 1917 p. 2 (betr. J. van Gilse).

zelf, of liever hun ouders hadden het geld er voor over om hen te laten studeren. De alumniaten (= beurzen) van de gemeente Amsterdam waren teruggebracht tot 6; voor elk studiejaar één – en één reserve voor bijzondere gevallen. Verder gaf de gemeente Haarlem aan studenten uit de eigen gemeente één, soms meer beurzen, Teylers genootschap gaf één beurs, na 1859 twee alumniaten in verband met het gebrek aan predikanten; enkele studenten uit Friesland konden soms studeren vanwege het Fonds van Epke Roos, of Klaas Tigler.

Misschien was het Fonds uit de nalatenschap van L. T. de Vogel ten behoeve van de Kweekschool sinds 1796, nog het allerbelangrijkst: dankzij dat fonds behoefden de hoogleraren in het begin en de studenten gedurende hun studietijd niet op een houtje te bijten. Men kan de mogelijkheden die zo aan de ontwikkeling van de intellectuele reserves op het platteland geboden werden, niet hoog genoeg waarderen. Het beleid inzake de alumniaten veranderde in de loop van de jaren, omdat de ‘aspiranten’ er tenslotte een eer in stelden ‘alumnus’ te worden: de besten immers werden na een vergelijkend examen gekozen tot alumnus. Vanwege de ADS werden aan andere veelbelovende studenten veelal een toelage verstrekt, een gewoonte, die al in de jaren ’40 en ’50 werd toegepast.⁷⁴

Deze herkomst van de studenten had tot gevolg, dat zij een aparte plaats hadden binnen de studentenbevolking van Amsterdam. Velen van hen kwamen van het platteland: Groningen, Friesland en Noord-Holland en waren enigszins uit de klei getrokken. In hun spreken klonk nog het dialect door van de plaats of regio van herkomst. En ook hun manieren waren soms niet zo goed als die van de uit Haarlem of Amsterdam afkomstige studenten.⁷⁵ Zij woonden op kleine kamers en moesten zuinig leven. Zoals Muller – die eigen gebrek aan omgangsvormen en karige levenswijze niet verbergt – op zijn wat barse manier in zijn herinneringen schrijft: de kwekelingen van de Remonstranten behoorden doorgaans tot de beschaafde stand en die van de Doopsgezinden tot de onbeschaafde stand.⁷⁶

In de verslagen van de ADS staat steeds het aantal aangenomen studenten – meestal met leeftijd en plaats van herkomst gememoreerd, met vermelding van de ADS-alumniaten. Bijna steeds wordt de geboortedatum gegeven; een tijdlang

⁷⁴ ADS Verslag 1861 p. 8-9; ADS Verslag 1866: p. 11 e.v. bepalingen in het Reglement betreffende de toelating van aspiranten: artikelen 26-46. De artikelen betr. de vroegtijdige aanmelding en mogelijkheid van niet toelating tot het examen en de onzekerheid over de aard van het onderzoek werden in 1870 verzacht: ADS Verslag 1870 p. 11.

⁷⁵ Voorlopig no. 4151 IX f preekschetsen: zo Jan Schippers (1868) uit Ternaard, W. van Douwen (Dokkum) hadden een ‘provinciaal... dialect’ dat de recensent hinderlijk vond. Evenzo H. Koekebakker (Wormerveer): ‘het Zaanlandsche dialect was daarbij zeer hinderlijk’, alles volgens de beoordelaar. Zie ook Chr. Kroes-Ligtenberg, *Joost en Eeltje Halbertsma in Bolsward* (Bolsward 1952) 9.

⁷⁶ Muller, ‘Herinneringen’, 20, 24, 26; 139.

alleen de leeftijd. Verder blijken soms niet de geboorteplaats, maar de woonplaats van de ouders vermeld te zijn. Over het algemeen zijn de aangekomen studenten 18 à 19 jaar oud, soms ouder. Enkele uitzonderingen zijn W. Cnoop Koopmans, die in 1815 15 jaar oud op de Kweekschool kwam, en Chr. Muller, die in 1829, 16 jaar oud werd ingeschreven. Dat was alleen mogelijk bij bijzonder intelligente jongelui, die privé onderwijs konden krijgen. Een voorbeeld van een goede opleider voor het aspiranten-examen, was Ds S.E. Wieling van Oost-Zaandam.

In de periode tussen 1811 en 1914 zijn 462 studenten toegelaten tot de Kweekschool. Daarvan studeerden 277 jongelui in de periode van 1811 tot 1881; in de 33 jaar daarna kwamen 185 studenten aan, van wie 7 vrouwen, nadat in 1905 hun toelating als 'vrije' studenten was toegestaan.

1811-1820: 21 studenten aangekomen	1 student overleden in 1814
1821-1830: 40 studenten aangekomen	4 studenten overleden, waarvan tenminste 2 aan t.b.c. 2 haakten af
1831-1840: 35 studenten aangekomen (1 overleed vlak na het asp. examen)	3 studenten overleden (1 waarschijnlijk aan t.b.c.) 2 staakten de studie
1841-1850: 47 studenten aangekomen	1 student overleden en 10 staakten hun studie
1851-1860: 57 studenten aangekomen	4 studenten overleden 6 staakten hun studie
1861-1870: 50 studenten aangekomen	5 studenten overleden waarschijnlijk 3 aan t.b.c. 7 staakten hun studie
1871-1880: 22 studenten aangekomen	1 overleden 3 staakten hun studie
1881-1890: 49 studenten aangekomen	2 studenten overleden 10 staakten hun studie
1891-1900: 84 studenten aangekomen	4 studenten overleden 5 studenten haken af, misschien nog enkelen meer

1901-1914: 52 studenten aangekomen	3 studenten overleden
onder hen na 1905 7 vrouwen ⁷⁷	10 studenten staakten hun studie (onder hen 1 vrouw)

S. Cramer maakte in 1892 op, hoeveel proponenten er nodig waren om het bestaande aantal vacatures te vervullen. Er waren op dat ogenblik 25 plaatsen vacant en 5 proponenten om de lege plaatsen in te nemen. Hij schatte dat bij een aantal van 31 proponenten, gevormd in de jaren 1892-1897, er 8 zouden afvallen. Uit dit stuk blijkt dat de hoogleraren werden geïnformeerd hoeveel 'zekere' aspiranten op de gymnasia zaten met het plan om op de Kweekschool te komen.⁷⁸

Het grootste deel van de studenten in de jaren 1811-1914 was afkomstig uit de provincies Friesland, Groningen en Noord-Holland; daarna kwamen Overijssel, Utrecht, Zuid-Holland, Gelderland, Zeeland en Drente; tenslotte zijn daar ook nog de studenten afkomstig uit de Doopsgezinde gemeenten even over de grens met Duitsland.

Uit *Friesland* kwamen 135 studenten, waarvan 16 uit Sneek, 10 uit Harlingen, 13 uit Leeuwarden, 96 studenten kwamen uit 46 kleine steden en dorpen; 32 daarvan hadden een Doopsgezinde gemeente (Dokkum een gemengd Remonstrants-Doopsgezinde). 14 kwamen uit de diaspora; 15 mensen in de tijd 1900-1914.

De provincie *Groningen* had in de loop van deze jaren 44 studenten op de Kweekschool, 15 uit de stad Groningen en de rest kwamen uit 6 Doopsgezinde gemeenten en de overigen verspreid op het platteland, waarbij de gemeenten Winschoten en Hoogezand in het Oldambt er uit springen met in totaal 10 studenten. In totaal kwamen uit het Oldambt 17 studenten, uit het Westerkwartier 6. Van deze studenten kwamen tussen 1900 en 1914 5 studenten op de Kweekschool.

⁷⁷ Archief VDGA P.A. 565 B 2570: Lijst Bleeker geeft de studenten van de Kweekschool 1811-1881; de studenten na 1881 zijn geput uit de opgaven in de Verslagen van de ADS 1882-1914.

De opgaven in de lijst-Bleeker (commies van de ADS) zijn eveneens geput uit de ADS-verslagen. Dat de opgaven van de studenten niet altijd kloppen (soms wordt de woonplaats van de ouders opgegeven i.p.v. de plaats van geboorte) blijkt uit A. Winkler Prins, aangekomen in 1838, als afkomstig van Schiermonnikoog, terwijl hij in Voorst (G) geboren is; idem P. Douwes Dekker, aangekomen 1832, als afkomstig uit Amsterdam, terwijl hij geboren is in Hollum, Ameland.

Hermanus de Boer uit Haarlem is 1849 zelfs vergeten.

⁷⁸ ADS voorlopig nummer 4328 in de hand van Samuel Cramer, ongedateerd maar duidelijk van 1892 (dossier: Voorstellen en adviezen voor de vergadering van Bestuurders 1825-1900). Het ADS Verslag 1891 rekende dat ongeveer 1/5de van de studenten afviel door overlijden of verandering van werkkring. Mogelijk zijn in de jaren 1891-1914 méér studenten afgefallen; wegens ontbreken van jaarverslagen is dat niet precies na te gaan.

Noord-Holland had in totaal 150 studenten op de Kweekschool, met resp. 54 Amsterdammers en 27 Haarlemmers. Uit de Zaanstreek (Zaandam, Koog, Zaandijk, Wormerveer, Westzaan) kwamen 23 studenten. De 46 overigen kwamen uit 25 steden en dorpen verspreid in de provincie. Slechts enkelen kwamen uit plaatsen waar geen Doopsgezinde gemeente was (Laren, 's-Graveland, Wieringerwaard, Schagen). Erg gemakkelijk was de verbinding met het Noorden overigens niet, toen de spoorlijn er nog niet was; het woeste water van de Zaan verhinderde de overtocht wel eens. 21 Studenten kwamen in de tijd tussen 1900 en 1914 uit Noord-Holland aan in Amsterdam. Uit Aalsmeer – een vrij orthodoxe gemeente – kwam vanaf 1811 tot 1914 niemand op de Kweekschool studeren.

In *Zuid-Holland* waren de enige oude Doopsgezinde gemeenten in deze tijd Rotterdam en Leiden; Den Haag werd in 1881 (her)opgericht. Uit Rotterdam kwamen 5 studenten en uit Leiden 3; de Doopsgezinden in de verstrooiing, Den Haag voorop met 10 studenten, waarvan 4 vrouwen, leverden de meeste mensen; daarnaast kwamen nog studenten uit Delft, Bodegraven, een vrouwelijke student uit Voorburg; Hardinxveld en Capelle a.d. IJssel.

Zeeland: uit Middelburg kwamen twee studenten, met als vader de predikant aldaar.

Utrecht was de enige stad met een Doopsgezinde gemeente in de gelijknamige provincie; vandaar kwamen 14 studenten op de Kweekschool plus één uit de diaspora (Amerongen).

Gelderland kende twee gemeenten: Nijmegen en Zutphen waren hier de enige oude gemeenten. Uit Voorst bij Zutphen kwamen 2 studenten en eveneens 2 uit Nijmegen. De overige drie waren weer uit de verstrooiing afkomstig.

In *Overijssel* waren vanouds twee streken waar Doopsgezinden gemeenten hadden: de kop van de provincie en Twenthe in het Oosten. In totaal kwamen 58 studenten hiervandaan: 25 uit Twenthe (Borne, Almelo, Hengelo, Enschede); 8 uit Zwolle, 7 uit Kampen, 6 uit Blokzijl, 7 uit Deventer en de overigen uit Giet-hoorn, Steenwijk en Gramsbergen. De vijf studenten die tussen 1900 en 1914 op de Kweekschool kwamen, waren in elk geval niet uit Twenthe.

Uit *Drenthe* kwamen na 1886 4 studenten: 1 uit Assen en 3 uit Meppel, waar in 1880 een gemeente was opgericht.

Met de *Doopsgezinde gemeenten* in het aangrenzende *Pruisen* waren vrij nauwe betrekkingen, Norden, Crefeld vooral. Bij de oprichting van de ADS waren ook nog Emden, Leer, Emmerik en Kleef lid geworden. Daarheen werden ook proponenten en leraren van de Kweekschool beroepen, ook Nederlanders. Tot 1860 kwamen uit deze plaatsen, plus nog uit Goch, Gronau en Rees 15 studenten en nadien nog de 4 zonen van Ds Leendertz uit Kleef. De gemeenten gingen ten dele teniet. Ook Jacob ten Doornkaat Koolman uit Hamburg, die in 1911 op de Kweekschool kwam, na al in Marburg en Berlijn gestudeerd te hebben, was een uitzondering. Voorzover deze studenten Duits van origine waren, bleven zij veelal

in Nederland, zoals Ds G. E. Frerichs, vrijwel alle leden van de familie Leendertz en A. M. Cramer, om enkelen te noemen.

De studenten van de Kweekschool waren binnen de studentenbevolking van Amsterdam een heel aparte groep. De Amsterdammers woonden meestal thuis en deden de examens in Leiden of Utrecht; zij waren de stedelingen of inboorlingen tegenover de provincialen, die drie maal per jaar naar huis konden.⁷⁹ De Doopsgezinde studenten hadden een heel verschillende achtergrond, hoewel de meerderheid onder hen – voorzover dit is na te gaan – een predikant of leraar als grootvader of vader dan wel oom heeft. Dikwijls zijn zij dan geboren in een proponenten-gemeente op het platteland van Noord-Holland, Friesland of Groningen; ook niet-gestudeerde prekers zijn daaronder te vinden.⁸⁰ Het vakdispuut 'Eigen Tabak En Bollen Om Niet' (ETEBON) werd vanaf mei 1814 voor bijna allen het middelpunt. Het was een 'literarisch' dispuut met een praktisch doel: het beoefenen van Latijn en het houden van verhandelingen, alles wat dienstig kon zijn voor de eerste drie jaar. Alleen de Amsterdammers en zij die hun prope-deuse al aan een universiteit hadden gedaan, werden geen lid. Na drie jaar werd de student van 'werkend', 'honorair' lid. In de loop van de jaren werden de inwijdingsmysteriën ontwikkeld, waarna men als lid werd geïnstalleerd onder het flinkerend oog van Menno (Simons), aanwezig als portret, en zijn helper Maatschoen. Sinds 1838 werden de notulen op rijm gesteld; elk lid had een ETEBON-naam. Op schending van de Mos (zede, vastgelegd in de wetten van het dispuut) stond boete. De bijeenkomsten hadden plaats in een gehuurd lokaal in een café, want de huurkamers konden zeker niet alle leden bevatten.⁸¹

Vrijwel zeker is de befaamde vechtpartij op het college van de Hebraïcus-Arabist Prof. Willmet in november 1814 het gevolg geweest van concurrentie in de groentijd tussen ETEBON en het oudere dispuut 'Literis Orientalibus Sacrum' (LOS): gewijd aan de Oosterse letteren. Drie Doopsgezinde studenten werden daar door pennemessen gewond. Curatoren waren erg opgelucht dat het gevecht niet was ingegeven door 'sectegeest' en dat Prof. Willmet bereid was de zaak de wereld uit te helpen. Hij kreeg toen wel extra studenten voor zijn colleges toegevoegd.⁸² De bloei van ETEBON hing in hoge mate af van het aantal eerstejaars. Toen er in 1814, 1816, 1817 en 1821 geen Doopsgezinde theoloog in hope werd

⁷⁹ *Geschiedenis van het Amsterdamsch Studentenleven 1632-1932. Gedenkboek... ter gelegenheid van het 300-jarig bestaan der instelling van hooger onderwijs*, (Amsterdam 1932) 16, 218.

⁸⁰ *The Mennonite Encyclopedia*, I-IV (Scottsdale Pa, 1969-1973) bewees door de biografiën en opgenomen beschrijvingen van Nederlandse Doopsgezinde gemeenten, onschatbare diensten.

⁸¹ *Feestbundel ETEBON* (Haarlem 1915) passim.

⁸² Notulen Curatoren p. 38-37 (1814), 38-39 (1815). Vgl. ook *Van Athenaeum tot Universiteit*, 52.

aangenomen, was ETEBON in 1820 geveld. In 1824 werd het door een derdejaars, Jan Pol, 4 tweedejaars en 3 eerstejaars heropgericht. Ook later zouden wel eens moeilijke tijden komen zoals tussen 1875 en 1883 en de eerste wereldoorlog, maar ETEBON overleefde ook de Tweede Wereldoorlog.⁸³ Vrouwelijke theologen konden van dit eerbiedwaardige gezelschap geen deel uitmaken.

De groentijd bleef een probleem. Vooral met het oog hierop werd door ETEBON, dat in de tijd tussen 1818 en 1841 ook studenten van het Remonstrantse seminarium tot lid had, in 1827 *Studia Nos Iungunt* (SNI) – De studie verbindt ons – opgericht. Deze bewerkte een beperking van de groentijd tot eind oktober/begin november.⁸⁴

Ernstige moeilijkheden waren tijdens de groentijd in 1839 ontstaan toen de eerstejaars Jacob Sijbrandi uit Haarlem zich tijdelijk als groen terugtrok in verband met de kwellingen die hem waren aangedaan. Drie jaargenoten deden hetzelfde, maar zij schrijven na korte tijd een brief met excuses en een verzoek om weer te worden aangenomen. Ook de zesdejaars W. Bruijn is ontevreden over de houding van de senatoren P. Overbeek en D. Harting, derdejaars, die vriendjespolitiek bedrijven en ‘aristocratische gezindheden’ tonen inzake het toewijzen van groenen. De klachten van vooral Sijbrandi bereiken het bestuur van de ADS, die ze aan curatoren doorgeeft. Men komt er niet uit en besloot tenslotte de zaak op zijn beloop te laten. Als zij maatregelen zouden nemen, zou dit de studenten tegen bestuur en curatoren opzetten; bij een verbod om zich te laten ontgroenen, zou men de jongerejaars tegen de ouderejaars opzetten en een scheiding te weeg brengen, of wel de jongerejaars zouden in handen vallen van de studenten van het Atheneum. Men hoopte op de goede invloed van J. Sijbrandi in de komende jaren. Het was ook de aanleiding voor de Haarlemse kerkeraad om een geregeld verslag te vragen over de Haarlemse studenten, waar curatoren overigens weinig voor voelden.⁸⁵

Doopsgezinden en Remonstranten gingen uit elkaar: de Remonstrantse studenten bedankten zowel voor ETEBON als voor SNI; zelfs de zegels werden veranderd in 1843. De twee verbonden handjes onder de stralende zon met het rand-

⁸³ *Feestbundel ETEBON*, 15-17. Zie ook *Geschiedenis Amsterdamsch Studentenleven*, 43-49, 267-268, 449 e.v. De notulen waren zo geheim dat door Ds Meihuizen een overzicht gemaakt werd ten behoeve van het Gedenkboek: p. 40.

Het archief van ETEBON met alle attributen schijnt nu (1985) zoek te zijn; althans voor niet-ingewijden.

⁸⁴ *Geschiedenis Amsterdamsch Studentenleven* 132-133.

⁸⁵ Notulen Curatoren p. 127 (1839), 130-131 (1840, in verband met de door de president te houden toespraak). Vgl. Notulen Bestuur p. 242.

Geschiedenis Amsterdamsch Studentenleven 135-138. Deze groentijd-moeilijkheden werkten nog door in 1859 toen D. Harting – o.m. door de activiteiten van J. Sijbrandi en Chr. Sepp – geen hoogleraar werd. Zie noot 64.

schrift luidde sindsdien: *Studia nos iungunt Senatus veteranorum teleiobaptistarum*; de Remonstranten waren verwijderd.⁸⁶

A. Loosjes had samen met Pieter Bruijn al in 1847 bedankt voor ETEBON, maar beklagde zich toch over het feit dat de senaat van *Studia Nos Iungunt* de groenen die bij hem zouden komen, eerst dronken hadden gevoerd. Het gebeurde in 1849. Het volgende jaar werd hij lid van het Oosters literarisch dispuut Ben Kedem (Zoon van het Oosten) dat in 1848 was opgericht. Kweekschool-student J. P. Müller (neef van S. Muller) was toen praeses, evenmin lid van ETEBON.⁸⁷ Vond men ETEBON wat te weinig ernstig of te boertig, dan waren er ook andere mogelijkheden, want *Literis Orientalibus Sacrum* bestond nog steeds. Verder waren er enkele gezelschappen zoals *Natuur en Kunst (NEK)* (1838-1842?), een 'nieuwe' *Muiderkring*, waar men Nederlandse literatuur las, en allemaal een naam van een 17e eeuwse schrijver droeg. Het bijzondere van deze club was, dat hij een zekere interuniversitaire trek had.⁸⁸ Alle bestaande senaten zouden tenslotte in 1851 samensmelten en deel uitmaken van de senaat van het *Amsterdamsche Studenten Corps*.⁸⁹ Dit werkte niet goed. SNI was gewend geweest om eigen zaken, vooral voor de groentijd te regelen. Na enkele jaren werd de onvrede zo groot dat vele, zo niet alle Etebonianen, een alternatieve senaat, *MODUS* geheten, in 1856 in het leven riepen. *MODUS* was de afkorting van *Moderationi Operam Dantes Utimur Sodalitio*, op zichzelf al duidelijk een program en tegelijk een kritiek op de fungerende senaat. Tot 1861 zou *MODUS* bestaan.⁹⁰

Het is niet de bedoeling om hier heel het gezelligheidsleven van de Doopsgezinde studenten te verhalen. Volstaan moge worden met te memoreren dat de wandelclub *AHASVERUS* (1855-1868) en uiteraard *Diligentia*, het Doopsgezind Leesgezelschap, dat een portefeuille met tijdschriften liet circuleren (1850-1870), veel of alle studenten van de Kweekschool in hun midden hadden.⁹¹ Bij de oprichting van de *Amsterdamsche Studentenbond*, december 1885, waren de studenten T. H. Siemelink (Groningen) en Gerrit Hofstede (Enschede) actief betrokken. De laatste, aangekomen in 1886 en alumnus, schreef het boekje *Fulgura Fracta* (1889), een verdediging van de *Amsterdamsche Studenten Bond*. Hij werd, evenals Siemelink in 1885, in 1886 berispt. Volgens de bestuurder P. van Eeghen waren zijn 'drukke bemoeiingen' met de studentenbond mede de oor-

⁸⁶ *Geschiedenis van het Amsterdamsch Studentenleven*, afbeeldingen tegenover p. 65 en 88.

⁸⁷ *Geschiedenis Amsterdamsch Studentenleven*, 136; 167: 1850 zie afb. t.o. p. 312.

⁸⁸ *Ibidem*, 165-166.

⁸⁹ *Ibidem*, 170-174.

⁹⁰ *Ibidem*, 184-189, 261, 267, 268.

⁹¹ *Ibidem*, 342, 373; plaat tegenover p. 225, die 15 leden uitbeeldt, door P. Altmann 1858, betr. *AHASVERUS*. *Ibidem*, 262 noot 1, 267 (betr. *Diligentia*).

zaak van een zeer bedenkelijke ‘achterlijkheid’. Prof. Cramer zou hier al met hem over gesproken hebben.⁹² In elk geval kostten deze bemoeiingen Siemelink zijn lidmaatschap van ETEBON – dat nog steeds een ‘corpsgezelschap’ was. Weinig verrijnd werd dit uitgedrukt met te zeggen dat de heiligen van ETEBON – Menno en Maatschoen – geen varkensvlees aten.⁹³ Voor deze dissidenten stond het theologische dispuut Fac Tua (18 oktober 1884) en in 1886 de Doopsgezinde Theologische Vereeniging open, die, allebei erkend door de Amsterdamsche Studenten Bond, niet lang bestonden.⁹⁴

Slechte tijden, verandering van leerplan of nog andere redenen brachten ook veranderingen in de werkzaamheden van ETEBON. Dit dispuut werd ‘westers-literarisch’ en zou na 1887 weer vrijwel alle studenten van de Kweekschool aantrekken.⁹⁵

Van de volgende gezamenlijke acties van de studenten kunnen de banden via ETEBON gelopen hebben, ook al is dat niet op een aparte vergadering besproken. Zo ontstond in de studentenwereld een geweldige beroering na de oproep op 6 oktober 1830 van Koning Willem I dat het vaderland in gevaar was. De studenten hadden ‘bijzondere en algemeene bijeenkomsten’ gehouden, over de vraag of zij gehoor moesten geven aan deze oproep en de opstandige Belgen moesten bestrijden. Negen studenten wilden dat doen, van wie er intussen al weer één was afgevallen (L. ten Cate Coster) omdat zijn moeder geen toestemming gaf. De curatoren hadden tot kalmte aangemaand. Zij meenden dat de studenten ook van de beheerders van de fondsen waarop zij studeerden toestemming moesten hebben, en riepen een bestuursvergadering bijeen. Alle bestuurders op één na vonden dat zij de studenten niet mochten tegenhouden. Jan Brouwer uit Leeuwarden was eigenlijk tegen evenals Ds Jan Visser (Koog en Zaandijk); M. Siegenbeek, S. Sijbrandi, Jan Kops, Jeronimo de Vries zijn het volledig eens met de studenten die willen opkomen. F. D. Fontein uit Franeker schrijft dat het ‘leerstelzel van weer-

⁹²Notulen Bestuur (1886-1890) voorlopig no. 4112, p. 93. *Geschiedenis Amsterdamsch Studentenleven*, 218, 219-220, 229 en p. 435. De schrijvers van dit boek zien er een voortzetting van de tegenstelling in van voor 1877, toen provincialisten tegenover aristocraten (= Amsterdammers), nu democraten-provincialisten tegenover aristocraten van het Corps p. 218, 229, 231.

⁹³ *Geschiedenis Amsterdamsch Studentenleven*, 315.

⁹⁴ Dit was nodig omdat ETEBON officieel sinds 1851 een ‘corpsdispuut’ was en nu met de oprichting van de Amsterdamsche Studentenbond deze niet kon erkennen; p. 299, 300, 302. Andere verenigingen die studenten van de Kweekschool aantrokken waren Fryslân (1872-1876) en FRISIA (1881-1913), ib. 682; ook de Alg. Ned. Studenten Geheelonthouders-Vereeniging afd. Amsterdam (1894-1906) telde opvallend veel Doopsgezinde studenten: *Ibidem*, 625-626.

⁹⁵ *Geschiedenis Amsterdamsch Studentenleven*, 284.

loosheid' onder een geheel andere regeringsvorm 'geen geldige munt meer is'⁹⁶ Uiteindelijk zouden alleen de studenten E. Boekenooogen en J. Bodisco in dienst gaan. Blijkbaar kregen de overigen geen toestemming van thuis of van het bestuur omdat zij al te ver gevorderd waren met hun studie. Uiteindelijk zou in 1833 maar één proponent van de acht uit de jaargangen 1827 en 1828 de studie afronden. De beide Haarlemmers kwamen weer veilig thuis. Een vroegere student van de Kweekschool, Jacob van Slot, sneuvelde. Hieruit blijkt dat het beginsel van de weerloosheid onder Doopsgezinden bepaald niet erg levend was, al zijn dit maar enkele 'vooraanstaanden' onder hen.

Na 1827 lijkt de afstand tussen studenten en hoogleraren groter geworden dan voordien onder Prof. R. Koopmans het geval was. Prof. Muller was een strenge en wat barse man, Prof. W. Cnoop Koopmans was nog erg jong en hield zich op een afstand van de studenten. Ook de studenten schijnen zich anders te gedragen: meer als een collectiviteit.

In 1855 wenden zij zich met een verzoek, ondertekend door C. Corver, een vierdejaars student en twaalf anderen, waarin zij 'op zeer bescheiden wijze, maar toch met aandrang verzoeken dat voor de theologische collegien aan onze Kweekschool het gebruik der Latijnsche taal worde afgeschaft'.⁹⁷ De studenten kregen ten antwoord dat het een punt van overweging was, maar op de Algemene vergadering moest worden beslist. Binnen het curatorium werd er verschillend over gedacht. Voor de *theologische* studenten werd in 1856 het Latijn facultatief gesteld, wat betekende dat het Nederlands vooral in de specimina ging overheersen.

Twee jaar later vroegen de theologische kandidaten de vergadering om één proefpreek minder te mogen houden, dus vier met dan nog de vijfde en laatste op het proponentsexamen. Dit verzoek, besproken op de vergadering van 16 februari 1857, werd afgewezen.⁹⁸ Pas in 1891 zou het besluit om vijf 'leerredenen' ver-

⁹⁶ Notulen Curatoren p. 100 (okt. 1830); stukken betr. vrijwillige indiensttreding in de oorlog tegen België (voorlopig no. 4360), brief dd. 23.X.1830.

Notulen Bestuur ADS p. 150 (verg. 27.X.1830). Later zouden Chr. Muller en A. Doijer van Cleeff (resp. aangekomen in 1829 en 1830) nog met toestemming van hun ouders en bestuurders dienst nemen bij de Utrechtse jagers. (Notulen Bestuur p. 171 (1832).

⁹⁷ Al eerder waren Jan Kops in 1827 (voorstellen en adviezen aan vergadering van Bestuurders 1825-1900 voorl. no. 4328), later Ds Boeke en Ds Doijer uit Amsterdam (Notulen Bestuur p. 322, in 1849) opgekomen voor het Nederlands bij het onderwijs. Het verzoek van Corver c.s. in Notulen Curatoren p. 226 (1855) en in dossier ADS voorl. no. 4327; 2 studenten uit de jaargangen 1849 en 1851, 5 uit de jaargang 1852, 2 uit de jaargang 1853 en 4 uit de jaargang 1854.

Voor de propedeutici of literarische studenten gold het Latijn als taal op college en waarin de scriptie werd geschreven waarschijnlijk tot 1877.

Vgl. ook *Van Athenaeum tot Universiteit*, 76, 128.

⁹⁸ Notulen Curatoren p. 233.

plicht te stellen, genomen worden.⁹⁹ Op de vergadering van januari 1863 wordt weer een gezamenlijk verzoek van de studenten besproken, nl. om hun jaarlijkse scriptie op 1 mei te mogen inleveren. Voor de studenten was dit van belang omdat de scriptie meewoog in de beslissing of zij bevorderd zouden worden. Dat zouden zij dan al voor de vakantie kunnen weten. De scripties werden beoordeeld door leden van het curatorium, waarbinnen men het niet eens was of deze beoordelingen anoniem of juist niet anoniem moesten blijven.¹⁰⁰

Waarschijnlijk bracht deze laatste zaak plus nog allerlei onvrede over een ongelukkige beoordeling van een mede-student en een kwartaal van niet-uitbetaling van het alumniaat, twee studenten tot een kritisch artikel in de *Almanak* voor 1864 van het Amsterdamsche Studenten Corps. Het waren Samuel Cramer, vierdejaars en kleinzoon van Prof. Muller, en H. D. Tjeenk Willink, een derdejaars, beiden goede studenten. In hun artikel – afgesloten in november 1863 – geven zij de kritiek die al een tijdlang onder de studenten leeft, maar gedeeld wordt door enige bestuurders en curatoren. Het ‘Seminarium moet toch ook voldoen aan de billijke eischen van jongelui, die wenschen theologie te studeeren en predikant te worden, dat Curatoren en Professoren bestaan om de jongelui, niet omgekeerd, dat een Professor zich naar de ontwikkeling en gesteldheid der studenten moet schikken, dat eindelijk de algemeene ontevredenheid bij alle studenten van alle jaren over het Seminarium zich niet verklaren laat zonder het werkelijk bestaan van groote gebreken in de inrichting daarvan.’¹⁰¹ Curatoren verwachten alle heil van een verbeterd ras van studenten – zo schrijven Cramer en Tjeenk Willink – maar een verbeterde inrichting van het Seminarium zou al veel verhelpen. Hun kritiek betreft vooral de wijze van examineren, de aard van de colleges en het verschuiven van de beslissingsbevoegdheid van de hoogleraren naar de curatoren. In 1860 had De Hoop Scheffer en in 1861 Hoekstra afstand van het concluderende stemrecht gedaan. Dat geeft een verschuiving naar die curator, die de overige leden voor zijn oordeel over een student weet te winnen.¹⁰² Het alumniaat gaat niet meer naar de studenten, die dit het meest nodig hebben om te kunnen studeren, maar naar degenen, die er een eer in stellen om dat te verwerven, en zij verwijzen naar een kritische opmerking van Ds Van der Goot in de Algemene vergadering van 1861.¹⁰³ De examens worden lang niet altijd afgenomen door bevoegden; bijvoorbeeld de toelatingsexamens, die tegelijk ook vergelijkend zijn voor het toekennen van de alumniaten.¹⁰⁴ Op de examens moet men

⁹⁹ ADS Verslag 1891.

¹⁰⁰ Notulen Curatoren p. 273 (22.I.1863).

¹⁰¹ Samuel Cramer, H. D. Tjeenk Willink, ‘Het Seminarium der Doopschgezinden te Amsterdam’, *Studenten Almanak* 1864, 82.

¹⁰² *Ibidem*, 81, 89, 95.

¹⁰³ *Ibidem*, 85-87.

¹⁰⁴ *Ibidem*, 85.

zijn kennis in een paar minuten kunnen spuien en bij iemand die niet gewend is om te examineren, kan dan de beoordeling onjuist zijn. College-lopen is goed voor je naam, maar het nut ervan is niet altijd duidelijk. Bij bevordering valt men er midden in; de colleges van Prof. Hoekstra gaan in hun uitwijdingen te hoog voor de studenten. Een laatste college dat erg interessant was, werd vrijwel onmiddellijk daarna uitgegeven en dat nadat zij zich 'uren half dood geschreven hadden'.¹⁰⁵ Hij repeteert zijn colleges ook nauwelijks. En waarom moet men zich nog steeds vervelen op de colleges physica, alleen omdat een professor 50 jaar geleden er zo veel van hield?¹⁰⁶ Te weinig wordt de studie aan de Rijksuniversiteiten gewaardeerd: men moet dan eigenlijk nog drie jaar op het Seminarie blijven, maar de curatoren zijn zo welwillend om een kandidaat in de theologie na 2 jaar het proponentsexamen te willen afnemen.¹⁰⁷

Er zijn verder veel te weinig colleges die opleiden voor de praktijk van het predikamt.¹⁰⁸ 'Algemeene ergernis gaven de beide duwen, die samenraapselen waren van banale woorden en versleten phrasen'.¹⁰⁹ Hiermee bedoelen de schrijvers de laatste redevoering van de voorzitter van het Bestuur en de voorzitter van Curatoren, na afloop van de examens.

Wat willen de studenten dan wel? Professoren die zich schikken in hun onderwijs naar de behoeften en eisen der jongelui. Een curatorenvergadering die over die dingen oordeelt waarover zij bevoegd is te oordelen. 'Vaste wetten opdat wij niet langer door de willekeur van een vrij talrijke vergadering, hoe welgezind dan ook, beheerscht worden.'¹¹⁰ Curatoren en Bestuur besloten met bijna algemene stemmen om niet op de kritiek te reageren; zij waren wel boos en in hun eer getast.¹¹¹

Het pikante van de zaak was dat de Feestcommissie voor het 50-jarig bestaan van ETEBON in mei 1864 – volgens dezelfde Studenten Almanak voor 1864 – bestond uit J. G. de Hoop Scheffer ere-voorzitter, S. Cramer voorzitter van orde, H. D. Tjeenk Willink penningmeester en G. J. Moll als secretaris. Misschien was

¹⁰⁵ *Ibidem*, 88-90, 91-93; citaat p. 94. Het college dat Prof. Hoekstra als boek uitgaf was waarschijnlijk: *Beginnels en leer der oude Doopsgezinden, vergeleken met die van de overige Protestanten*. Amsterdam, 1863.

¹⁰⁶ Cramer en Tjeenk Willink, 'Seminarium', 87. In 1861 wilde Cramer een college Arabisch volgen bij Prof. Veth, maar dat kon alleen als dat niet zou samenvallen met Physica bij Prof. Matthes, dat hij in elk geval moet volgen. Notulen Curatoren p. 267.

¹⁰⁷ *Ibidem*, 89-90.

¹⁰⁸ *Ibidem*, 93-94.

¹⁰⁹ *Ibidem*, 96.

¹¹⁰ *Ibidem*, 96-97.

¹¹¹ Notulen Curatoren p. 277; Ds C. Muller verklaart op de volgende vergadering (20 juni 1864) dat hij het besluit van curatoren niet kan goedkeuren. (p. 277). S. Cramer deed ongeveer tegelijkertijd het cand. ex. theologie te Utrecht summa cum laude (ib. p. 277).

dat ook de reden dat de kritiek op Prof. De Hoop Scheffer wat gedempt was. Het einde: 'verbaque dicta volant, littera scripta manet' (gesproken woorden vervliegen, het geschrevene blijft), was waarschijnlijk wat het meest stak. Voor alles wilde men de eer en de hoogheid van het curatorium ongerept bewaren juist tegenover de studenten. Dat bleek al bij de zaak Lodeesen in 1851, waarbij zij moesten erkennen ten onrechte een straf-college Hebreuws te hebben opgelegd, vanwege een slechte scriptie, maar wel moest D. Lodeesen zeer nederig curatoren om vergiffenis vragen, anders werd hij van de Kweekschool gestuurd.¹¹²

Het gebrek aan voorbereiding op het predikambt aan de Kweekschool, dat de beide schrijvers opmerken, was ook al te horen in de herinneringen van Prof. Muller. Misschien kan hier van een wisselwerking tussen grootvader en kleinzoon, S. Cramer, sprake zijn.¹¹³ Terecht wijzen Cramer en Tjeenk Willink in hun kritiek op de Kweekschool ook op de slechte manier waarop de mondelinge examens werden afgenomen, nl. groepsgewijs. Bij een klein aantal examinandi was dat misschien geen bezwaar, maar bij grote groepen zeker wel. Zij haalden de spreukschrijver aan 'ik zag een nieuwe dwaasheid onder de zon. Ik zag en zie driemaal zeven jongelingen en hun examen was één uur'. Waarschijnlijk was dit een aanhaling uit een vroegere almanak in de rubriek, nu 'Mixed Pickles' geheten. Deze examens 'en masse' betekenen dat de studenten in heel korte tijd van hun kennis blij moeten geven, per student 2 minuten Latijn of 2 minuten Grieks. Dat maakt dat de uitslag een kansspel is, zeker bij examinatoren die dat niet gewoon zijn om te doen en verder nauwelijks iets van de studenten afweten.¹¹⁴ In 1851 werd tenminste 'uiterlijke welsprekendheid' niet meer tegelijk afgenomen maar van ieder afzonderlijk. Pas in de cursus 1876-1877 wordt vermeld, dat elke student afzonderlijk wordt geëxamineerd. Dat kon toen ook, omdat juist in deze jaren en daarna veel minder studenten werden aangenomen op de Kweekschool. In de jaren '70 is men druk bezig met het herzien van het leerplan, waarbij de propedeuse enigszins wordt hervormd. Voor sommige vakken is nu alleen een testimonium (bewijs dat de betrokken student de colleges heeft bijgewoond) nodig. De wis- en natuurkunde vallen af, ook vanwege de veranderde eisen voor toelating tot de Universiteit. Daar hebben bestuur en curatoren zich altijd heel strikt aan gehouden, ook al was de Kweekschool geen universitaire instelling. Curatoren vinden zich het wapen van strafjaren, straf-colleges, zelf betalen van herhalingscolleges uit handen geslagen, want voor elke student moet nu centraal collegegeld worden betaald bij de inschrijving. In het jaar 1877 moesten de cura-

¹¹² Zaak Lodeesen: Notulen Bestuur p. 178 (verg. van 24.IX. 1851); Notulen Curatoren p. 198-199, vergaderingen van 24.IX en 4.X.1851.

¹¹³ S. Cramer en H.D. Tjeenk Willink, 'Seminarium', 93-94. Vgl. Muller, 'Herinneringen', 121, 123, 136-137.

¹¹⁴ Cramer en Tjeenk Willink, 'Seminarium', 88.

toren het peremtoir-examen voor het proponenten overlaten aan de bestuurders op de Algemene vergadering in september. In 1879 mislukte de poging om dit examen weer onder de curatoren te brengen.¹¹⁵ In deze latere jaren wordt de studie enigszins verlicht: een proefpreek minder (1891); na het inleveren van 3 proefpreken was men vrijgesteld van het 'specimen' (verhandeling).¹¹⁶

Een belangrijke zaak was de toelating van vrouwen op de Kweekschool. Ds S. Lulofs (1849-1927) uit Den Haag had het in 1904 al aangekondigd en deed in de juni-vergadering van 1905 een voorstel daartoe.¹¹⁷ Het voorstel werd aangenomen. Door conservatisme geïnspireerd kwam de vraag of vrouwen ook in aanmerking konden komen voor een alumnaat. De penningmeesters P. van Eeghen en Van Lennep wilden deze toelating niet met het oog op de financiële consequenties, en gebruikten als argumenten:

'De Sociëteit immers.... heeft uitsluitend ten doel de opleiding te bevorderen voor de evangeliebediening; de gelden, in haar kapitaal door de vaders ons nagelaten of die daarvoor door de gemeenten zijn of worden samengebracht, mogen tot geenerlei ander doel worden aangewend; bij toelating van vrouwen tot student en proponent nu bestaat groot gevaar, dat dit laatste wel zal geschieden.'¹¹⁸

a. Het is niet zeker of hun opleiding ook zal leiden tot evangelieprediking in onze gemeenten;

b. Het is erg de vraag of zij door de gemeenten beroepen zullen worden.

Ook dan zou het geld niet ten bate van de evangeliebediening uitgegeven zijn. Bovendien is er voor een jongeman, behoudens een enkele uitzondering, geen kans om iets anders dan predikant te worden. In de laatste 15 jaar was dat op 100 studenten tweemaal, merkte de Commissie ad hoc hierbij op.¹¹⁹

'In onze maatschappij is de meest natuurlijke bestemming van de vrouw — en zij, van wie dit niet geldt, haar zullen wij ook niet licht voor predikante geschikt achten, — en bij onze zeden is het ook de voor haar de meest gewenste levenstaak, te trouwen...'.¹²⁰

Het doel van de ADS en Kweekschool was om een einde te maken aan het stelsel van liefdepredikers, dus om mensen op te leiden die alleen predikant zouden

¹¹⁵ ADS Verslagen 1877 p. 5-7; 1879 p. 21. Notulen Bestuur p. 319 (1874) — 330 (1877).

¹¹⁶ Notulen Bestuur p. 300 (1869). ADS Verslag 1891 p. 12. Ds Bakels wil in 1898 hervormingen in het onderwijs: ADS Verslag 1898 p. 8-9.

¹¹⁷ ADS Verslag 1904; 1905 p. 10.

¹¹⁸ GA P.A. 565 no. B 2570 Aan Bestuurders der Algemeene Doopsgezinde Sociëteit (Rapport) van de Commissie ad hoc S. Cramer, D. Rahusen, H.M. de Vries, Amsterdam 9 september 1905. 8 pp. Citaat p. 2.

¹¹⁹ *Ibidem*, 2-3, 7. Misschien worden met deze twee, de beide hoogleraren bedoeld?

¹²⁰ *Ibidem*, 3.

zijn. Met de wensen om de taak van huisvrouw en die van predikante samen te verenigen mag de Sociëteit geen rekening houden; dat is verboden door het doel waarmee zij is gesticht.

De conclusie was dus: géén voorrechten van alumniaat, ondersteuning, vergoeding van inschrijfgeld en examenkosten of onderscheidingen uit het legaat Siegenbeek en dat van Voorhelm Schneevoegt (voor bijzondere prestaties van studenten ingesteld in resp. 1855 en 1878) voor vrouwen.¹²¹

De commissie ad hoc, bestaande uit S. Cramer, D. Rahusen en H. M. de Vries, wil echter een uitzondering maken nl. het proponentstraktement van f 300,— voor twee jaar. Men kan dat aan proponentes weigeren maar men kan ze dan ook niet binden aan een instructie met bepalingen en verplichtingen. Of wél binden aan een instructie, maar dan ook het traktement uitbetalen. Als dat niet gebeurt komt er een ongelijke positie tussen mannelijke en vrouwelijke proponenten, terwijl de laatsten toch al 5 jaar op eigen risico hebben gestudeerd. Belangrijker is volgens de commissie een andere reden: het aanstellen zonder instructie en jaarwedde is minder in overeenstemming met het doel en de taak van de Sociëteit al 90 jaar lang. Het onbeperkt recht van de gemeenten om te beroepen wie zij verkiest desnoods zonder enige opleiding, is onaantastbaar. 'Dat spreekt van zelf'. Maar om mogelijke misbruiken te voorkomen heeft de Sociëteit van begin af aan geprobeerd de opleiding zoveel mogelijk in eigen hand te krijgen en een band te houden met de proponenten; die band is alleen gelegd door een instructie. Als de Sociëteit die band wil houden met vrouwelijke proponenten, dus wil binden aan een instructie, dan moet men ook een uitkering geven. Het is niet veel: f 300,— waarvan f 200,— door het fonds De Vogel aan de ADS wordt vergoed.¹²²

De eerste vrouwelijke theologe is Anna Zernike uit Amsterdam, die in 1909 — het jaar van haar komst op de Kweekschool — al kandidaat in de theologie is en in 1911 proponentsexamen doet. Marie ten Bosch uit Voorburg — komt in 1907 op de Kweekschool. Zij krijgt als eerste haar hele opleiding op de Kweekschool. Na Metje Tj. Gerritsma uit Heerenveen in 1912, kwamen in 1913 drie vrouwelijke studenten uit Den Haag aan. De voorzitter van de ADS, ds W. I. Leendertz, vindt dit wat veel van het goede. Waarschijnlijk om de studie voor vrouwen te bemoeilijken, stelt hij voor dat geen vrouwelijke studenten mogen worden ingeschreven die niet van Doopsgezinde huize zijn. Anders zouden ze maar expres Doopsgezind worden om de kansel te kunnen bestijgen. Deze verregaande regelzucht werd afgestemd.¹²³ Zo was de Doopsgezinde Broederschap het eerste kerkgenootschap dat ook vrouwen tot het wondere ambt toeliet. Voor de gemeenten was het ongetwijfeld even wennen; voor de Doopsgezinde gemeenschap was het ongetwijfeld een verrijking.

¹²¹ *Ibidem*, 4.

¹²² *Ibidem*, 4-6.

¹²³ ADS-verslagen 1905-1914; ADS Verslag 1912 p. 24 en ADS Verslag 1913 p. 18.

Samenvattend kan men stellen, dat de ADS en de Kweekschool een zegen voor de Doopsgezinde gemeenschap in de 19e eeuw zijn geweest. In individuele gevallen liggen de zaken anders. Studenten dachten soms met zeer gemengde gevoelens over de Kweekschool. Dat kan ook minder geslaagde ETEBON-reünies verklaren. Pas in 1914 vierde men een geslaagd eeuwfeest van dit dispuut. Door beoordelingsfouten zijn sommige studenten van de Kweekschool verdwenen. De studie werd steeds zwaarder. Pas door een impuls van buitenaf in 1874 en 1877 werd het leerplan veranderd. Mogelijk is het zwaartepunt van hoogleraren naar curatoren en van dit college naar bestuurders verlegd omdat curatoren al te zeer de nadruk legden op intellectuele prestaties. De roeping om predikant te worden werd dan miskend. De honderden studenten, die sinds 1811 hun studie afsloten met een proponentsexamen, hebben zeker ook genoten van het leven en in het bijzonder van hun studietijd, stimulerende vrienden, het mooie rustige Amsterdam. Grootvaders, vaders en zonen zijn op de Kweekschool geweest en hebben daarna in onze gemeenten hun gaven kunnen gebruiken. Al is dat misschien nooit duidelijk uitgesproken en is er soms meer kritiek dan dank geoogst, wij allemaal zijn dankbaar dat iedereen zich voor ADS en Kweekschool heeft ingezet om de Doopsgezinden voor 'ervloeiing' te bewaren.

'Goede waeke en scarpe toversicht'

Stadhouder Schenck van Toutenburg en de Munsterse Dopers, 1534-1535

Inleiding

George Schenck, vrijheer van Toutenburg stamde af van een oud adellijk geslacht uit Thuringen.¹ In 1496 kwam hij aan in het Sticht, in het gevolg van Frederik van Baden, bisschop van Utrecht.² Van 1502 tot 1521 bekleedde hij voor de achtereenvolgende bisschoppen de belangrijke functie van drost en kastelein van Vollenhove en Kuinre.³

In het voorjaar van 1521 trad hij in dienst van Karel V. Deze benoemde hem direct tot stadhouder van Friesland. Na twee jaar oorlog voeren wist hij in 1523 de Geldersen, die zich meester gemaakt hadden van dit gewest, te verdrijven.⁴ Toen Overijssel zich in 1528 onder de keizer begaf volgde zijn benoeming tot stadhouder van Overijssel.⁵

In Friesland vertegenwoordigden de stadhouder en het Hof van Friesland de landsheer. Het Hof was naast rechtbank ook adviserend college en samen met deze instantie nam de stadhouder gewoonlijk de besluiten. Zowel de stadhouder als de leden van het Hof werden benoemd door de keizer en waren aan hem verantwoording schuldig.⁶ De stadhouder was belast met de handhaving van de openbare orde, de zorg voor de veiligheid van de burgers en de bestraffing van wetsovertreders.⁷ Een belangrijke stadhouderlijke taak was de bestrijding van de ketterij en de uitvoering van de keizerlijke plakaten.⁸

* De auteur, historicus, is een leerling van prof. dr. A. F. Mellink.

¹ F. A. Ebbinge Wubben, 'Beschrijving van de Havezathen in Overijssel', *Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren*, 12, 1847, (Deventer, 1847) 215-216.

² J. D. Wagner, 'George Schenck Vrijheer van Tautenburg', *De Navorscher*, 61, 1912 (Amsterdam, 1912) 439.

³ A. N. de Vos van Steenwijk, *Het geslacht de Vos van Steenwijk in het licht van de Geschiedenis van de Drentse Adel* (Assen, Amsterdam, 1970) 255.

⁴ J. S. Theissen, *De Regeering van Karel V in de Noordelijke Nederlanden* (Amsterdam, 1912) 61-64.

⁵ W. Nagge, *Historie van Overijssel*; 2 dln. (Zwolle, 1908-1915) Fotografische herdruk (Groningen, 1975) 120.

⁶ G. F. thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, *Groot Placaat- en Charterboek van Friesland*, II (Leeuwarden, 1873) 151.

⁷ *Ibidem*, 806.

⁸ *Ibidem*.

Evenals in Friesland vertegenwoordigde de stadhouder in Overijssel het landsheerlijk gezag. Ten aanzien van het handhaven van de openbare orde had hij dezelfde taken als in Friesland met inbegrip van de ketterbestrijding.⁹ De grote handicap in dit gewest was evenwel de afwezigheid van een Hof, met als gevolg dat de landsheer geen bestuurders had op provinciaal niveau die hem verantwoording schuldig waren. Op het platteland waren de drosten de belangrijkste autoriteiten. Weliswaar benoemde de landsheer hen, maar zij zwoeren de drie IJsselsteden bij hun ambtsaanvaarding de bestaande privileges te handhaven.¹⁰ De steden hadden een geheel eigen rechtspraak en waren in juridisch opzicht onafhankelijk van de landsheer.¹¹ De macht van de landsheer – en dus ook die van de stadhouder – was in Overijssel veel beperkter dan in Friesland en dat had natuurlijk gevolgen voor de ketterbestrijding.

Friesland

In de 16e eeuw werd ook de invloed van de Reformatie in Friesland voelbaar. Weliswaar was er belangstelling voor Luthers opvattingen in dit gewest, maar van een lutherse aanhang was geen sprake. Slechts de wederdopers waren een duidelijk te onderscheiden religieuze groepering.¹² Omstreeks 1530 verbleef hun leider Melchior Hoffman enige tijd in Emden en doopte er wel 300 mensen.¹³ Vanuit deze stad trokken ook dopers naar Friesland en waarschijnlijk ontstond er een kern van anabaptisten in Leeuwarden.¹⁴ Ook stadhouder Schenck was het niet ontgaan dat de hervorming vaste voet begon te krijgen in Friesland, zoals blijkt uit een brief van 12 oktober 1529 aan de landvoogdes in Brussel waarin hij gewag maakt van ‘heimelicke luterye’ aldaar.¹⁵

De bestrijding van de ketterij begon in Friesland in 1529. Het in oktober van dat jaar door keizer Karel V uitgevaardigde plakkaat tegen de ketters werd ook in dit gewest afgekondigd. Hierin werd de doodstraf in het vooruitzicht gesteld

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ R. Reitsma, ‘The Nobles in the Estates Overijssel: 1566-1576. External Pressures and Local Loyalties’. Niet uitgegeven doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam, 8,9.

¹¹ W.Th. Keune, ‘Iets over de organisatie en de taken van het stadsbestuur van Deventer omstreeks het midden van de 16e eeuw’, *Verslagen en Mededelingen van de Vereniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis* 83 (Kampen, 1968) 35.

¹² J. J. Woltjer, *Friesland in hervormingstijd* (Leiden, 1962) 78-80.

¹³ O. Philips, *Bekentenisse*. Bibliotheca Reformatoria Neerlandica, VII (Den Haag, 1910) 123.

¹⁴ A.F. Mellink, *De wederdopers in de noordelijke Nederlanden 1531-1544* (Groningen, 1954) 241.

¹⁵ Algemeen Rijksarchief Brussel, ‘Papiers d’Etat et de l’Audience’, 94, 179.

voor het bezitten, lezen, kopen, verkopen of drukken van de werken van Luther en andere hervormers.¹⁶ Naast dit plakkaat vaardigde Schenck een streng gebod uit tegen lutherse ideeën. Alle besturen in Friesland moesten erop toezien dat priesters geen ketterse opvattingen verkondigden en lokale overheden werden aangespoord de plakkaaten strenger toe te passen.¹⁷

Het eerste slachtoffer onder de dopers van de ketterbestrijding was Sicke Frerickz, die op 20 maart 1531 ter dood werd veroordeeld. Hoe streng de plakkaaten evenwel werden toegepast is onzeker. In 1531 kreeg Schenck van de Brusselse autoriteiten mondeling de bevoegdheid om de ketterbestrijding te matigen.¹⁸ Waarschijnlijk traden de autoriteiten in de praktijk soepel op en zagen ze veel door de vingers.

Door het optreden van een nieuwe profeet, Jan Matthijsz, een bakker uit Haarlem, geraakte de doperse beweging in december 1533 in een radicale fase.¹⁹ Hij begon de doop weer te bedienen, die op bevel van Melchior Hoffman wegens de vervolgingen tijdelijk was gestaakt. Begin 1534 zond hij Bartholomeus Boekbinder en Dirk Kuiper als zendboden naar Leeuwarden en Gerrit Boekbinder en Jan van Leiden naar Munster om zijn opvattingen te verkondigen.²⁰

Enige tijd later, op 27 februari 1534 vond er in laatstgenoemde stad een belangrijke gebeurtenis plaats. Op deze dag werden alle burgers die zich niet wilden laten dopen verdreven. Ongeveer 2000 personen moesten Munster verlaten en spoedig daarna trokken ongeveer 2500 dopers de stad binnen.²¹ Reeds voor die tijd waren de spanningen tussen de bisschop van Munster, Frans van Waldeck en zijn onderdanen zo hoog opgelopen dat hij al voor de anabaptistische machtsovername het beleg voor de stad sloeg.²²

Vanuit Munster begonnen de dopers boden uit te zenden met het doel de belegerde stad van wapens en voedsel te voorzien. In een brief van 8 december 1534 deelde Frans van Waldeck Schenck mede dat er vier boden naar Friesland waren gezonden, waarvan hij er twee met name noemde: Peter Simonsz en Albert Bonaventura.²³ Schenck stuurde daarop enige keizerlijke dienaren op deze pro-

¹⁶ Woltjer, *Friesland*, 106; J. Reitsma, *Honderd jaren uit de geschiedenis der Hervorming en der Hervormde Kerk in Friesland* (Leeuwarden, 1876) 31, 32.

¹⁷ Reitsma, *Honderd jaren*, 32.

¹⁸ A. F. Mellink, ed., *Documenta Anabaptistica Neerlandica I. Friesland en Groningen* (Leiden, 1975) 4.

¹⁹ O. Philips, *Bekentenisse*, 127.

²⁰ *Ibidem*, 128-130.

²¹ R. van Dülmen, *Reformation als Revolution* (München, 1977) 303

²² Van Dülmen, *Reformation*, 206.

²³ Mellink, *Documenta*, 18.

minente dopers af om ze te arresteren²⁴ maar deze wisten ternauwernood naar Munster te ontkomen.²⁵

Op 3 februari 1535 vaardigden de autoriteiten in Friesland een keizerlijk plakkaat uit tegen het wegblijven uit de kerk. De mensen werden verplicht de mis bij te wonen en degene die in gebreke bleef zou een geldboete krijgen. Na de derde boete zouden verstokte absenten gevankelijk weggevoerd worden naar het blokhuus te Leeuwarden.²⁶ Veel hielp het niet want in het keizerlijk plakkaat van 9 maart 1535 klaagde de stadhouder dat het aantal dopers „dagelycx wassende is ende meer ende meer pullulleert”. Op 16 maart werd de doper Andries Claesz. van Dronrijp terechtgesteld.²⁷

Enige dagen later verzamelden zich 300 dopers in het dorpje Tzum bij Franeker.²⁸ Op paasmaandag werden ze daar door 200 soldaten van de stadhouder tegengehouden, maar de wederdopers wisten de aanvallers met succes te verdrijven.²⁹ Daarop trokken ze naar de cisterciënserabdij Bloemkamp of Oldeklooster tussen Sneek en Bolsward. Ze overvielen het klooster, lieten de angstige monniken ongedeed vertrekken³⁰ en smeten intussen de beelden in stukken en vertraptten het sacrament des altaars.³¹

Toen Schenck vernam wat er gebeurde handelde hij snel en trok met 200 knechten en een aantal burgers naar het klooster, maar de dopers sloegen een aanval op hen af.³² Nu een militaire overwinning niet meer mogelijk was probeerde Schenck zijn doel door onderhandelingen te bereiken. De stadhouder vroeg de dopers waarom zij het klooster hadden ingenomen en welke eisen zij stelden aan de overheid. De dopers antwoordden daarop dat geloofsgenoten op schandelijke wijze waren onthoofd, velen in de gevangenis geworpen, gemarteld en vervolgens gedood waren, terwijl men hun goederen confisqueerde en ‘die kinder op de velde bloot unde nacht als het vehe gelaeten werde’. Liever wilden ze ridderlijk sterven dan op zo’n schandalige manier om het leven te worden gebracht.

De stadhouder antwoordde hierop dat hij dit had moeten doen op last van de keizer, die immers in zijn erflanden geen onderdanen duldde die niet katholiek waren. Voorts stelde Schenck dat het onbillijk was van ‘wynich ongeachteluyden verneghe unde veranderinghe in der religion angenommen off swige ingevoerd te

²⁴ Staatsarchiv Münster, Fürstentum Münster, Landesarchiv Bd. IVd, 391.

²⁵ Mellink, *Wederdopers*, 246.

²⁶ Mellink, *Documenta*, 20, 21.

²⁷ *Ibidem*, 25-27.

²⁸ Mellink, *Wederdopers*, 247.

²⁹ Mellink, *Documenta*, 32.

³⁰ S. Zijlstra, ‘Blesdijk’s verslag van de bezetting van Oldeklooster’, *Doopsgezinde Bijdragen* nieuwe reeks, 10 (1984) 67.

³¹ *Ibidem*, 67.

³² Mellink, *Documenta*, 36.

sullen werden sonder gmeyne erkantenisse des gantsen landes'. Als ze aanhangers waren van een andere leer moesten ze maar naar een land gaan waar men dit geloof wel toestond. De dopers gaven Schenck vervolgens ten antwoord dat zij de belijders waren van het oudste geloof, nl. het evangelie en dat er geen gebied was waar zij veilig naar toe konden trekken.³³ Uit dit relaas blijkt duidelijk dat beide kampen lijnrecht tegenover elkaar stonden en dat een oplossing door middel van onderhandelingen onmogelijk was.

Vervolgens bood Schenck de dopers vrijgeleide aan met uitzondering van tien geloofsgenoten wier uitlevering hij op genade en ongenade eiste. Maar de dopers weigerden dit en wilden liever gezamenlijk leven en sterven. Toen Schenck daarop nog enige vage toezeggingen deed dat hij hen genadig zou behandelen ontstaken sommige bezetters in grote woede en riepen tegen de stadhouder: „o de bloethunt, dijn genade hebbe wy an vele onse vrunden wel ervaren, yets woldestu ons oock geerne op den vleyschbanck brengen”.³⁴ Duidelijker konden de haatgevoelens van de dopers jegens hun grote tegenstander niet onder woorden worden gebracht. Intussen was er zo'n tumult ontstaan onder de dopers en was de verbittering en de verontwaardiging over het bloedvergieten zo groot, dat een van de dopers een dienaar van de stadhouder, die naast Schenck stond, neerschoot.³⁵

Nu onderhandelingen geen succes hadden besloot Schenck tot een aanval op het klooster, dat hij door tien stukken geschut liet bombarderen. Pas op 7 april, de zevende dag van de beschietingen, wist de stadhouder het convent stormenderhand na zware gevechten in te nemen.³⁶ De nog overgebleven dopers werden de kelders van het klooster ingedreven, waar zij tot het laatst toe verbitterd tegenstand boden en veel slachtoffers maakten onder Schencks troepen. Van de bezetters werden 72 mannen en 70 vrouwen met hun kinderen gevangen genomen. Tien dopers slechts ontsnapten, één van hen had zich bijvoorbeeld in een schoorsteen verborgen en drie vluchtten naar Groningen.³⁷

De stadhouder, die in de zware gevechten wel honderd manschappen had verloren en zelf bijna werd neergeschoten, kende geen genade voor de overwonnen dopers. Hij gaf 's nachts nog het bevel om 24 dopers op te hangen en 15 te onthoofden. De dopers die bij de bestorming gewond raakten liet hij door de scherp-rechter om het leven brengen.³⁸ De overige gevangenen werden naar Leeuwarden gebracht om daar te worden berecht. Van 10 tot 19 april werden 13 jonge mannen onthoofd en 34 vrouwen verdrinken. Enige vrouwen werden vanwege hun

³³ Zijlstra, 'Blesdijk's verslag', 68.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ Mellink, *Documenta*, 36.

³⁷ Zijlstra, 'Blesdijk's verslag', 68.

³⁸ Mellink, *Documenta*, 33.

jeugdige leeftijd uit Friesland verbannen, na hun geloof te hebben afgezworen.³⁹

Ondanks de zware slag die de stadhouder de dopers toebracht bleef hij bevreesd voor eventuele nieuwe opstanden van hun kant. Op de landdag van de Staten van Friesland van 21 april 1535 deelde hij mee dat de rebellen na de herovering van het Oldeklooster weliswaar streng waren gestraft, maar het onkruid van deze sekte was volgens hem nog niet geheel uitgeroeid. Er waren volgens hem nog veel dopers die met conspiratieve plannen rondliepen.⁴⁰

Zoeken we naar de motieven van Schencks hardvochtige optreden tegen de dopers, dan valt ons vooral op dat hij hen over één kam schoor met criminelen. Zij waren ketters die volgens de keizerlijke plakaten dienden te worden gestraft. Bovendien verstoorde de anabaptisten op ernstige wijze de openbare orde en het was zijn taak om deze te handhaven. Als er niet krachtig tegen deze lieden werd opgetreden dreigden er in alle noordelijke gewesten doperse opstanden uit te breken. Zelfs bestond het gevaar dat Friesland voor het Habsburgse huis verloren zou gaan! Bij een dergelijk verlies zou zijn eigen positie als stadhouder op het spel komen te staan. Wat moest men in Brussel wel niet denken van een stadhouder die niet in staat was om zijn eigen gewest op een ordelijke wijze te besturen?

Overijssel

Na de overgang van Overijssel tot de keizer werden de verordeningen van de landsregering inzake de bestrijding van de ketters ook in dit gewest van kracht. Het bovengenoemde keizerlijke plakkaat van 1529 is waarschijnlijk ook in Overijssel afgekondigd.⁴¹ Enige jaren later, op 21 februari 1532, verboden de drie IJsselsteden Zwolle, Kampen en Deventer het houden van conventikelen en het lezen en bezitten van boeken van Luther.⁴² In de praktijk bleven deze verboden evenwel een dode letter. Voorlopig werd geen enkele ketter omgebracht.

Ruim twee jaar hierna, op 27 februari 1534, verdreven de dopers alle mensen die zich niet wilden laten dopen, uit Munster. Vanaf die tijd zonden zij bode uit die de geloofsgenoten opriepen om zich naar de belegerde bisschopsstad te begeven. Inderdaad vertrokken vanuit Holland dopers per schip naar Overijssel met het doel zich op 24 maart te verzamelen bij het Bergklooster bij Hasselt, maar zij werden door de inderhaast gealarmeerde autoriteiten opgewacht en gearresteerd.⁴³ Toen Schenck begin april in Overijssel arriveerde waren de meeste dopers al weer

³⁹ *Ibidem*, 37-42.

⁴⁰ *Ibidem*, 43-46.

⁴¹ J. de Hullu, *Bescheiden betreffende de Hervorming in Overijssel. I Deventer (1522-1546)* (Deventer, 1899) 123.

⁴² *Ibidem*, 128, 129.

⁴³ Mellink, *Wederdopers*, 31; De Hullu, *Bescheiden*, 158-160.

vrijgelaten. Enige volhardende dopers wist men zover te krijgen dat 'sij van huer dwalinge gepeniteerte ende affgetroeden sijn'. Slechts één persoon, een man uit Monnikendam, hield vast aan zijn opvattingen en werd daarop geëxecuteerd.⁴⁴ Gedurende het gehele jaar 1534 traden de autoriteiten in Overijssel nogal gematigd op tegen de dopers. Dit tot grote woede van de stadhouder die er verstoeld van stond dat 'Anabaptisten, mysdedigers, ledichgangers ende fugitiven van delicten', afkomstig uit de drie IJsselsteden, op het platteland beschermd werden door de drosten.⁴⁵

Op 24 november 1534 vertrokken vanuit Munster zendboden naar de Nederlanden. Jan van Geel vertrok naar Amsterdam, Jacob Kremer en Antonie Kistemaker naar Groningen en Hendrik Cramer naar Deventer.⁴⁶ Laatstgenoemde logeerde aldaar enige dagen ten huize van Jacob van Wynssen, een prominent burger van deze IJsselstad.⁴⁷ Het bezoek van de zendboden aan de Nederlanden had in de eerste plaats gevolgen in de Groninger Ommelanden. Schenck waren geruchten ter ore gekomen van doperse woelingen aldaar. Hij waarschuwde op 18 januari 1535 Deventer om op de hoede te zijn voor doperse beroerten. Nog geen week later, op 24 januari, berichtte Schenck Deventer over de doperse oploep te 't Zandt en waarschuwde de stedelijke magistraat waakzaam te zijn: hij vreesde een aanslag op de stad en op Steenwijk.⁴⁸

Het gonsde in deze tijd van geruchten omtrent doperse aanslagen. Op 2 februari schreef de graaf van Bentheim-Steinfurt aan de bisschop van Munster dat er zich op de Lemelerberg wel 18000 dopers bevonden.⁴⁹ Op 12 februari waarschuwde Schenck het stadsbestuur van Hasselt op de hoede te zijn voor doperse oproeren en hij vermaande de stad dag en nacht 'goede waeke ende scarpe toversicht' te houden.⁵⁰ Twee dagen later deelde Hof van Holland aan dezelfde stad mee dat er dopers op weg waren naar Overijssel om Munster te ontzetten en verzocht de magistraat om hen tegen te houden en te arresteren.⁵¹

Onder invloed van de doperse beroerten begonnen de drie IJsselsteden nu ook harder op te treden tegen de dopers. Op 6 februari werden in Deventer Willem Glasmaker, Johan Lubelei, Herman Scroer en Johan van Wynsem jr., een

⁴⁴ 'Audience', 94, 281. Het betrof hier waarschijnlijk de man van Trijn Jansd. van Monnikendam, die in Zwolle werd terechtgesteld. Mellink, *Wederdopers*, 39.

⁴⁵ De Hullu, *Bescheiden*, 175.

⁴⁶ Mellink, *Wederdopers*, 55-58.

⁴⁷ De Hullu, *Bescheiden*, 191.

⁴⁸ *Ibidem*, 183-186.

⁴⁹ *Ibidem*, 191.

⁵⁰ Gemeentearchief Hasselt. Briefregister op inv. 41. (getypt, onuitgegeven, door W. J. Formsma) 581.

⁵¹ *Ibidem*, 582.

broer van Jacob van Wynssem, onthoofd,⁵² op 17 februari gevolgd door Jacob van Herwerden.⁵³ Enige dagen tevoren werden in Kampen vier dopers ter dood gebracht.⁵⁴ Einde februari werd in Zwolle Cornelis Jansz de Vlaming geëxecuteerd.⁵⁵ De stadhouder was bijzonder ingenomen met deze strenge straffen. Genade voor recht laten gelden baatte immers niet; de dopers hadden boete gedaan uit vrees voor vervolging en niet uit innerlijke overtuiging.⁵⁶

Munster

Zoals we boven al meldden, werden op 27 februari 1534 alle niet-doperse burgers uit Munster verdreven.⁵⁷ Reeds voor die tijd waren de spanningen tussen bisschop Frans van Waldeck en zijn onderdanen zo hoog opgelopen dat hij al voor de anabaptistische machtsovername het beleg voor de stad sloeg.⁵⁸ Wegens gebrek aan kanonnen, soldaten, buskruit en financiële middelen was de belegering weinig effectief. De in het nauw gebrachte bisschop was wel gedwongen hulp te zoeken bij naburige vorsten. Zij hadden er wel degelijk baat bij om Frans van Waldeck te hulp te snellen. Immers, indien de dopers zich in Munster wisten te handhaven zou ook in hun landen de openbare orde in gevaar komen.⁵⁹ Bovendien zagen de vorsten wel in dat hij weigering van bijstand hunnerzijds, de bisschop overgeleverd zou zijn aan het Habsburgse huis. In 1524 had Karel V de temporaliteit van het Sticht en het Oversticht verworven. De vorsten vermoedden dat hij ook pogingen ondernam om het wereldlijk gezag van het bisdom Munster te verkrijgen.⁶⁰ Een terechte veronderstelling, zoals blijkt uit de brief van 20 oktober 1533 van hertog Karel van Gelre aan landgraaf Philips van Hessen, waarin eerstgenoemde meedeelde dat er besprekingen plaatsvonden tussen de bisschop en de steden enerzijds en afgevaardigden van de keizer anderzijds met het doel het wereldlijk gezag van het bisdom aan het Habsburgse huis over te dragen. In ruil daarvoor zou Frans van Waldeck een jaargeld ontvangen van 10.000 kronen en zou er een garnizoen van 400 keizerlijke soldaten in Munster worden gelegerd. De ridderschap en de geestelijkheid van het bisdom voerden

⁵² De Hullu, *Bescheiden*, 201.

⁵³ *Ibidem*, 209.

⁵⁴ Mellink, *Wederdopers*, 83.

⁵⁵ *Ibidem*, 287.

⁵⁶ De Hullu, *Bescheiden*, 202-203.

⁵⁷ Van Dülmen, *Reformation*, 303.

⁵⁸ *Ibidem*, 296.

⁵⁹ L. Keller, *Geschichte der Wiedertäufer und ihres Reiches zu Münster* (Münster, 1880) 243-246.

⁶⁰ *Ibidem*, 248.

reeds besprekingen te Utrecht met de graaf van Hoogstraten. Door de verovering van het bisdom Munster, aldus de hertog, hoopte de keizer ook de bisdommen Osnabrück en Bremen te annexeren.⁶¹

Direct na de ontvangst van de brief stuurde de landgraaf een afgezant naar Frans van Waldeck om informatie in te winnen over de genoemde onderhandelingen. Deze vernam daarop dat de centrale regering te Brussel Schenck naar Munster had gestuurd om te polsen of men zich onder de keizer wilde begeven. Maar de bisschop had de stadhouder geantwoord dat hij eerst het kapittel het voorstel wilde voorleggen.⁶²

Ook uit de Brusselse archieven blijkt dat Schenck onderhandelingen voerde met de bisschop. In zijn brief van 21 oktober 1533 aan de graaf van Hoogstraten deelde hij mede dat Frans van Waldeck voorstander was van de overdracht van de temporaliteit van het bisdom aan Karel V, maar dan eerst op de komende landdag met de stenden over deze materie moest spreken.⁶³

Landgraaf Philips van Hessen was een van de eersten die het dreigende gevaar van de kant van de keizer onderkende. Hij verscheen als een behulpzaam vorst ten tonele. In maart 1534 stuurde hij twee vaandels Hessische landsknechten naar het bisschoppelijk leger. In april kwamen te Munster troepen van de hertog van Kleef en de aartsbisschop van Keulen aan.⁶⁴

Op last van de keizer kwam Schenck in april in het legerkamp van de bisschop aan, met 4000 gulden en 40 tonnen buskruit.⁶⁵ In zijn brief van 23 april aan de graaf van Hoogstraten deelde hij mee dat hij zich, na het overhandigen van het geld en het kruit, naar het bisschoppelijk legerkamp had begeven en de stad bezichtigd. Hij toonde zich nogal onder de indruk van Munster en vond het een mooie stad, 'groter dan Utrecht en seer starck ende vast van grachten, wallen, mueren, poerten, toernen ende bolwercken'. Van gevluchte burgers vernam hij dat er zich nog ongeveer 1500 weerbare mannen bevonden.⁶⁶

De bisschoppelijke troepen bestonden uit 16 vendels van in totaal achtduizend man voetvolk en bovendien beschikte Frans van Waldeck over honderd ruiters. De stadhouder inspecteerde ook nog de artillerie, maar een ervaren krijgsheer als hij stelde onmiddellijk vast dat er te weinig geschut was om bressen in de sterke muren van de stad te schieten voor een stormaanval van de voetknechten. Bovendien was er een tekort aan buskruit en kanonskogels. Dit alles maakte een verovering van Munster bijna onmogelijk. De bisschop zou de stad naar de mening

⁶¹ Mellink, *Wederdopers*, 16.

⁶² *Ibidem*, 17.

⁶³ 'Audience', 94, 277.

⁶⁴ Keller, *Geschiede*, 251, 252.

⁶⁵ Mellink, *Wederdopers*, 17.

⁶⁶ 'Audience', 94, 283.

van Schenk alleen in handen kunnen krijgen als de dopers 'binnen der stat een ander befuelen kregen ende sich weder aen onsen kristengeloeff geven wolde'.⁶⁷

Frans van Waldeck zag kennelijk zelf ook wel in dat hij meer artillerie nodig had. Hij verzocht Schenck of deze de drie steden van Overijssel wilde overhalen tot het tijdelijk afstaan van hun geschut. De stadhouder gaf onmiddellijk gevolg aan de wens van de bisschop. In een brief aan de drie IJsselsteden drong hij er op aan het gevraagde geschut te leveren.⁶⁸ Het was ook in hun belang de bisschop hulp te bieden, 'ten eynde dat de stat Munster moege bedwongen werden om periculen ende vorder commotie, die bij gebreck van dien besorgen staen, te verhoeden'.⁶⁹ Uit deze opmerking blijkt wel hoe bevreesd Schenck was voor de gevolgen van een mislukte belegering van Munster. Doperse aanslagen in zijn eigen gewesten waren in zo'n geval een reële mogelijkheid, waarvan de gevolgen niet waren te overzien.

Overigens voerde Schenck tijdens zijn verblijf te Munster ook nog onderhandelingen met de bisschop over een eventuele annexatie van het bisdom door de keizer. Frans van Waldeck deelde de stadhouder mee dat hij nog steeds een groot voorstander was van een 'verbuntenisse ende aliancie' met de keizer. Enige prominente leden van het kapittel en de ridderschap lieten zich in gelijke zin uit, maar ze wensten pas een definitieve beslissing te nemen als Munster op de dopers heroverd was.⁷⁰ Uit dit hele relaas kan men concluderen dat de Munstersen weinig enthousiast waren over deze annexatieplannen en dat zij met vage concessies dienaangaande kwamen wegens gebrek aan geld en manschappen voor het beleg.

Nog tweemaal verscheen Schenck in het legerkamp van de bisschop om de stad voor de keizer op te eisen, maar het was vergeefse moeite.⁷¹ In de zomer van het jaar 1534 was het de regering te Brussel eindelijk duidelijk dat de pogingen van de stadhouder om voor het Habsburgse huis de temporaliteit van het bisdom Munster te verwerven waren mislukt. Zij riep vervolgens de hulp in van haar diplomatieke vertegenwoordiger Pieter van Montfoort, een geestelijke, die vroeger in dienst had gestaan van de aartsbisschop van Mainz.⁷² Of Schenck nadien nog een of meerdere malen in het bisschoppelijke legerkamp is verschenen, is niet duidelijk, maar hij bleef gedurende het beleg wel in drukke correspondentie staan met de bisschop.

Inmiddels had Frans van Waldeck zoveel steun gekregen van de naburige

⁶⁷ *Ibidem*, 283, 284.

⁶⁸ Inderdaad zonden de drie steden elk twee kartouwen, een slang en een kwartierslang naar Munster. Nagge, *Historie*, II, 147.

⁶⁹ 'Audience', 94, 284.

⁷⁰ *Ibidem*, 284.

⁷¹ Mellink, *Wederdopers*, 17.

⁷² *Ibidem*, 94.

vorsten dat hij besloot de stad aan te vallen. Na een vijfdaags bombardement zou de stad op pinksteren (25 mei) stormenderhand worden ingenomen. Dronken soldeniers lanceerden de aanval evenwel te vroeg. De gewaarschuwde dopers maakten daarna korte metten met de bisschoppelijke troepen. Merkwaardigerwijze gingen de anabaptisten niet over tot een snelle tegenaanval om de gedesillusioneerde troepen van Frans van Waldeck te verslaan en de stad te ontzetten. In plaats daarvan ondernamen ze prikacties, zoals de mislukte aanslag van de Friezin Hille Feicken op het leven van de bisschop.⁷³

Ruim drie maanden later, op 31 augustus, vielen de bisschoppelijke troepen de stad opnieuw aan, maar de resultaten waren nog rampzaliger dan in mei. De dopers sloegen niet alleen de aanval af, maar brachten de belegeraars zware verliezen toe: 3000 landsknechten werden gedood. Evenals in mei verzuimden de dopers evenwel het bisschoppelijke legerkamp aan te vallen. Pas aan het einde van het jaar ontwikkelden ze offensieve plannen, maar toen was het al te laat.⁷⁴

Schenck van zijn kant maakte zich ernstige zorgen over deze doperse overwinning. Hij drong er bij de graaf van Hoogstraten op aan de bisschop bijstand te verlenen of een verdrag met hem te sluiten, anders 'staet te besorgen dattet k.m. landen ondersaeten ons allen tot groeten nadeele sal komen'.⁷⁵ De succesvolle verdediging van Munster zou de dopers in de keizerlijke gewesten wel eens tot een opstand kunnen inspireren. Niets vreesde de stadhouder meer dan dat. Als gevolg van de nederlaag van de bisschoppelijke troepen was het waarschijnlijk dat er 'veel boeser boeven van deser secten' weer zouden opstaan. Het was derhalve zaak om waakzaam te zijn.⁷⁶ Ook hier zien we weer dat Schenck de dopers beschouwde als opstandelingen en criminelen. Een typerende houding voor deze man, die zich niet kon voorstellen dat de anabaptisten op de eerste plaats voor religieuze idealen streden.

Na twee vergeefse stormlopen op Munster was het de belegeraars duidelijk geworden dat de stad op deze wijze nooit was in te nemen. Zij bouwden daarom blokhuisen, die onderling verbonden waren door loopgraven.⁷⁷ Op deze wijze kon men heel effectief de voedselaanvoer naar de stad afsnijden. Deze tactiek leidde in de zomer van 1535 tot de nederlaag van de dopers.

Jan van Leiden reageerde op de blokkade met de uitzending van boden. Zoals we boven zagen stuurde hij eind 1534 eerst Peter Simonsz en Albert Bonaventura naar Friesland.⁷⁸ Vervolgens reisde Jan van Geel af naar Amsterdam, terwijl Ja-

⁷³ Van Dülmen, *Reformation*, 322.

⁷⁴ *Ibidem*, 321.

⁷⁵ 'Audience', 94, 290, brief van Schenck aan Hoogstraten, 4 september 1534.

⁷⁶ *Ibidem*, 291, Schenck aan Hoogstraten, 8 september d.a.v.

⁷⁷ Van Dülmen, *Reformation*, 342.

⁷⁸ Mellink, *Documenta*, 18.

cob Kremer en Antonie Kistemaker naar Groningen vertrokken. Het reisdoel van Hendrik Cramer was Deventer.⁷⁹

De activiteiten van deze zendboden hadden begin 1535 vooral gevolgen in de noordelijke gewesten. In Groningen vond in januari de oploop te 't Zandt plaats, die door stadhouder Karel van Egmond werd uiteengeslagen.⁸⁰ Einde maart overweldigden de dopers het Oldeklooster waar zij na een dagenlange bezetting een bloedige nederlaag leden.⁸¹ Op 10 mei pleegden zij een aanslag op Amsterdam, maar de magistraat wist hen na korte tijd vrij gemakkelijk te overmeesteren.⁸²

Nu steun van buiten niet meer mogelijk was en de blokkade steeds effectiever werd, verkeerden de dopers in een hachelijke positie. In april leden veel bezetters honger. Jan van Leiden reageerde hierop door het uitwijzen van mensen die zich voor de verdediging van de stad niet meer nuttig konden maken. Op deze wijze verlieten tot 15 juni 1500 dopers, onder wie veel vrouwen en bejaarden, met tal van kinderen de hongerende stad. In de nacht van 24 op 25 juni drongen de belegeraars eindelijk de stad binnen en namen haar in.⁸³ De volgende dag, 26 juni, stelde een bode van de stad Deventer de stadhouder in kennis van de verovering van Munster.⁸⁴

Conclusie

Indien we een vergelijking maken tussen de bestrijding van de dopers in Friesland en in Overijssel valt ons op dat er in het eerstgenoemde gewest veel meer slachtoffers vielen. Voor dit verschil moeten we vooral kijken naar de macht van de landsheer in de beide gebieden. In Friesland was er een Hof, het hoogste juridische en bestuurlijke lichaam aldaar, waarvan de leden uitsluitend trouw verschuldigd waren aan de keizer. In Overijssel miste de landsheer een dergelijk college. De drie IJsselsteden waren politiek en juridisch geheel onafhankelijk. De keizer benoemde weliswaar de drosten, zijn functionarissen ten plattelande, maar deze legden ook een eed van trouw af aan de drie IJsselsteden. Om deze reden konden in Friesland de plakkatens veel beter worden uitgevoerd. Derhalve vielen in dit gewest veel meer slachtoffers onder de dopers.

De houding van Schenck ten opzichte van de dopers was er een van totale onwetendheid. Van hun religieuze idealen begreep hij niets en hij beschouwde ze als booswichten, duistere sujetten, die een voortdurend gevaar vormden voor de openbare orde, voor de handhaving waarvan hij verantwoordelijk was. Dit was ook de reden voor zijn hardvochtig optreden tegen hen.

⁷⁹ Mellink, *Wederdopers*, 55-58.

⁸⁰ Mellink, *Documenta*, 112-122.

⁸¹ Zijlstra, 'Blesdijk's verslag', 65-69.

⁸² Mellink, *Wederdopers*, 135-143.

⁸³ Van Dülmen, *Reformation*, 351-353.

⁸⁴ 'Audience', 94, 302.

'Mijn beminde huysvrouw in de Heere'

Doperse vrouwen in de vroege Reformatie in de Nederlanden

In de afgelopen vijftien jaar zijn er steeds meer artikelen en studies verschenen die de invloed onderzoeken van de Reformatie op de positie van de vrouw en de rol die vrouwen zelf in deze tijd gespeeld hebben. Hierbij valt de nadruk niet zozeer op individuele vrouwen, zoals bijv. nog in het boek van Roland H. Bainton, *Women of the Reformation*.¹ Veel meer wordt in deze studies gekeken naar de veranderingen die de Reformatie in het algemeen voor vrouwen met zich mee gebracht heeft.

Zo bijv. bekijkt M. Chrisman de situatie voor vrouwen in Straatsburg in de tijd van de Reformatie; Natalie Z. Davis onderzoekt de rol van vrouwen in de steden van Frankrijk; R. Hamilton onderzoekt de Reformatie als een tijd van radikale herdefiniëring van de patriarchale ideologie, die resulteerde in belangrijke veranderingen in de waardering en de positie van de vrouw.²

Hier wil ik kijken naar de situatie van vrouwen in de Nederlanden, die zich in de begintijd bij de Hervorming aangesloten hadden. Voor de geschiedenis van de vroege Reformatie in de Nederlanden geldt, dat het voornamelijk de geschiedenis van het Anabaptisme is geweest.³ Daarom zal het hier gaan om doperse vrouwen.

* De auteur studeerde aan de Rijksuniversiteit te Utrecht geschiedenis met als bijvak kerkgeschiedenis.

¹ Roland H. Bainton, *Women of the reformation in Germany and Italy*. Minneapolis, Minnesota 1971.

² Miriam U. Chrisman, 'Women and the Reformation in Strasbourg, 1490-1530', *Archiv für Reformationsgeschichte*, 63 (1972) 143-168; Natalie Z. Davis, 'City Women and religious change in sixteenth-century France', in: Natalie Z. Davis, *Society and culture in early modern France*. Stanford, California 1975; Roberta Hamilton, *The liberation of women. A study of patriarchy and capitalism*. Londen 1978. Zie voor een recent overzicht: Els Kloek, 'De Reformatie als thema van vrouwengeschiedenis. Een histories debat over goed en kwaad', in: Els Kloek, Tineke van Loosbroek, Jeske Reijs, Yvonne Scherf, eds., *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 1983*, (Nijmegen 1983) 104-149, waarin de auteur de vraag of de Reformatie nu winst of verlies betekende voor vrouwen een slecht uitgangspunt noemt voor onderzoek op dit terrein.

³ 'Op weinig na is de geschiedenis van het Anabaptisme de geschiedenis der Hervorming in ons Vaderland van 1530 tot 1566' zegt J. G. de Hoop Scheffer in de inleiding tot zijn *Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531*. Amsterdam 1873. Zie ook: N. van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden in Nederland* (Arnhem 1952) 37: 'De geschiedenis der Hervorming in Nederland is tot 1560 toe, in

De Reformatie had op verschillende manieren een wijziging tot gevolg van de waardering van vrouwen. In de eerste plaats betekende de aanval op het celibaat en de nieuwe waardering van het huwelijk en het gezin tegelijk een verandering in het denken over vrouwen. Kort gezegd: in plaats van obstakels op weg naar het heil, konden vrouwen nu ook partners worden op godsdienstig gebied, en het huwelijk veronderstelde voortaan een geestelijke eenheid.⁴ En verder bood de Reformatie door de nadruk op de verantwoordelijkheid van elke gelovige en het priesterschap van alle gelovigen in theorie ook nieuwe mogelijkheden aan vrouwen om bijv. een rol te spelen in de gemeente.

Het Anabaptisme was meer dan andere reformatorische richtingen een lekenbeweging, waarin ook aan vrouwen nieuwe perspectieven werden geboden op godsdienstig gebied. In hoeverre maakten vrouwen gebruik van deze mogelijkheden en wat was er te merken van een nieuwe waardering van vrouwen?

De bronnen waaruit we over deze vragen het meeste te weten kunnen komen, zijn de doperse martelaarsboeken; het *Offer des Heeren* en de *Martelaarspiegel*⁵. Deze aangrijpende verzamelingen van brieven, verslagen van verhoren en geloofsbelijdenissen van martelaren – onder wie armen en rijken, hoewel de meesten tot de bemiddelde burgerstand behoord zullen hebben⁶ – verschaffen informatie over het leven in de Doopsgezinde Gemeenten en bevatten ook over vele vrouwen berichten. Op grond van de verslagen van hun verhoren en van hun belijdenissen en brieven valt er misschien iets te zeggen over de rol die zij gespeeld hebben en over de manier waarop men hen zag.

Uit het verslag van de verhoren blijkt wel dat deze vrouwen net zo goed als hun doopsgezinde broeders in staat waren om hun geloof te verdedigen. Zij waren zeer goed thuis in de bijbel en lieten zich door hun ondervragers niet van hun stuk brengen.

Zo bijv. Anneke van Rotterdam, die in 1539 ter dood veroordeeld en verdronken werd.⁷ In 1536 was ze met haar echtgenoot naar Engeland gevlucht, in 1538

Noord-Nederland zelfs tot 1570, zo niet uitsluitend, dan toch overwegend de geschiedenis der Doopsgezinden'.

⁴ Voor de eerdere middeleeuwse opvattingen over vrouwen zie: E.C. Mclaulhlin, 'Equality of souls, inequality of sexes: Women in Medieval theology' in: Rosemary R. Ruether, *Religion and sexism, Images of Women in the Jewish and Christian traditions* (New York 1974) 213-266.

⁵ S. Cramer, F. Pijper, ed., *Het Offer des Heeren*, in: Bibliotheca Reformatoria Neerlandica (BRN), II, 's Gravenhage 1904; T.J. van Braght, *Het Bloedig Tooneel, of Martelaarsspiegel der doopsgezinde of Weereloose christenen*, 2e dr. 1685, II.

⁶ Zie over de afkomst van de martelaren de inleiding bij *Het Offer des Heeren*, BRN II 27.

⁷ Zie over haar in het *Offer des Heeren*, BRN II, 70-77.

alleen weer teruggekeerd, en op weg van Rotterdam naar Delft gevangen genomen, op aanwijzing van iemand die haar een ketters gezang had horen zingen. Zij had grote invloed uitgeoefend op de Anabaptist David Jorisz, aan wie ze vanuit de gevangenis nog een brief schreef.⁸ Van Braght vertelt in zijn *Martelaarsspiegel* hoe zij op weg naar de executie aan de omstanders vroeg wie haar anderhalf jaar oud zoontje wilde nemen. Een bakker nam het kind met zich mee naar huis. Zijn beloning bleef niet uit: vanaf dat moment ging het hem goed. De man die Anneke verraden had, ontkwam echter niet aan zijn straf: hijzelf verdronk en zijn familie verviel tot armoede, aldus Van Braght.⁹ In het testament dat Anneke aan haar zoontje naliet, verklaart zij zich bereid, de weg die Jezus en de martelaren vóór haar gegaan zijn, te volgen en zij spoort haar zoon aan om dezelfde weg te gaan en de bijbel te onderzoeken. In het lied dat op het testament volgt, wordt Anneke genoemd: 'een schoon voorbeeld, Datwelc aan veel Christenen voelt, Die haer tot God begeben'.

De volgende vrouw die in het *Offer des Heeren* aan het woord komt, in een verslag van haar verhoor, is Elisabeth Dirks, die in mei 1549 verdronken werd.¹⁰ Zij was op een kloosterschool geweest in Friesland en al vroeg was ze zelf begonnen de bijbel te lezen, waardoor ze aan de leer van de kerk begon te twifelen. Ze vluchtte uit het klooster en kwam in Leeuwarden terecht, waar ze veel contact had met Menno Simons, zodat ze voor zijn vrouw aangezien werd. Ze was misschien de eerste doopsgezinde diakones.¹¹

Van Braght vertelt hoe ze samen met haar huisgenote Hadewik gevangen genomen was. De man van deze Hadewik was gevlucht, nadat hij als tamboerspeler bij de executie van een Anabaptist openlijk zijn ketterse opvatting verklaard had — dit ondanks het feit dat hij zichzelf expres dronken had gevoerd om niet teveel door medelijden met het slachtoffer bewogen te worden en zo zichzelf in gevaar te brengen. Als Hadewik in haar gevangenschap bang is voor de ondervraging omdat ze ongeletterd is en gemakkelijk haar geloof zou kunnen opgeven, hoort ze tot drie keer toe een stem, die haar er de derde keer op wijst, dat de deur achter haar open staat. Zij ontvlucht en verbergt zich bij de onnozele knecht van de pastoor, die haar vervolgens probeert te verkrachten, maar terugdeinst voor haar schildering van de straf die hem in het hiernamaals daarvoor te wachten staat. De knecht waarschuwt daarop de volgende morgen de zwager van Hadewik, die haar met zijn karnemelkschuit uit de inmiddels afgesloten stad doet ontvluchten.¹²

⁸ Zie onder 'Anneke van Rotterdam' in *Mennonite Encyclopedia*, Scottdale, Pennsylvania; Newton, Kansas; Hillsboro, Kansas 1956.

⁹ Van Braght, *Martelaarsspiegel* 43.

¹⁰ Over haar in het *Offer des Heeren*, BRN II 91-97.

¹¹ Zie onder 'Elisabeth Dirks' in *Mennonite Encyclopedia*.

¹² Van Braght, *Martelaarsspiegel*, 157, 158.

Elisabeth wordt na haar gevangenneming uitvoerig verhoord, maar ze weigert namen te noemen van haar geloofsgenoten, of van haar ouders, dat laatste met een beroep op het gebod om de ouders te eren. Met 'vrijmoedigheid' verdedigt zij haar opvattingen over het avondmaal, de kinderdoop en het zweren. Zelfs de martelingen van de pijnbank brengen haar er niet toe om namen te noemen. Aangrijpend is haar schaamte om zich voor haar beulen uit te kleden: 'Och mijn Heeren, en beschaemt my niet, want my en heeft noch noyt Man aan mijn bloot lichaem getast'. Van Braght noemt nog haar moedig, 'mannelijk' optreden buiten, als ze tot het volk spreekt.¹³ In het lied dat in het *Offer des Heeren* het verhaal over haar besluit, luidt het op het eind als volgt: 'Och laet ons aanmercken metten herten / Elisabeths mannelijck gemoet / Wanner sij ter noot leet pijn en smerten / Heeft aengeroepen den Heere goet'.

In 1559 werd Claesken Gaeledochter in Leeuwarden ter dood veroordeeld, samen met haar man, Hendrik Euwes, en Jaques d'Auchy.¹⁴ Zij was gedoopt in 1549. Tijdens haar verhoor verdedigde zij de volwassenendoop. Toen men haar verwees naar kerkvaders of naar doopsgezinde voorgangers, zei ze: 'Ick en sta niet op Gielis, noch op geen menschen, dan alleen op Christum, die is onse Fondament'. Duidelijk blijkt hieruit en uit de rest van haar verhoor haar onafhankelijkheid, die ook typerend is voor de Doopsgezinden. Met bijbelteksten verdedigde zij ook haar symbolische opvatting van het avondmaal. In brieven die op het verslag van haar verhoor volgen, spoort zij haar vrienden aan om zich in de bijbel te verdiepen en te volharden in het geloof. Zij is nuchter: '...niet datmen altemael sterven moet om het Woord des Heeren...', maar men moet wel bereid zijn liever te sterven dan het geloof te verloochenen. Zij schrijft ook over haar aanvankelijke droefheid en haar angst dat haar zonden te groot zouden zijn. Met genegenheid spreekt ze van haar 'lieve man' die haar dan troostte. Ze noemt de liefde de kracht die haar alles doet verdragen. Ze schrijft ook over haar 'lieve kinderen' die ze verlaten wil om de liefde van God. Op het laatst van het verhoor zegt de ondervrager dat op haar de verantwoordelijkheid rust voor het zieleheil van haar man, die niet lezen kon, en die zij verleid zou hebben.

Mayken Boosers werd in 1564 in Doornik op 24-jarige leeftijd verbrand.¹⁵ Ze was afkomstig uit een welgestelde familie en had een goede opvoeding genoten. Haar ontwikkeling blijkt uit brieven aan ouders, vrienden en kinderen. In een brief aan haar ouders vertelt ze over het verhoor, waarin ze haar opvattingen over avondmaal, doop en menswording van Christus met bijbelteksten weet te verdedigen. Enkele van haar ondervragers worden zelfs tot tranen toe geroerd door haar geloofsbelijdenis en nemen vriendelijk afscheid van haar. Haar kinde-

¹³ *Ibidem*, 127.

¹⁴ Over haar in het *Offer des Heeren*, BRN II 326-341.

¹⁵ *Ibidem*, 411-420.

ren vermaant ze in haar brieven om het voorbeeld van hun moeder te volgen.

Achter de oorspronkelijke uitgave van het *Offer des Heeren* staat in de uitgave van 1570 een verslag over Weynken Claesdochter van Monnikendam, een weduwe die al in 1527 in Den Haag verbrand is.¹⁶ Het is waarschijnlijk de vertaling van een Duits boekje, dat kort na haar dood verschenen is.¹⁷ In eigenlijke zin was Wendelmoet geen Doopsgezinde, immers deze richting kreeg hier pas na 1530 aanhang. De richtingen waren echter nog niet duidelijk afgebakend; het Sakramentarisme waartoe Wendelmoet behoorde, zou later overlopen in het Anabaptisme. Het is geen wonder dat Wendelmoet in het *Offer des Heeren* is opgenomen; haar opvattingen over het avondmaal bijv. zijn later terug te vinden bij de Anabaptisten ('Ick houde v Sacrament voor broot ende meel'). Ondanks alle pogingen om haar haar opvattingen te doen afzweren, blijft ze bij haar mening: 'Ick en ken geen ander middelaar dan Christum'. Zij meet zich echter geen oordeel aan over de menigte die katholiek is, en kritiseert de geestelijkheid, die het oordeel van God overneemt. Op het laatst is zelfs de beul zo onder de indruk van haar standvastigheid dat hij haar aanmoedigt: 'Moeder, blijft bij Godt ende laet v van Godt niet trekken'. 'Dus lieffelijck ontslapen / is Wendelmoet in de Heer', zo besluit een Lied over haar.

Ook in het Liedboekken dat in 1570 in het *Offer des Heeren* opgenomen was, worden vele vrouwen bezongen die de martelaarsdood gestorven zijn. Bijv. Ursula en Maria, twee adellijke vrouwen uit Overijssel, die in 1544 verbrand werden.¹⁸ Ursula weigerde haar gezicht om te draaien toen men haar de verbranding van haar zuster wilde besparen, en was ook met het lot van haar zuster voor ogen niet van haar geloof af te brengen.

Broeders en zusters moedigden elkaar aan, bijv. Lysbeth en Gielis.¹⁹

'... Gielis sprack: O lieve Suster fijn / Wilt in v lijden pacientich zijn / Troost v uromelijck in den Heere / So doe ick (sprack Lysbeth) broeder mijn / van hem en schey ick nemmermeere...'

Daarna werd, zoals vaker, gebeden voor de zonden van hun beulen.

In Antwerpen werden in 1559 zes vrouwen ter dood gebracht. In een lied staat van hen:

'...Int geloof sterck als mannen gemoet...' De folteringen deerden de vrouwen niet: 'Sy gingen twee maechden pijnen / Luttel hadden de Tyrannen acht / dat wy alle in smerte verschijnen / Door vrouwen voort worden gebracht / van dees natuerlijck experiency / Hebben sy geen redelijckheyt geleert / Sy maken daer af cleyn mency (= gewag, noot in

¹⁶ *Ibidem*, 422-429.

¹⁷ Zie aantekening; *ibidem*, 422.

¹⁸ *Ibidem*, 509-516.

¹⁹ *Ibidem*, 537.

BRN) / Dus zijn sy tyrannich verkeert / Godt die wonderlijck en crachtich / In zijn swacke leden openbaert / Door zijn liefde sterckende machtich / Heeft hy haren mont wel bewaert / So dat sy in lijdens trueren / Getroost waren vrijmoedich fijn / Met God sprongen ouer de mueren / Niet vreesende eenich gepijn...'.²⁰

Een dergelijk pleidooi voor respect voor vrouwen vanwege het feit dat de onder-vragers zelf uit vrouwen geboren zijn, vinden we ook bij Van Braght: in een verhaal over drie vrouwen die in 1556 gevangen genomen zijn, zegt een van hen, Francijntgen, als ze naakt gefolterd zullen worden: 'Gedenkt dat ge van vrouwen geboren zeit', waarop ze haar hemd aan mag houden.²¹

Naast deze getuigenissen van en over vrouwen, waaruit duidelijk blijkt dat zij inderdaad actief deelnamen aan de gemeenten en in ontwikkeling van hun bijbelkennis en in geloofskracht niet onderdeden voor hun mannelijke geloofsgenoten, valt er nog iets op in de vele brieven van mannen aan hun vrouwen en omgekeerd: de hartelijke verhouding tussen de echtgenoten. Deze kameraadschappelijke verhouding leest men bijv. in een geestelijk testament dat de doopsgezinde prediker Jan Claesz, die boeken van Menno Simons had laten drukken en in 1544 ter dood gebracht werd²², naliet aan 'mijn lieue Huysvrouw die ick nu niet langher nae den vleysche maer nae der sielen beminne'. Hij beveelt haar aan, te bidden en te blijven geloven. Zij moet de kinderen ook in de 'onderwijsinghe inden Heere' opvoeden. Hij troost haar: 'Wetet mijn hertelijcke lieue huysurouwe, dat ick v beuele, dat ghi in geender manieren en wijct van dat Woordt des Heeren, maer troost v altyt daermede...'. In een andere brief luidt het: 'Schrijf my doch terstont hoe ghy daer aen zijt, soo sal ick te bet getroost zijn, als ghy mijn begeerte voldoet'.

Jeronimus Segersz werd in 1551 in Antwerpen verbrand. De terechtstelling van zijn eveneens gevangen genomen vrouw werd uitgesteld tot na de geboorte van het kind waar ze zwanger van was. In de gevangenis schreven zij elkaar brieven waaruit een toon van verwantschap en grote genegenheid klinkt²³:

'Troost, blijchap ende vruecht moet by v, mijn lieue huysurou, vermeerderen ende vermenichfuldicht werden... Ick wetet wel, mijn wtvercooren schaepe, dat ghy seer bedroeft zijt om mijnentwil... Och mijn lieve huysurou, ghedenct doch wat een ghetrouwen Godt dat wy dienen... Wetet mijn Wtvercoren beminde Huysvrouw Lysken, hoe dat ic voor den Marckgrave gheweest hebbe...'.²⁴

²⁰ *Ibidem*, 581-586.

²¹ Van Braght, *Martelaarsspiegel*, 166.

²² Zie onder 'Jan Claesz' in *Mennonite Encyclopedia*. Zijn brieven in *Offer des Heeren*, BRN II 78-83.

²³ *Ibidem*, 126-176.

Hij troost haar in hun beider strijd, die voorafgaat aan het Beloofde Land. Steeds noemt hij haar zijn alderliefste huisvrouw en hij schildert haar het hemelse Jeruzalem. Het geestelijk contact tussen hen blijft bestaan:

‘...want al ist dat wy metten lichaam vaneen zijn, so zijn wy nochtans metten gheest teghenwoordich, want ick uwer ghedencke dach ende nacht in mijn ghebedt, ende bidde den Heere, dat hy v wil verstercken... want ick weet wel, dat ghy noch veel strijts hebben sult...’

en hij spoort haar aan, standvastig te blijven onder verhoor en foltering. Hij is begaan met haar droefheid:

‘...Maer als ick hoorde van v dat ghy meer bedroeft waert dan uwen mond gespreken conste, dat welcke my menigen traen heeft doen weenen...’ en:

‘...Aldus bidde ick v mijn Lief, dat ghy doch niet meer droeve en zijt, want de Heere zal v bewaren als den appel van zijnder oogen...’.

Lijsken had zich zorgen gemaakt of ze wel inschikkelijk genoeg geweest was, maar ook op dat punt stelt haar man haar gerust:

‘...Ende noch verstont ick eensdeels van mijn suster, dat ghy oock bedroeft waert, om dat ghy my niet meer en verdroeucht, Siet mijn lieue schaep ghi en hebt my niet tegenspannich geweest, ende wy en hebben met malcanderen anders niet gheleeft, dan wy schuldich en waren te leuen, waerom wildy dan bedroeft wesen? Weest doch tevreden, want Christus en sal v daer af niet reekenen, want hy en wil onse sonden niet gedencken. Ende ick dancke den Heere, dat ghy noch so ootmoedelyc met my geleeft hebt, Ende wilde wel, dat ic voor v mocht sitten een iaer lanck te water ende te broode, Ja en dan noch thienmael den doot mocht steruen, ende dat ghy verlost waert...’.

Lijsken schrijft terug aan ‘Mijn beminde Man inden Heere’. Zij vertelt dat ze eerst aan de gevangenschap en aan de verhoren moest wennen. Haar ondervragers zeiden onder andere dat zij zich als vrouw niet met zaken van het geloof moest bezig houden: ‘Sy seyden, wat ic my de schrift moeyen woude, dat ic mijnen naet nayen soude’. Haar man antwoordt daarop dat Christus mannen en vrouwen gelijk geroepen heeft om de bijbel te onderzoeken. ‘Mijn alderliefste inden Heere’, ‘Mijn lieven man inden Heere’, zo schrijft Lysken aan haar man, als ook zij hem troost en bemoedigt: ‘Ick wunsche ons tweeden den ghecruysten Christum tot een eewige vruechde ende sterckeyt’. Hun huwelijk voor de gemeente in plaats van in de Rooms-Katholieke Kerk is ook een punt geweest in de ondervraging, maar Jeronimus verklaart dat hij zijn vrouw voor God en de gemeente getrouwd heeft en dat de beschuldiging van overspel dus ten onrechte is. Ze troosten elkaar dat ze elkaar na de dood weer zullen ontmoeten:

‘Hiermede segge ick v Adieu, tot dat wy weder by een onder den Altaar comen... Maer ic ben eensdeels bedroeft, dat ic v onder dese woluen

late, maer ic hebbe v met de vrucht den Heere beuolen, ende vastelijc weet ic, dat hy v bewaren sal tot de eynde toe, daer in ick my seluen te vreden stelle’.

In 1559 werd Gielis Bernaerts ter dood gebracht in Antwerpen. Ook hij troost zijn vrouw.²⁴

‘Nae alle hertelijcke ende Vriendelijcke groetenisse aen v gescreuen, mijn alderliefste ende beminde huysurou ende suster inden Heere, die ick lief hebbe als mijn eyghen siele, na den gheest ende vleysch, want ghy vleysch van mijnen vleysche zijt, ende ick met v, soo en can ick niet laten (als ick aenmercke v droefheyt) noch versuymen v altijt te trosten met mijn scrijven, so lange als ic tijt hebbe’.

De geestelijke eenheid van de echtgenoten staat voorop:

‘Ende als ick aenmercke, mijn alderliefste, de eenicheyt daer wy noch in staen, te weten, in dat gheestelijcke lichaem Christi, want wy te samen door eenen Gheest tot een Lichaem ghedoopt sijn, dan verblijde ick my, dat ghy in die ghemeynschap oock met my staet, ende deelachtich zijt geworden den Godtlijcken natueren: Jae rancken aenden wijnstock, twelck is Christus...’.

Hij houdt haar voor dat het lijden hier slechts tijdelijk is en dat de gelovigen evenals Christus moeten lijden:

‘Aldus mijn alderliefste, en wilt niet vresen voor tghene dat v noch soude moeghen ontmoeten, noch en wilt niet onghetroost blijuen, maer weest ghetroot buyten banden, ender weest verduldich in de druck, ghelijck ick door des Heeren hulpe in mynen banden ben... Aldus mijn alderliefste, hebt goeden moet, ende weest getroot ende lijdt saem in alle uwen druck...’. Daarna immers wacht hun ‘... wat noyt ooge en hebbent gesien ende noyt ooren en hebbent gehoort, noch het en is noyt in smenschen herte gecomen, dat God bereyt heeft voor zijn wtvercooren...’.

Uit al deze uitingen van en over doperse vrouwen — er zouden nog meer aan toegevoegd kunnen worden — blijkt wel, dat ook en juist bij hen het huwelijk een geestelijke eenheid was, waarin man en vrouw in elk geval op godsdienstig gebied gelijkwaardig waren. Uit de brieven die echtgenoten elkaar schreven, spreken wederzijds begrip, respekt en genegenheid. Dit betekende niet dat de man niet meer als het hoofd van het gezin beschouwd werd. Dat dat wel zo was blijkt bijv. uit Lijskens ongerustheid over de vraag of ze wel inschikkelijk genoeg is geweest. Toch kan men wel zeggen dat de opvattingen van sommige hervormers wijd verbreid moeten zijn geweest. Zo had bijv. Bucer het huwelijk gezien als een afspiegeling van de liefde tussen Christus en zijn gemeente, en het doel er-

²⁴ *Ibidem*, 381-386.

van was de volledige eenwording tussen man en vrouw, die alles met elkaar moesten delen en wederzijds verantwoordelijk waren.²⁵ Bij de Anabaptisten was het huwelijk misschien meer nog dan bij andere protestantse richtingen een geestelijke gemeenschap. Zij stelden hoge eisen aan het huwelijk. Men mocht alleen met Anabaptisten trouwen. Ook het martelaarschap 'created and inspired a conjugal fellowship of consecration unto suffering and death'.²⁶

Ook en juist bij Doopsgezinden uit deze periode geldt dat de Reformatie vrouwen een nieuw perspectief bood, en dat ze daar ook gebruik van maakten, al was het alleen op godsdienstig gebied en binnen het gezin. Misschien waren deze nieuwe mogelijkheden slechts een tijdelijke aangelegenheid: het was een tijd van omwenteling, waarin allerlei zaken nog niet nauwkeurig gedefinieerd waren.²⁷ Hoewel vrouwen bijv. in het Calvinisme aanvankelijk een actieve rol speelden²⁸, werd hier zoals bij de meeste reformatorische richtingen aan de participatie al snel weer een einde gemaakt. Ook bij de Anabaptisten werden vrouwen al spoedig uit het predikambt geweerd.²⁹ Het is de vraag in hoeverre bijv. de scheuringen in de jaren 1550 binnen de doperse beweging en het ontstaan van steeds strengere richtingen de hierboven gebleken godsdienstige gelijkwaardigheid van vrouwen weer te niet heeft gedaan.

Zoals al gezegd: de nieuwe waardering van vrouwen en het wederzijds respect tussen man en vrouw bestaan binnen de oude hiërarchie. Nergens blijkt dat

²⁵ Chrisman, 'Women and the Reformation', 148, 149; F. Wendel, *Le Mariage à Strasbourg à l'époque de la Réforme, 1520-1692* (Strasbourg 1928) 46-48. Deze opvattingen hebben ook hun weerslag gevonden in huwelijksformulieren, bijv. dat van Marten Micron, dat in de vluchtelingengemeente in Londen werd gebruikt. Opmerkelijk is hier de volgorde van de redenen die opgegeven worden om te trouwen: eerst de noodzaak om elkaar bij te staan, pas daarna komt het argument van het kinderen krijgen, en dat het beter is te trouwen dan te branden. Marten Micron, *De christlicke ordinansien der Nederlantischer Ghemeynten te Londen* (1554), W.F. Dankbaar, ed. in: *Kerkhistorische studiën* 7 (1956) 's Gravenhage.

²⁶ Zie onder 'Marriage' in *Mennonite Encyclopedia*.

²⁷ Deze opvatting huldigt ook S.M. Wyntjes, 'Women in the Reformation Era' in: R. Bridenthal, C. Koonz, eds., *Becoming Visible. Women in European history*, (Boston 1977) 165-191. De onduidelijkheid blijkt bijv. met betrekking tot de huwelijksluiting. In het vacuüm dat ontstond door het wegvallen van het kerkelijk gezag, kwamen er allerlei situaties voor, zoals ongetrouwd samenleven, die, zodra het calvinisme zich hier definitief vestigde, geregeld werden. Dat blijkt uit de vele vragen die hierover op synodes aan de orde kwamen. Zie onder 'huwelijk' in het zakenregister in J. Reitsma, S.D. van Veen, eds., *Acta der Provinciale en Particuliere synoden gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620*, Groningen 1892.

²⁸ Davis, 'City women and religious change', 74, 76, 80, 81.

²⁹ Zie onder 'Women' in *Mennonite Encyclopedia*.

duidelijker dan wanneer vrouwen – het zwakke geslacht, dat door Gods kracht standvastig is – geprezen worden om hun ‘mannelijk gemoet’. Op godsdienstig gebied zijn ze aan hun partners gelijk. Slechts door mannen als toetssteen te zien, kan een uitdrukking voor die gelijkheid gevonden worden.

De sociale status van Amsterdamse doopsgezinde collegianten in de 18e eeuw

Het collegiantisme, ontstaan na de synode van Dordrecht (1618-1619), wilde alles vermijden wat maar de schijn van een kerkgenootschap kon hebben. Het kende geen leraarsambt, voorgeschreven kerkelijke gebruiken als ook geen bindende confessie. Op een enkele uitzondering na waren de sympathisanten van deze beweging daarnaast lid van een bestaand kerkgenootschap.¹ Onder de eerste aanhangers bevonden zich vele remonstrantsgezinden, terwijl in de achttiende eeuw de aanhang praktisch geheel door doopsgezinden werd gevormd. De collegianten kenden plaatselijke colleges, waar men bijeenkwam om op grond van het algemeen priesterschap elkaar te stichten d.m.v. bijbelstudie en eigen getuigenis. Het Amsterdamse college, opgericht in 1646, maakte in de achttiende eeuw nog een bloeiende tijd mee; het hield in 1775 op te bestaan.² De bijeenkomsten werden op zondag van 14.30-15.30 uur en op woensdag van 17.00-19.30 uur gehouden in het collegianten-weeshuis de 'Oranjeappel' aan de Keizersgracht. Voortkomend uit hun anti-clericalisme kenden de collegianten geen ledenlijsten. Na een intensieve bestudering van het archiefmateriaal heb ik voor wat betreft de Amsterdamse situatie in de achttiende eeuw, ongeveer 230 collegianten weten te 'reconstrueren'. In dit opstel wil ik pogen een beeld te schetsen van de sociale status van deze doopsgezinde collegianten aan de hand van de 'Personele Quotisatie' van 1742 en poorterboeken.

De Personele Quotisatie en de doopsgezinde collegianten

De Republiek nam deel aan de Oostenrijkse successieoorlog (1740-1748). Om de defensie-uitgaven te kunnen bekostigen, besloten de Staten van Holland en

* De auteur is als wetenschappelijk medewerkster verbonden aan het Medisch Encyclopedisch Instituut van de Vrije Universiteit te Amsterdam.

¹ Zie: J. C. van Slee, *De Rijnsburger Collegianten. Geschiedkundig Onderzoek*. Met een inleiding van S. B. J. Zilverberg. (Utrecht 1980. Ongewijzigde herdruk van de uitgave Haarlem 1895); K. O. Meinsma, *Spinoza en zijn kring. Historisch-kritische studiën over Hollandsche vrijgeesten*. Met een inleiding van S. B. J. Zilverberg. (Utrecht 1980. Ongewijzigde herdruk van de uitgave, 's Gravenhage 1896).

² H. W. Meihuizen, 'Collegianten en doopsgezinden' in: S. Groenveld, ed., *Daar de Oranje-appel in de gevel staat. In en om het weeshuis der doopsgezinde collegianten* (Amsterdam 1975) 83-105, 200-202.

West-Friesland een belasting te heffen. Op 7 maart 1742 werd besloten tot een Personeele Quotisatie, waarbij progressief een vaststaand bedrag van de geschatte inkomens van alle taxabele personen of huishoudens werd geïnd. Het jaarinkomen moest minstens *f* 600,— bedragen. Uitgezonderd waren: vreemdelingen, professoren, gereformeerde predikanten en krijgsoversten. Wel moet worden opgemerkt, dat als iemand op dat moment niet in zijn woonplaats aanwezig was, hij ook niet werd aangeslagen. De Personeele Quotisatie (verder afgekort met P.Q.) is weliswaar een momentopname, maar is in mijn ogen toch zeer interessant, omdat ze gegevens bevat omtrent: beroep, huurgelden, jaarinkomen, adres, aantal dienstbodes, paarden, overdekte wagens en het bezit van buitenplaatsen. Tevens wordt vermelding gemaakt van het feit of de aangeslagene een 'kapitalist' was dan wel een 'halve kapitalist'. Kapitalisten waren personen die een vermogen hadden van *f* 2000,— en meer; halve kapitalisten bezaten zo'n *f* 1000,— aan kapitaal. Totaal waren er 37 inkomensklassen: de eerste liep van *f* 600,— tot *f* 700,—; de 37e van *f* 48.000,— tot *f* 50.000,—.³ Het is niet bekend hoeveel inwoners Amsterdam in de achttiende eeuw telde. Waarschijnlijk woonden er tussen de 200.000 en 220.000 mensen. Het is gebleken dat slechts een derde deel van de totale bevolking van Amsterdam werd aangeslagen in de P.Q. Dus ongeveer 33% van de Amsterdamse bevolking had in de achttiende eeuw een jaarinkomen van *f* 600,— of meer. De meesten van hen, zoals zelfstandige ambachtslieden, mensen in de vrije sector en winkeliers, kwamen niet veel boven die *f* 600,— uit. Slechts een zeer kleine groep, bestaande uit renteniers, kooplieden, stadsbestuurders en ondernemers, had de beschikking over een hoog tot zeer hoog inkomen. Ongeveer 11% van de Amsterdamse bevolking was afhankelijk van een jaarinkomen tussen de *f* 300,— en *f* 600,—. Hiertoe behoorden eenvoudige ambachtslieden, kleine zelfstandigen en geschoolde arbeiders. Meer dan de helft van de Amsterdamse populatie moest het echter stellen met een jaarinkomen dat onder de *f* 300,— lag. Het is erg moeilijk om de werkelijke waarde van het geld in die tijd vast te stellen, maar met een jaarinkomen van *f* 600,— moest men behoorlijk rond kunnen komen.⁴

In de P.Q. trof ik in totaal 26 collegianten aan, te weten: Willem van Aalst, Kornelis Beuning, Gijsbert Boomkamp, David van den Bosch, Goosewijn Centen, de weduwe van Daniël Crelius, Cornelis van Dokkum, Lieuwe van Dokkum, Johannes Grashuis, Claas Jacobsz, de weduwe van Jacob Kool, Abraham de Lanooij, Justius van Maurik, Willem van Maurik, Adriaan Pauw, Jacob

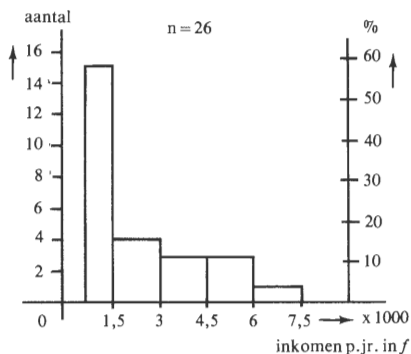
³ Zie: W.F.H. Oldewelt, *Het Kohier van de Personele Quotisatie te Amsterdam over het jaar 1742* (2 dln.; Amsterdam 1945).

⁴ Zie: T. Levie en H. Zandkuyl, *Wonen in Amsterdam in de 17e en 18e eeuw* (Purmerend 1980) 30-33.

Peereboom, Jan van Rijssen, Isaac Tirion, Ide Aukes de Wadder, Jan Wagenaar, Frans Willink, Isaac Oillaarts, Jacob van Roojestein, Jacob Stoutman, Hendrik Soomer en Benedictus Pauli.⁵ Aan de hand van een histogram wil ik nu het jaarinkomen van deze 26 doopsgezinde collegianten bekijken. Uit dit histogram blijkt dat de meesten een jaarinkomen hadden van *f* 600,— tot *f* 1500,—; in dit geval waren 58% van het totaal aangeslagenen doopsgezinde collegianten. Zo'n 15% bevond zich in de categorie met het jaarinkomen tussen de *f* 1500,— tot *f* 3000,—, terwijl zo'n 12% van het totale aantal doopsgezinde collegianten zelfs in de jaarinkomenscategorie van *f* 4500,— tot *f* 6000,— voorkomt. Slechts één doopsgezinde collegiant, in dit geval Kornelis Beuning, had een jaarinkomen van *f* 6000,—; op het totale aantal gezien is dit ongeveer 3%. In de jaarinkomenscategorie *f* 600,— tot *f* 1500,— bevindt zich slechts één persoon met een jaarinkomen van *f* 600,—, vijf personen hebben de beschikking over een inkomen van *f* 800,— en negen collegianten zitten in de inkomensgroep van *f* 1200,—.

Histogram 1:

Aantal en verdeling collegianten aangeslagen in de P.Q., naar inkomensgroep.

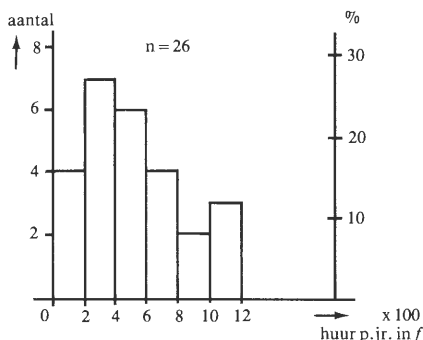
Bron: P.Q. boeken 1742 G.A. Amsterdam.

In een volgend histogram wil ik de relatie aangeven tussen deze 26 collegianten en de verschillende huurgroepen. De bedragen waren op jaarbasis berekend.

⁵ Zie: M. H. Quak, 'De collegianten te Amsterdam in de periode 1722-1755' (niet uitgegeven doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht, Instituut voor Geschiedenis, 1983).

Histogram 2:

Aantal en verdeling collegianten aangeslagen in de P.Q., naar huurgroep.

Bron: P.Q. boeken 1742 G.A. Amsterdam.

De gemiddelde huur bedraagt $x = f\ 503,-$ met een spreiding $s = f\ 304$, dus de meeste doopsgezinde collegianten betaalden een huur per jaar variërend van $f\ 200,-$ tot $f\ 800,-$.

De categorie tot $f\ 200,-$ telt vier personen; in de categorie $f\ 200,-$ tot $f\ 400,-$ komen zeven collegianten voor en tenslotte bedraagt de huur van zes personen een bedrag tussen de $f\ 400,-$ en $f\ 600,-$. Vervolgens bevinden zich vier personen in de huurgroep $f\ 600,-$ tot $f\ 800,-$; twee zitten in de categorie van $f\ 800,-$ tot $f\ 1000,-$; en zelfs drie personen bevinden zich in de groep van $f\ 1000,-$ tot $f\ 1200,-$.

Tussen 1684 en 1795 was Amsterdam met het oog op de schutterij verdeeld in ongeveer 60 wijken. Het is erg moeilijk om materiële welstand te meten aan de plaats waar men woonde, omdat de meeste wijken een nogal heterogeen karakter vertoonden. Het deftigste gedeelte van Amsterdam was de 'bocht van de Herengracht'.⁶ Uit de P.Q. bleek dat 5 van de 26 doopsgezinde collegianten op de Keizersgracht woonden; twee kooplieden met een jaarinkomen van resp. $f\ 3500,-$ en $f\ 5000,-$, drie renteniers met jaarinkomens van resp. $f\ 1200,-$, $f\ 2000,-$ en $f\ 5000,-$. Het bleek dat toen ook al in de Calverstraat hoge huren betaald moesten worden net als op de Nieuwendijk, waar veel winkeliers gevestigd waren. In de Calverstraat woonde de uitgever Isaac Tirion; met een jaarinkomen van $f\ 4000,-$ betaalde hij $f\ 1100,-$ aan huur! De vlaswinkelier Lieuwe van Dokkum, woonachtig op de Nieuwendijk, betaalde jaarlijks $f\ 700,-$ aan huur, terwijl hij een inkomen van $f\ 2000,-$ had.⁷ De collegiant die het minst te beste-

⁶ Zie Levie en Zandkuyl, *Wonen*, 34-44.

⁷ Zie voor de 19e eeuw: H. Diederiks, *Een stad in verval. Amsterdam omstreeks 1800, demografisch, economisch, ruimtelijk* (Amsterdam 1982).

den had van de hele groep, was Ide Aukes de Wadder. Hij was opgevoed in het collegianten-weeshuis en boekverkoper van beroep. Volgens de P.Q. woonde hij op de Vijgendam en betaalde *f* 325,— per jaar aan huur. Zijn jaarinkomen bedroeg slechts *f* 600,—. Daarentegen had de doopsgezinde collegiant Cornelis Beuning het meeste te besteden. Hij was koopman van beroep, volgens de P.Q. woonde hij op de Herengracht, alwaar hij *f* 1000,— per jaar aan huur moest betalen. Hij had één dienstbode, twee paarden en een buitenplaats. Zijn jaarinkomen bedroeg *f* 6000,—. Hij was ook een 'kapitalist'. Na de dood van zijn moeder, Geertrui van den Bosch in 1744 erfde hij *f* 79.000,— aan geld, goederen en effecten. Deze twee voorbeelden tonen aan dat er binnen de groep van deze 26 doopsgezinde collegianten nog al wat verschillen bestaan. Al moet wel worden opgemerkt dat gebleken is dat de meeste collegianten een inkomen hadden tussen de *f* 600,— en *f* 1500,— waarvan de meesten dicht bij de *f* 1500,— dan bij de *f* 600,— zaten. Jan Wagenaar, historieschrijver der stad Amsterdam, bevond zich ook in deze inkomenscategorie. Volgens de P.Q. was hij woonachtig in de Houttuinen, waar hij *f* 200,— aan huur per jaar betaalde. Hij had één dienstbode en zijn jaarinkomen bedroeg *f* 1200,—. Bovendien werd hij als een 'halve kapitalist' aangeslagen.⁸

Kapitalist of half-kapitalist

Van de 26 collegianten die in de P.Q. voorkomen, waren er zeven half-kapitalist en negen kapitalist. Uitgedrukt in percentages had 35% van deze groep de beschikking over een kapitaal van *f* 2000,— of meer, terwijl nog eens 27% van het totale aantal collegianten dat voorkomt in de P.Q. *f* 1000,— aan eigen kapitaal bezat. Meer dan de helft van de totale groep bezat dus enig kapitaal.

Buitenplaats

Van de 26 collegianten hadden twee een buitenplaats, namelijk Cornelis Beuning, koopman van beroep, en Gosewijn Centen, die ook koopman was geweest, maar in 1742 geregistreerd stond als rentenier.

De beroepen

In een tabel wil ik de verdeling van deze 26 collegianten naar de verschillende beroepssectoren aangeven.

⁸ Zie: W. F. H. Oldewelt, *Kohier*.

Tabel 1:

Verdeling collegianten in de P.Q. naar beroepssectoren.

	%	n = 26
landbouw/visserij	—	—
nijverheid	11	3
econ. diensten	81	21
maatsch. diensten	8	2

Bron: P.Q. 1742 G.A. Amsterdam.

Uit deze tabel valt het volgende te concluderen: het stedelijk karakter van Amsterdam had tot gevolg dat er in de landbouw en visserij geen personen c.q. collegianten te vinden zijn. De sector economische diensten springt er duidelijk uit.

In de nu volgende tabel wil ik de beroepsgroepen binnen de economische diensten uiteenzetten.

Tabel 2:

Verdeling collegianten in de P.Q. naar beroepsgroepen binnen sector econ. diensten.

	%	n = 21
kooplieden	33	7
kleinhandel	33	7
transportwezen	—	—
herbergwezen	—	—
geldwezen	—	—
hulpverlen. bedr.		
van de handel	10	2
renteniers	24	5

Bron: P.Q. 1742 G.A. Amsterdam.

Opvallend is het ontbreken van personen in het geldwezen, transportwezen en herbergwezen. Het aantal kooplieden en winkeliers is met een percentage van 66% de grootste sector binnen de economische diensten.

Opvallend is ook het grote aantal renteniers. Zoals al eerder opgemerkt, is de personele quotisatie een momentopname en moeten de percentages worden gere-latieveerd. De hulpverlenende bedrijven van de handel nemen ook nog een klein

deel op zich. Onder deze categorie worden makelaars, cargadoors en boekhouders gerekend.

De Poorterboeken en de collegianten

In de vorige paragraaf is een groep van 26 collegianten grondig bekeken. Aspecten als adres, jaarinkomen en beroep zijn naar voren gebracht. Helaas heb ik de gegevens bij lange na niet van alle collegianten. Uit de periode van 1700-1775 heb ik vele poorterboeken bekeken. Van een groot aantal collegianten heb ik het beroep kunnen achterhalen. In totaal heb ik van 61 collegianten, van wie 59 mannen, 1 schrijfster en 1 naaister, de beroepen gevonden en van 31 niet. Aan de hand van een tabel wil ik de verdeling naar beroepssectoren laten zien.

Tabel 3:

Verdeling collegianten voor zover bekend, naar beroepssectoren in de periode 1722-1775.

	%	n = 61
landbouw/visserij	—	—
nijverheid	26	16
econ. diensten	64	39
maatsch. diensten	10	6

Bron: Poorterboeken 1720-1775 G.A. Amsterdam.

Bij vergelijking van deze tabel met tabel 1 valt onmiddellijk op dat de nijverheid in deze periode een groter percentage voor haar rekening neemt. Dit is niet zo verwonderlijk, omdat zich onder de collegianten een groep van behoeftigen bevond, die een financiële ondersteuning ontving uit de Collegiantenkas.⁹ Voor het merendeel waren dit ambachtslieden. Hun jaarinkomen was te gering om in de Personeele Quotisatie te worden aangeslagen. De sector maatschappelijke diensten, waaronder onderwijs, vrije beroepen, verplegende beroepen, huiselijke diensten en het begrafeniswezen scoort in bovenstaande tabel hoger, wat logisch is, omdat deze tabel betrekking heeft op de hele periode en niet op één jaar zo als in de P.Q.

⁹ De Collegiantenkas, een vorm van geïnstitutionaliseerde armenzorg, was in de achttiende eeuw ontstaan. De Kas verstrekke collegianten leningen tegen een lage rente zodat ze een bestaan konden opbouwen. Zie: G.A. Amsterdam PA 506.10: De Contribuerende Leden, Beheerders en Gecommitteerden van de Gemeene Kas der Collegianten te Amsterdam 1734-1825; G.A. Amsterdam PA 506.16: Ondersteuningsregister met alfabetische naamklapper 1736-1781.

Aan de hand van de volgende tabel wil ik de verdeling geven naar beroepsgroepen binnen de sector economische diensten voor de periode 1722-1775.

Tabel 4:

Verdeling collegianten voor zover bekend, naar beroepsgroepen binnen sector economische diensten, in de periode 1722-1775.

	%	n = 39
kooplieden	57	22
kleinhandel	23	9
transportwezen	—	—
herbergwezen	—	—
geldwezen	—	—
hulpverl. bedr. van de handel	15	6
renteniers	5	2

Bron: Poorterboeken 1720-1775 G.A. Amsterdam.

De kooplieden vormen met 57% de grootste groep binnen de sector economische diensten, gevolgd door de kleinhandelaren. In 1742 was het percentage kooplieden en kleinhandelaren gelijk aan elkaar. De kooplieden zijn dus voor de hele periode in de meerderheid. Het transportwezen, herbergwezen en geldwezen ontbreken. Waarschijnlijk voelden de collegianten zich daartoe niet aangetrokken. Het aantal renteniers is zelfs lager dan in de P.Q. In de P.Q. werden echter ook vrouwen aangeslagen. Zo komen er onder de vijf renteniers twee vrouwen voor. In tabel 4 zijn geen vrouwen opgenomen. Bovendien heb ik gepoogd het beroep van de renteniers te achterhalen. Goosewijn Centen bijvoorbeeld staat in de P.Q. als rentenier te boek. Ik heb kunnen achterhalen dat hij koopman van beroep was en heb hem zodoende als koopman in tabel 4 verwerkt. Zo bleven er twee renteniers over, van wie ik de beroepen niet kon achterhalen.

Volgens Oldewelt had de welvaart in Amsterdam omstreeks 1730 haar hoogtepunt bereikt; daarna daalde zij tot een nog betrekkelijk hoog peil, dat op enkele schommelingen na, tot 1795 gehandhaafd bleef.¹⁰ Oldewelt noemde het jaar 1742 economisch gezien een normaal jaar. Als conclusie moet worden opgemerkt, dat in de achttiende eeuw de meeste doopsgezinde collegianten werkzaam waren in de sector economische diensten. De kooplieden en kleinhandelaren vormden daarvan de belangrijkste beroepsgroepen. De nijverheid neemt een tweede plaats in. De sector economische diensten komt in de P.Q. nog sterker naar voren, wat

¹⁰ Zie Oldewelt, *Kohier*, Inleiding.

begrijpelijk is, omdat nogal wat ambachtslieden ondersteund werden. De P.Q. is een momentopname; de poorterboeken, die het grootste deel van de achttiende eeuw beslaan, geven daardoor een betere benadering van de werkelijke beroepsverdeling. Aan de andere kant bevat de P.Q. een schat van interessante gegevens die van belang zijn om een indruk te krijgen van de sociale status van deze doopsgezinde collegianten. De P.Q. kende 37 inkomensklassen en de collegianten komen niet verder dan de 14e inkomensklasse (*f* 6000,— tot *f* 7000,—). De meeste doopsgezinde collegianten zaten in de 3e tot de 6e inkomensklasse (*f* 800,— tot *f* 1500,—). Aangezien twee derde deel van de Amsterdamse bevolking niet in de P.Q. voorkomt, is het aantal doopsgezinde collegianten dat in de P.Q. te vinden is, niet gering te noemen, gezien de omvang van de groep.

De Doopsgezinde Broederschap en het nationaal-socialisme, 1933-1940

Voor zover valt na te gaan is er tot op heden geen wetenschappelijke studie over dit onderwerp verschenen. Wel zijn er de artikelen van H. W. Meihuizen in het *Doopsgezind Jaarboekje 1949*, „De Nederlandse Doopsgezinden van 1938 tot 1948” en van F. H. Pasma, voorzitter van de A.D.S. in oorlogstijd, „A.D.S.-voorzitter in oorlogstijd”, in *Stemmen uit de Doopsgezinde Broederschap*, 1 (1963). Verder is er het boek van Ger van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941*, waarin ook enige pagina's aan de Doopsgezinden zijn gewijd.¹

In dit artikel willen we nagaan welke invloed de eigen aard van de Broederschap heeft gehad op haar houding ten aanzien van het nationaal-socialisme in de jaren 1933-1940, dus voorafgaande aan de inval van Duitsland in Nederland.

De jaren 1933-1936: de eerste duidelijke confrontatie

In 1933, het jaar van Hitlers machtsovername in Duitsland, gedenkt de A.D.S. de reglementswijziging van 1923. Was voordien de doelstelling van de A.D.S. beperkt tot de bevordering van de predikdienst en wat daarmee samenhang, in 1923 werd de doelstelling: „De bevordering der godsdienstige en zedelijke belangen der Doopsgezinden in haren kring, allereerst van den predikdienst onder hen, alsmede hunnen vertegenwoordiging naar buiten.” In het *Verslag wegens den staat der A.D.S. over het jaar 1933* werd de nieuwe taak van de A.D.S. nogmaals aldus samengevat: ‘De centrale vereeniging en het vertegenwoordigend lichaam der Doopsgezinden Gemeenten in Nederland’. Dat de A.D.S. ‘nieuwe stijl’ niet naar ieders wens functioneerde blijkt uit de in 1933 opgerichte Commissie tot Onderzoek vanwege de A.D.S., die moest nagaan of het reglement wederom aangepast moest worden. De problemen die uit de notulen van die commissie naar voren komen zijn: a. de autonomie van de gemeente, b. de onverschilligheid in de gemeenten ten aanzien van de A.D.S., c. de opzet van de A.D.S. die op financiële bodem rust, d. de vraag of de Vereeniging voor Gemeentedagen en de Zendingsvereniging onafhankelijk van de A.D.S. moeten blijven.

De Commissie tot Onderzoek is slechts een paar maal bijeen geweest. Toen het reglement van de Commissie tot de Landdagen in hetzelfde jaar in die zin werd gewijzigd dat beter contact tussen de bestuurders van de A.D.S. en de gemeenten

* De auteur was van 1974 tot 1984 Doopsgezind predikante.

¹ Van Roon, *Nederland en Duitsland* (Utrecht/Antwerpen 1973), 22-26, 291-293.

gegarandeerd leek, heeft de Commissie tot Onderzoek haar bijeenkomsten opgeschort.²

Behalve de zojuist gesignaleerde problemen met betrekking tot de centralisatie, die één der leden van de Commissie tot Onderzoek noemt: 'Eén van de onoplosbare puzzles, waarvoor de historische groei der A.D.S. nu eenmaal plaatst; h.i.c. de autonomie der Gemeenten en de onmogelijkheid eener bindende wetgeving door de A.D.S.'³, vraagt in de jaren na 1933 het vraagstuk van het politiek spreken der Broederschap hoe langer hoe meer de aandacht. De Centrale Commissie voor het Vrijzinnig Protestantisme stelde in haar vergadering van 3 oktober 1936 een verklaring op inzake de christelijke waardering van volk en staat. In deze commissie participeerde namens de Meerderheid van de A.D.S. o.a. F. Dijkema als een der opstellers. Voorafgaande aan de vergadering van het D.B. van de A.D.S. op 3 februari 1937, waarin het verzoek van de C.C. besproken werd om deze verklaring in de Broederschap te verspreiden, werd de verklaring in *de Zondagsbode* van 8 november 1936 van commentaar voorzien door haar redacteur, W. Koekebakker. Koekebakker verstaat deze verklaring als een stellingname tegenover het communisme, het fascisme en het nationaal-socialisme. Hij vraagt zich af of het afleggen van deze verklaring namens de Meerderheid van de A.D.S. betekent dat 'daarmede de A.D.S. zelve in den politieken strijd wordt betrokken'. Dan zou 'aan de tot dusverre gevolgde gedragslijn om de politiek buiten onze broederschapsorganisaties te houden' een einde zijn gekomen. Nooit mag er iemand aangezegd worden: 'gij hoort om uw politieke overtuiging onder ons niet thuis. Dat bracht onze 'vrijzinnigheid' tot dusver vanzelf mee. 'Het gaat om het behoud van de vrijheid der Evangelieverkondiging, ja om het Evangelie zelf'. Op bovengenoemde D.B. vergadering wordt de verklaring van de C.C. uitvoerig aan de orde gesteld.⁴ G. Wuite acht de verklaring in de Broederschap niet op haar plaats 'aangezien er verschillende N.S.B.-ers in onze Broederschap voorkomen'. F. Dijkema benadrukt dat het hier gaat om de vrijheid van godsdienst tegenover die levensbeschouwingen die deze in gevaar brengen. Het merendeel van het D.B. vreest dat aanhangers van de Nationaal Socialistische Beweging (NSB) door de verklaring het gevoel zouden krijgen dat ze in de Broederschap niet thuis horen. Immers, zo stelt P.B. Westerdijk: 'In onze Gemeenten wordt het Koninkrijk Gods gepredikt, dat niet van dezen wereld is, daarom kunnen alle politieke richtingen bij ons thuis zijn'. De vergadering besluit dan ook de verklaring niet opnieuw in de *Zondagsbode* te laten opnemen.

² Voor zover niet anders vermeld zijn de geraadpleegde archivalia in het Gemeente-archief van Amsterdam.

³ Notulen Commissie tot Onderzoek, 1933.

⁴ Van Roon, *Nederland en Duitsland*, 23. De opmerking dat de notulen uit die tijd verdwenen zijn, is onjuist.

Behalve de vrees dat bepaalde uitspraken politiek geïnterpreteerd zouden kunnen worden, zien we de angst voor een breuk in de internationale Doopsgezinde Broederschap. Dat wordt expliciet bij de voorbereiding van het Algemeen Congres van Doopsgezinden. Dit congres werd van 29 juni tot 3 juli 1936 gehouden te Amsterdam, Elspeet en Witmarsum.

In de voorbereidingscommissie van dit congres werd op 23 september 1935 voorgesteld dat de Alkmaarse predikant Frits Kuiper een referaat zou houden over 'De Doopsgezinden en het geweld'. Zulks nadat het onderwerp 'De Doopsgezinden en de vrede', voorgesteld door ds. Chr. Neff uit Duitsland, en het voorstel 'De Doopsgezinden en de krijgsdienst', ingediend door Frits Kuiper, als te politiek en tegenstellingen oproepend van de hand waren gewezen. Het D.B. van de A.D.S. besprak het onderwerp 'De Doopsgezinden en het geweld' in zijn vergadering van 5 februari 1936. In het algemeen was men tegen dit onderwerp. Men vreesde dat Duitsland zo'n referaat niet graag zou hebben, hoewel Amerika het op prijs zou stellen. Verder had men niet graag dat Kuiper dit referaat zou houden. Hij was een van de leidende figuren in de Arbeidsgroep voor Doopsgezinden tegen den Krijgdsdienst. Men zag reden te veronderstellen dat wanneer hij het referaat zou houden, het Congres uiteen zou kunnen vallen in partijen voor en tegen de krijgsdienst.

Uit het congresverslag (*Der Allgemeine Kongress der Mennoniten*, (Karlsruhe) onder redactie van Chr. Neff) blijkt dat tenslotte de Amerikaanse hoogleraar C. Henry Smith van het Bluffton College te Kansas en Frits Kuiper een referaat hebben gehouden over 'De Doopsgezinden en de Cultuur'. Hoewel Kuiper voorzichtig formuleert, komt toch ook in dit referaat zijn antimilitaristisch standpunt naar voren, wanneer hij over het geweld van het militaire systeem zegt: 'Wenn die grossen kirchlichen Gemeinschaften dem gegenüber schweigen, müssen wir Taufgesinnte erkennen: Die Verweigerung der Teilnahme am Kriegsdienst kann aus Glaubensgehorsam geboten sein.' Op de referaten is een levendige discussie gevolgd, waarover we in dit in Duitsland uitgegeven congresboek vanzelfsprekend weinig of niets vinden. Wel wordt de mening van het Duitse Doperdom ten aanzien van het militarisme als volgt weergegeven: 'Das deutsche Mennonitentum ersehnt den Völkerfrieden mit allen aufrichtigen Christen, aber will der Obrigkeit auch in der Wehrpflicht gehorchen und an Opferbereitschaft keinem Volksgenossen nachstehen'.⁵

Hoe moeilijk de hele verhouding met Duitsland lag, blijkt ook uit het volgende. De voorzitter van het Hollandsch Doopsgezind Emigranten Bureau, S.H.N. Gorter, schrijft op 26 mei 1936 een brief aan de voorzitter van de A.D.S., ds. A.H. van Drooge. Aangezien het Algemeen Congres een uitgezochte gelegen-

⁵ Neff, *Kongress*, 142, 143. Zie ook: H. C. Leignes Bakhoven, 'Het Algemeen Congres' in: *Doopsgezind Jaarboekje 1937*, 60 vlg.

heid is internationaal lopende kwesties met betrekking tot de emigratie van Doopsgezinden te bespreken, zal het bovengenoemde Bureau een vergadering houden gekoppeld aan het Congres. Gorter nodigt daartoe een lid van het D.B. van de A.D.S. uit. Verder wil het Bureau uitnodigen dr. E. Kundt uit Berlijn, Legationsrat aan het Auswärtige Amt aldaar. Deze heeft 'als vertegenwoordiger van de Deutsche regering zoo eindeloos veel voor onze zaak gedaan en is dien haast een halve Mennoniet geworden'. Gorter gaat er in zijn brief min of meer van uit dat er geen bezwaar bestaat dat Kundt als medewerker van het Emigrantenbureau ook het Congres meemaakt. Uit een brief van Gorter aan de initiatiefnemer van het Algemeen Congres, Chr. Neff, en de secretaris van de Centrale voor het Hulpwerk, B.H. Unruh, d.d. 3 juni 1936 blijkt dat de A.D.S. weigert Kundt op het Congres toe te laten. Het motief was dat er ook geen officiële vertegenwoordigers uit Nederland kwamen. Op dezelfde dag schrijft de voorzitter van de A.D.S. aan Gorter dat Kundt weliswaar in 1930 op het congres in Dantzig is geweest, maar dat dat hoofdzakelijk was gewijd aan steun aan Russische Doopsgezinden. Nu gaat het om 'het herdenken van Menno, het innerlijk leven en de lotgevallen der Doopsgezinde groepen.'

Uit een brief van Gorter, de volgende dag aan Van Drooge, blijkt dat de werkelijke grond van de weigering een andere is. Hij schrijft: 'Ik zie in de aanwezigheid van dr. K. op het congres niet het minste gevaar. Hij weet wel zoo wat, hoe men hier denkt en kan het billijken ook.' De A.D.S. komt dan ook op haar besluit terug blijkens een brief van 11 juni 1936 van de secretaris van de A.D.S., ds. A. A. Sepp: Kundt mag als gast het Congres meemaken. Dat er wel degelijk een gevaar bestond, blijkt uit de laatstgenoemde brief van Gorter. Hij schrijft: 'Het gevaar ligt veeleer bij een groep Deutsche Mennonieten, vooral jongere, waaronder zeer fanatieke Hitlerianen zijn en van wie wij in ons werk al de noodige last gehad hebben. Daartegenover mogen de Hollanders wel de noodige tact toonen, juist omdat bij een conflict de andere Duitschers in een moeilijk parket komen.' Twee op het Congres aanwezige Nederlandse Doopsgezinden hebben mij bevestigd dat het bijkans onmogelijk was vrijuit te spreken met Duitse Doopsgezinden over de toestand in Duitsland, aangezien ze elkaar bespioneerden.'⁶

De angst om mensen van de Broederschap te vervreemden, heeft er niet toe geleid dat het nationaal-socialisme in de organen van de Broederschap doodgezwegen werd. Vooral in *Brieven*, het maandelijks orgaan van de Vereeniging voor Gemeentedagen van Doopsgezinden, verschijnen er vanaf maart 1933 vrij regelmatig artikelen waarin wordt gewaarschuwd tegen het gevaar van het nationaal-socialisme. Deze artikelen komen met name uit de hoek van de Arbeidsgroep tegen de Krijgsdienst. Zo schrijft Frits Kuiper in het maartnummer van *Brieven*

⁶ Mw. H.C. Dijkhuis-Leignes Bakhoven en C. Inja.

1933 een artikel naar aanleiding van de machtsovername van Hitler. Hij signaleert dat reeds veel Doopsgezinden in Duitsland onder de bekoring van Hitler zijn gekomen. Hij wijst op de onverzoenlijke tegenstelling tussen het geloof in het Germaanse ras en het Jodendom.

Op de herdenkingsbijeenkomst van het tienjarig bestaan van de Arbeidsgroep tegen de Krijgsdienst op 20 januari 1934 krijgt een commissie opdracht een woord te richten tot de gemeenten over het oplevend nationaal-socialisme. In dit 'woord voor dezen tijd' wordt gewaarschuwd tegen 'een vermenging van het Evangelie van Jezus Christus met nationale idealen', tegen 'de geweldsverheerlijking, die zich ... als gevolg van het oplevend Nationalisme weer sterker zal doen gelden'.⁷ Uitdrukkelijk wordt vermeld dat men er niet op uit is een politiek oordeel uit te spreken over de verschillende nationale bewegingen van die tijd. In het *Doopsgezind Jaarboekje* van 1936 schrijft J. IJntema een artikel over 'Modern Heidendom', waarin hij zich keert tegen het nationaal-socialisme in Duitsland. Ook naar zijn mening sluiten het geloof in Jezus Christus en het nationaal-socialisme elkaar uit. Dat hij de invloed van het nationaal-socialisme onderschat, blijkt uit wat hij schrijft over de invloed van de 'Bekennende Kirche' na de benoeming van de 'Duitse Christen' Müller tot rijksbisschop: 'weldra toonde de taaie tegenstand van het Belijdenisfront, dat zich mocht verheugen in de geestelijke leiding van den grooten Zwitscherschen theoloog Karl Barth, dat toch nog de overgrote meerderheid in de kerk trouw bleef aan de overgeleverde waarden, zooals zij tot uitdrukking komen in Schrift en Belijdenis'.⁸

Afgezien van uitspraken en waarschuwingen tegen het nationaal-socialisme publiceert met name *Brieven* ook discussies tussen voor- en tegenstanders van het nationaal-socialisme. Daarin beroept een nationaal-socialist zich ook op het apolitieke karakter van de Broederschap wanneer hij schrijft dat er ook in een fascistische staat ruimte is te spreken over godsdienstige en gewetensproblemen binnen de kring van de geloofsgemeenschap. Hij voegt daaraan toe: 'Wij zullen daar geen gelegenheid bieden tot propaganda, welke gevaarlijk is voor de instandhouding van de staat. En dat is toch zeer zeker ook de opzet van onze geloofsgemeenschappen altijd geweest en nu nog'.⁹

Ook buiten de Broederschapsorganen wordt de discussie tussen Doopsgezinde voor- en tegenstanders van het nationaal-socialisme gevoerd.¹⁰ De toon van deze

⁷ 'Een woord voor dezen tijd', in: *Brieven* 2 (1934) 60, 61.

⁸ J. IJntema, 'Modern Heidendom' in *Doopsgezind Jaarboekje* 1936, 85.

⁹ F. J. Overbeek, 'De konsekwentie van het fascisme' in: *Brieven* 10 (1933) 245. Zie voor deze discussie ook: E. I. T. Brussee-van der Zee, 'De Doperse Pers en het Nationaal-Socialisme in de jaren 1933-1940. Verdraagzaam of vrijblijvend?', *In dit Amsterdam*, maart (1985).

¹⁰ Onder meer: 'De strijd der Kerken in Duitschland. Dr. F. Kuiper spreekt voor de Vereniging van Noord-Hollandsche predikanten' in: *Algemeen Handelsblad* van

discussies is vriendelijk, broederlijk. Men houdt zich in het algemeen aan de voorwaarden voor de discussie over het nationaal-socialisme, die de redacteur van *Brieven* in het januarinumnummer 1934 als volgt omschrijft: 'Men houde zich aan beginselen en schrijve niet als men zich warm voelt lopen tegen personen' en als tweede voorwaarde: 'Dat deze zaken voor ons alleen betekenis hebben, indien het ons te doen is om het vormen van een godsdienstig en christelijk oordeel.'

Samenvattend over deze periode kunnen we zeggen dat er in de Doopsgezinde Broederschap zeker oog was voor de gevaren van het nationaal-socialisme, met name in de kring van de Gemeentedagbeweging, in het bijzonder in haar Arbeids-groep tegen de Krijgsdienst. Daar wordt de vraag naar de samenhang tussen de autoriteitsvraag en geweldmisbruik verbonden met de vraag naar de vrijheid van het Evangelie. Over het algemeen en in het bijzonder in het D.B. van de A.D.S. waren de Doopsgezinden tolerant ten aanzien van uitingen van nationaal-socialistische zijde, zich beroepend op: a. het niet-politieke karakter van de Broederschap, b. haar vrijzinnigheid en liberalisme. Er is weinig dopers-theologische reflectie op die levensbeschouwingen die de vrijheid van het Evangelie in gevaar brengen. Over een visie op de plaats van de Gemeente in de wereld horen we niets. De band met de internationale Broederschap, in het bijzonder met Duitse Doopsgezinden, lijkt een duidelijke stellingname ten aanzien van het nationaal-socialisme ook in de weg te staan. Bovendien lijkt ons dat de ervaring vanaf 1923 opgedaan met het werken met het gewijzigd A.D.S.-reglement, te kort is geweest om de A.D.S. werkelijk te laten functioneren als centraal en vertegenwoordigend lichaam.

De jaren 1937-1940: scherpere conflicten

In 1937 komt het tot een conflict met de Duitse Doopsgezinden. Een groep Hutterse Doopsgezinden leefde en werkte in gemeenschapsverband op de Rhönbruderhof in de nabijheid van Fulda. Eén van hun kenmerken was hun weerloosheid. Op 14 april 1937 werden ze door de Staatspolitie overvallen. Hun werd te verstaan gegeven dat ze binnen 24 uur het land moesten verlaten. Een groep van 31 personen is korte tijd in Nederland geweest, ondersteund door de Doopsgezinden hier. Nadat een artikel over hun uitwijzing in de *Zondagsbode* van 25 april 1937 gepubliceerd was, verschenen er in de *Zondagsbode* van 6 juni en 18 juli protesten van Duitse Doopsgezinden, waarin zij banden tussen de Hut-

dinsdag 18 juni 1935; dit is een verslag van een discussie met o.a. de nationaal-socialist C. B. Hylkema, Doopsgezind predikant te Haarlem. Zie ook: *Kerk en Vrede*, 15 januari 1934, 1 februari 1934 en 15 maart 1935, waarin een discussie wordt gevoerd tussen J. J. Buskes en C. B. Hylkema over 'N.S.B. en Kerk en Vrede'.

tersen en de Duitse Doopsgezinden ontkenden. Met nadruk wordt er van Duitse zijde verklaard dat de Vereniging van Duitse Mennonietengemeenten per reglement van 11 juni 1934 het beginsel der weerloosheid had prijsgegeven. Dit protest is besproken in het D.B. van de A.D.S., in zijn vergadering van 9 juni 1937. Uit de reacties is duidelijk dat de A.D.S. liever verschoond was gebleven van de problemen die n.a.v. de Hutteren zijn ontstaan. S. Spaans meent dat 'hun aanwezigheid hier grenzelooze verwarring heeft gesticht. Men weet in het oosten van het land niet veel van den Duitschen kerkstrijd en wist wel: de Mennonieten hebben ginds geen last. Nu leest men in onze bladen: 'De Mennonieten in moeilijkheden'. Ziedaar de bron van de verwarring.'¹¹ De vrijzinnige predikant P. B. Westerdijk meent: 'Indien zij wat ruimer waren, zouden zij in Duitschland een schitterenden kans maken: Duitsland was geneigd in hen een Germaansche groep te zien.'¹²

Van Roon heeft gelijk wanneer hij stelt: 'De reactie van het Dagelijks bestuur... was niet indrukwekkend.'¹³

Wellicht mede door de problemen met de Hutteren krijgen de Doopsgezinden in bredere kring in de Broederschap oog voor wat er zich in Duitsland afspeelt.¹⁴

Ook ten aanzien van de Mennonietenkolonies in Paraguay en Brazilië krijgt men oog voor de gevaren van nationaal-socialistische invloeden aldaar. In de notulen van de Algemene Arbeidssamenkomst van de Vereniging voor Gemeentedagen, d.d. 16 juni 1937, lezen we: 'Vanuit het Emigrantenbureau klinken bedenkelijke geluiden wat de kolonie in Brazilië aangaat. Het zal noodig zijn de geestelijke broederband met de Doopsgezinde kolonie nauwer aan te halen, wil zij niet object worden van de Duitse nationaal-socialistische propaganda.'¹⁵

Wanneer in 1938 in Duitsland de maatregelen tegen de Joden verscherpt worden, stelt de kerkeraad te 's-Gravenhage de A.D.S. voor: 'om door tussenkomst van de Wereldbond van Kerken te komen tot de oprichting van een internationaal vluchtelingencomité.'¹⁶ En na de Jodenpogrom van 9 november 1938 vraagt de Doopsgezinde Gemeente te Arnhem de A.D.S. 'met de bede, ... deze beroofden en geslagenen te helpen en te steunen waar dit mogelijk is'.¹⁷ Deze pogrom was ook de directe aanleiding voor de Algemeene Commissie voor Buitenlandsche Nooden om weer actief te worden. In het bijzonder helpt deze de

¹¹ Notulen van de vergadering van het D.B. van de A.D.S. van 9 juni 1937.

¹² *Ibidem*

¹³ Van Roon, *Nederland en Duitsland*, 24.

¹⁴ *Ibidem*, 25.

¹⁵ Over nationaal-socialistische invloeden in de kolonies in Paraguay: *Brieven*, 2 (1939) 42 vlg.

¹⁶ Brief d.d. 20 juni 1938.

¹⁷ Brief d.d. 15 november 1938.

uit Duitsland gevluchte zogenoemde niet-arische Christenen, die in de broederschapshuizen worden ondergebracht. Verder nam deze Commissie de zorg op zich voor 27 Joodse kinderen op de Johanneshof bij Dieren, tot de oorlog hieraan een einde maakte.¹⁸

Wanneer op 3 september 1939 de aanwezigen op de conferentie van de Arbeidsgroep tegen de Krijgdiens in Bilthoven horen dat de oorlog uitgebroken is, besluiten ze de vervolgenden te helpen. Dit initiatief wordt nog hetzelfde jaar omgezet in de Werkgemeenschap van Quakers en Doopsgezinden, die later de naam kreeg Werkgemeenschap Doopsgezinden en Geestverwanten.¹⁹ Veel heeft deze Werkgemeenschap gedaan voor gevluchte niet-arische christenen, eerst in Sluis, in de oorlog in Westerbork. Verder bood zij hulp, waar andere hulpinstanties er niet in voorzagen.²⁰ De meeste leidinggevende figuren in deze groep kwamen uit de Arbeidsgroep tegen de Krijgdiens voort. In 1939 wordt ook een Doopsgezind Hulpbureau opgericht dat voornamelijk via kerkeraden werkt onder de Doopsgezinden.

De anders zo voorzichtige redacteur van *de Zondagsbode*, W. Koekebakker, vraagt zich in het nummer van 28 november 1937 af waarom de Joden in Duitsland als minderheid vervolgd moeten worden, en de Duitsers als minderheid in het buitenland verdedigd.

Naast de nadruk op het praktisch aspect van het Christendom, ontstaat in deze jaren ook meer reflectie op de Doopsgezinde vrijheid ten aanzien van volk en staat. Zo houdt Frits Kuiper op 14 september 1938 op de Doopsgezinde Landdag te Arnhem een lezing, getiteld: 'De grenzen van onze Doopsgezinde Vrijheid'.²¹ Bij zijn derde stelling: 'Onze Doopsgezinde Vrijheid vindt haar grens, waar ons geloof ophoudt, en plaats maakt voor bijgeloof en ongelooft', stelt hij dat een Doopsgezinde nooit antisemit mag zijn. Want een Jood is voor een Christen allereerst: 'een zoon van Abraham; een deelgenoot van de belofte, ..., een stamgenoot van onzen Heer Jezus Christus'. Ook de moderne dictatuur wijst hij met een beroep op de Doopsgezinde vrijheid af: 'Diplomatie en compromissen kunnen de christelijke gemeente uitsluitend een diploma van wereldgelijkvormigheid

¹⁸ Zie ook: A. P. van de Water, 'Het Protestantsch-Joodsche vluchtelingenwerk' in: *Doopsgezind Jaarboekje 1940*, 50-56.

¹⁹ Veel materiaal over W.Q.D.: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Doc. 1-1128, archief Dr. J. ter Meulen en in persoonlijk archief van C. Inja. L.D.G. Knipscheer noemt ten onrechte als stichting van de W.Q.D. het begin van de oorlog: 'Een halve eeuw Doopsgezinde vredesaktie' in: *Doopsgezind Jaarboekje 1973*, 31.

²⁰ Knipscheer, 'Doopsgezinde vredesaktie', 31.

²¹ Deze lezing is opgenomen in: *Doopsgezind Jaarboekje 1939*, 35-52. Zie ook: Van Roon, *Nederland en Duitsland*, 26. Het door Van Roon voor deze Landdag genoemde jaar 1939 moet 1938 zijn.

verschaffen en haar compromitteren. De Christelijke vrijheid wordt gehandhaafd door die gelovigen welke zonedig 'neen' durven zeggen en daarbij durven blijven'. Aan het einde van dit referaat vraagt Kuiper zich af: 'Zullen daarbij ook Doopsgezinden zijn? Indien enige Christelijke gemeente, dan zou m.i. onze broederschap haar roeping moeten verstaan om de Christelijke vrijheid (...) hoog te houden. Maar het staat aan God (...) of Hij ons opnieuw waardig wil keuren in onze Doopsgezinde vrijheid tegenover deze wereld voor Hem te getuigen, zoals onze vaders dat hebben mogen doen in hun dagen'. In het februari-nummer van *Brieven*, dat als onderwerp heeft 'Gemeente en Staat', schrijft N. van der Zijpp een historisch overzicht over dit onderwerp. Aan het slot daarvan constateert hij dat 'de Doopsgezinden zich in hun houding tegenover den Staat niet van anderen onderscheiden. De latere Doopsgezinden zijn ook in dit opzicht meer de geestelijke afstammelingen van de Waterlanders dan van Menno Simons'.

We betwijfelen of Van der Zijpp hier ten aanzien van alle Doopsgezinden gelijk heeft, maar we moeten met Van Roon instemmen, wanneer hij constateert dat er een zeker dualisme waarneembaar is bij de Doopsgezinde benadering van het vraagstuk 'gemeente en staat'.²² Wij zien dat b.v. in het praeadvies dat de commissie, daartoe door de A.D.S. in het leven geroepen, uitbracht betreffende de rapporten over de oecumenische conferenties te Oxford en Edinburgh in 1937.²³ De commissie betreurt het, 'dat deze rapporten den indruk gewekt hebben van een veroordeeling van den totalitair staat; maar wij meenen, dat zij terecht opkomen voor de vrijheid van de kerk tegenover alle stroomingen, die deze vrijheid trachten te beperken.' Wanneer dit praeadvies besproken wordt in de A.D.S. vergadering van 1938, wijst L.D.G. Knipscheer op het dualisme in deze redenering: 'Wie meent te moeten opkomen voor de vrijheid van de kerk tegenover alle stroomingen, die deze vrijheid trachten te beperken, zal in botsing "moeten" komen met het streven naar een "totalitair" staat.' Zijn nationaal-socialistische collega dr. R. Kuipers vindt echter dat er op deze wijze een oordeel uitgesproken wordt over politieke richtingen en staten, 'terwijl wij niet tot oordeelen bevoegd zijn, zoo ook over geloofsuitingen'.²⁴

Ook het antisemitisch aspect in het nationaal-socialisme krijgt in deze jaren meer aandacht, bij voorbeeld het novembern timer van *Brieven* 1938 dat gewijd is aan 'Het Antisemitisme'. F. Dijkema gaat in het artikel 'Het Antisemitisme' in op de rassenkwes tie in het antisemitisme en de religieuze verklaring die al uit de voorchristelijke tijd stamt. Frits Kuiper bespreekt in het artikel 'Wat heeft de

²² Van Roon, *Nederland en Duitsland*, 26.

²³ 'Prae-advies van de Commissie uit de A.D.S. betreffende de over de Conferentie te Oxford en te Edinburgh uitgebrachte Rapporten'.

²⁴ *Verslag wegens den staat der Algemeene Doopsgezinde Sociëteit over het jaar 1938*, 34 vlg.

Jood op ons voor' het uitverkoren zijn van het Joodse volk. A. Prins jr. wijdt een artikel aan 'Het Zionisme'. Behalve deze drie afkeurende artikelen, bevat het ook een artikel van W. J. de B., dat zo antisemitisch is dat *Het Nationaal Dagblad* van 9 december 1938 dit met grote instemming kan aanhalen onder de kop 'Doopsgezind Antisemitisme'. De redactie van *Brieven* vraagt de schrijfster van het gewraakte artikel om een rectificatie, die de zaak alleen nog maar verergert als ze schrijft: 'De openbare meening is werkelijk zo beïnvloed, dat de Joden goed en de Nationaal-Socialisten slecht zijn'.²⁵ Het doet ons naïef aan, wanneer de redactrice in een naschrift in het volgende nummer schrijft: 'Het spreekt vanzelf dat wanneer iemand onder ons het woord neemt, wij vertrouwen op de goede bedoeling, die daar achter ligt.'

De verhouding met de Duitse Doopsgezinden wordt eind 1939 nog slechter. In de september- en oktober/novembernummers van de *Mennonitische Blätter*, die in de decemberaflevering van *Brieven* van 1939 worden aangehaald, wordt de inval van Duitsland in Polen bezongen en in verband daarmee een preek geciteerd, 'Oogstdankfeest'. Daarin wordt de verovering van Polen vergeleken met het binnenhalen van de oogst. De schrijfster van het naschrift vraagt zich hierbij af: 'Waar denkt de gelovige Christen in onze tijd meer aan, aan zijn God en Leidsman, of aan zijn natie?'

In het februarinummer 1940 van *Brieven* komt hierop een reactie uit Duitsland van D. Cattepoel. Hij betreurt het dat noch de *Zondagsbode* noch *Brieven* iets gepubliceerd hebben over het verschrikkelijk lijden van Doopsgezinden in Polen. 'De Duitse Doopsgezinden hebben den sterken indruk, dat men in Hollandsche Doopsgezinde kringen uit politieke antipathie zwijgt.' Niet zonder wrangheid stelt de redactrice, A. H. A. Bakker, in een naschrift vast dat deze slachtoffers nog in een nieuw vaderland hun toevlucht kunnen nemen, 'wat aan vele vervolgden niet gegeven is'.

In het verslag *wegens den staat der Algemeene Doopsgezinde Sociëteit over het jaar 1939* is niets te vinden dat op het groeiend gevaar van het nationaal-socialisme wijst. Ook over het opkomend hulpwerk in de Broederschap wordt niets gezegd. Waar gesproken wordt over het feit dat de Broederschap 'haar kracht te wijden had aan wijder gebieden, aan een grooter geheel', wordt haar samenwerking met de Oecumenische Beweging bedoeld. In het bijzonder wordt gediscussieerd over 'het Praeadvies, betreffende de aansluiting der A.D.S. bij den Wereld-Raad van Kerken.' Discussiepunt is of de A.D.S. de basisformulering 'It stands on faith in our Lord Jesus Christ as God and Saviour' kan onderschrijven. Men besluit tenslotte toe te treden met de aantekening: 'onder handhaving van haar standpunt, dat zij nimmer eenige geloofsformulering als bindend kan erkennen.' Ook hier een beroep op de vrijheid bij de Doopsgezinden, doch niet

²⁵ *Brieven*, 1 (1938) 18. Zie hierover ook: Brussee-van der Zee, 'De Doperse Pers'.

dopers-theologisch onderbouwd zoals Kuiper dat deed in zijn referaat over de 'Grenzen van de Doopsgezinde Vrijheid'.

De A.D.S. benoemt in de junivergadering van 1939 ds. F.H. Pasma tot haar voorzitter, voor de periode van vijf jaar. Motieven om Pasma te kiezen waren onder meer: hij was van een jongere generatie en hij stond open voor en had meegewerkt aan het Gemeentedagstreven.²⁶ De verhouding tussen de A.D.S. en de Vereeniging voor Gemeentedagen was van meet af aan niet geweldig geweest. Echter sinds het Algemeen Congres in 1936 was er jaarlijks enig overleg gekomen, hoewel het wantrouwen aan beide zijden zeker niet weggenomen was. Westerdijk waarschuwt in het D.B. van de A.D.S. op 7 februari 1938 'dat nu wij de vinger gegeven hebben onze gehele hand wordt gegrepen: - men zij gewaarschuwd -'. Kuiper zegt in 1939 over de jaarlijkse samenkomst van bestuursleden van de A.D.S. met een deel van het bestuur van de Gemeentedagbeweging: 'De stemming die op de vergadering heerschte, was vriendschappelijk koel'.²⁷

Het doel van Pasma was de A.D.S. ook in werkelijkheid dat te laten zijn, waartoe bij reglementswijziging in 1923 besloten was. In zijn eigen woorden: 'een samenbindende instantie in de Broederschap, die ook het geestelijke leven zou stimuleren'.²⁸ Op 4 juli 1940, twee maanden na het uitbreken van de oorlog, stellen de Broederschapsorganisaties zich, met uitzondering van de Doopsgezinde Zendingsvereniging, onder het gezag van de A.D.S. 'Inderdaad, 4 juli 1940 voltooid wat in 1923 was begonnen', schrijft Pasma.²⁹ De voorzitter van de Vereniging voor Gemeentedagen, Frits Kuiper, dacht daar wat anders over: 'Wanneer wij er niet op korte termijn in slagen de A.D.S. geestelijk te ver-Els-peten, dan ziet het er voor onze Broederschap miserabel uit. Maar met een variant op het bekende straatliedje zou ik durven zeggen: "Zij hebben de centen, de sjans hebben wij." Want wij weten min of meer wat we willen en zijn twintigste eeuws. Zij staan nog midden in de vorige eeuw'.³⁰

Tot 1940 heeft de A.D.S. geen geestelijke leiding gegeven bij het bepalen van een standpunt ten aanzien van het nationaal-socialisme. Zij beriep zich op het niet-politieke karakter van de Broederschap, haar vrijzinnigheid, haar liberalisme, de band met de internationale Broederschap. Van Roon kenschetst haar houding als neutraliteit. Deze neutraliteit zal zeker ook bevorderd zijn door de nationaal-socialistische aanhang in eigen kring, het zich afzetten tegen de Gemeentedag-

²⁶ F.H. Pasma, 'A.D.S.-voorzitter in oorlogstijd' in: *Stemmen uit de Doopsgezinde Broederschap*, 1 (Assen, 1963) 1.

²⁷ Notulen Algemene Gemeentedag Commissie, 16-17 oktober 1939.

²⁸ F.H. Pasma, 'A.D.S.-voorzitter', 38.

²⁹ *Ibidem*, 7.

³⁰ Citaat uit brief van F. Kuiper aan mej. W.E. Menalda, 10 juli 1940.

beweging, het rest-karakter van het individualisme uit de vorige eeuw.³¹ De A.D.S. was ook in die zin nog niet het centrum van de Broederschap dat zij een duidelijke visie had op de plaats van de Gemeente in de wereld.

In de Broederschap worden na 1936 de waarschuwingen tegen de gevaren van het nationaal-socialisme en het antisemitisch karakter daarvan sterker. Met name uit de hoek van de Vereeniging voor Gemeentedagen wordt getracht het standpunt tegenover het nationaal-socialisme dopers-theologisch en historisch te verwoorden. Ook tegenover de Doopsgezinden in Duitsland is er niet gezwogen. De inzet van Doopsgezinden voor hen die vanwege ras, geloof of politiek naar Nederland gevlucht waren, was waarlijk niet gering. De A.D.S. evenwel is niet bij machte geweest om tegenover die levensbeschouwingen die de vrijheid van de kerk in gevaar brachten, de stem van de Broederschap te zijn. In die zin is tussen 1933 en 1940 niet voltooid wat in 1923 begonnen was.

³¹ Van Roon, *Nederland en Duitsland*, 293. In de brief, genoemd in noot 30, wijst Kuiper op de nationaal-socialistische sympathieën van A. A. Sepp, toenmalig secretaris van de A.D.S. Verder hierover: Pasma, 'A.D.S.-voorzitter', 29.

Hans de Ries, 'Verthoon van verscheijden onwaerheden'

ingeleid en voor uitgave gereedgemaakt door Piet Visser

'Elck wil des anders gheloof regeeren,
Dit doen, die men voormaels sagh leeren
Dat sulcks den Christen niet betaemt:
Maer so ootmoedigh was haer ghedaght
Alst noch onder 't cruys lagh sonder maght;
Nu thoonet zijn maght onbeschaemt.'

Als een soort zestiende-eeuwse Stoker hekelt Dirck Volckertszoon Coornhert in deze verzen de door de macht gecorrumpeerde idealen van de eens machtelozen.¹ Hij doelt op de gereformeerden, die door de vooral ook godsdienstig gemotiveerde opstand tegen Spanje zich opwerpen als de nieuwe bewakers van de ware religie. Voordien waren zij nog de door de katholieke Inquisitie gehate ketters; toen deelden zij nog het lot van de verguisde dopers, wier navolging van Christus vaak tot eenzelfde soort Golgotha leidde. Sinds de rollen werden omgekeerd, bepaalden zij, de predikanten vooral, de grenzen van de religieuze vrijheid. Het 'cleyne hoopken' van Menno heeft het geweten hoezeer tolerantie slechts een gunst is en geenszins een erkenning van volledige gelijkwaardigheid. Wel was bij de Unie van Utrecht bepaald dat men niemand 'ter cause vande religie sal mogen achterhalen ofte ondersoecken'. Maar bij de uitvoering van een dergelijk minderheden-

* De auteur is als wetenschappelijk medewerker (historische letterkunde) in dienst van Z.W.O. verbonden aan het Instituut voor Neerlandistiek van de Universiteit van Amsterdam.

Hs. A 655 uit de collectie van het archief van de doopsgezinde gemeente te Amsterdam, ondergebracht in de handschriftenverzameling van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. Zie: J.G. de Hoop Scheffer, *Inventaris der Archiefstukken berustende bij de Vereenigde Doopsgezinde gemeente te Amsterdam*, Eerste stuk (1883) 123, nr. 655.

Ik maak van deze gelegenheid gebruik P. J. Verkruijsse te bedanken voor zijn kritische lezing van de transcriptie en het verstrekken van editietechnische aanwijzingen; ook S. Voolstra ben ik veel dank verschuldigd voor het beschikbaar stellen van een kopie van Pieter de Bisschops *Antvvoort-Liedt* (5e ed., 6e dr. 1607).

¹ *Van de Toelatinghe ende Decrete Godts* (1572), geciteerd naar H. Bonger, *De motivering van de godsdienstvrijheid bij Dirck Volckertszoon Coornhert* (1954) 4.

beleid schortte het nogal aan ruimdenkendheid. Weliswaar vielen er aan doperse zijde niet nog meer 'offers des Heeren', doch brandstapel en schavot maakten plaats voor verhitte disputen en schampere schotschriften. Tot in de 18de eeuw bleef het doperdom een vast punt van zorg op menigerlei gereformeerde agenda.² Kerkeraden, classes en synoden trokken ten strijde tegen diverse uitingen van dopers leven. In verschillende godsdienstgesprekken, zoals te Frankenthal (1571), Emden (1578) en Leeuwarden (1596), werd stelling genomen tegen hun theologisch fundament. Leer en leven waren voorwerp van kritiek in een schier eindeloze reeks geschriften. Namen als Guydo de Bray, Gellius Faber, Gerardus Nicolai en Marnix van Sint Aldegonde zouden in een bibliografie van bestrijdingswerken niet mogen ontbreken. Ook de ijver van predikanten als bijvoorbeeld Johannes Ampsinck (te Haarlem), Fransciscus van Lansbergen (te Rotterdam) en Antoni Nicolai van Wassenaer (te Workum), bestrijders van meer lokale betekenis, zou daarin vermeld worden.³

Toch konden de 'stillen in den lande' een dergelijke campagne niet onbeantwoord laten. Reeds Menno Simons raakte in polemieken verwickeld met onder meer Johannes à Lasco en Marten Micron. Menig mennist na hem zou in geschrifte het dopers belijden verdedigen. Zo gordt Hans de Ries het zwaard des geestes aan tegen de Rotterdamse ouderling Pieter de Bisschop. Zijn in handschrift overgeleverd *Verthoon van verscheijden onwaerheden* is een reactie op het omstreeks 1589 bij Jan van Waesberghe gedrukte werk van Pieter de Bisschop, *Antvvoort-Liedt Op eens Wederdoopers Laster-Liedt*. Deze titel verraadt al de feitelijke aanleiding tot de pennestrijd: een lied van doopsgezinde origine.⁴

² Zie: W. H. Kuipers, 'In de wereld, maar niet van de wereld. De wisselwerking tussen de doopsgezinden en de hen omringende wereld', in: S. Groenveld, J. P. Jacobszoon en S. L. Verheus (red.), *Wederdopers, menisten, doopsgezinden in Nederland 1530-1980* (1980) 219-39.

³ Over Nicolai: P. de Bisschop, *Antvvoort-Liedt*, p. B5r. (volledige titel in noot 4). Vgl. H. S. Bender e.a. (eds.), *The Mennonite Encyclopedia* (1955-59; 4 vols.), III, 872. Uitvoerige informatie over de verhouding met de gereformeerden in dit tijdperk in: F. S. Knipscheer, 'De Nederlandsche Gereformeerde Synoden tegenover de doopsgezinden (1563-1620)', *Doopsgezinde Bijdragen* 50 (1910), 1-40 en 51 (1911) 17-49; J. H. Wessel, *De leerstellige strijd tusschen Nederlandsche Gereformeerden en Doopsgezinden in de zestiende eeuw* (1945). Zie voor beknopter overzichten o.m.: W. J. Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in de zestiende eeuw* (1932). 441-52; N. van der Zijpp, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland* (1952, herdruk 1980) 133-49; *Menn. Enc.*, II, 70-74 en IV, 266-67; S. B. J. Zilverberg, 'De visie van anderen op de doopsgezinden in de zeventiende eeuw', in: M. G. Buist e.a. (red.), *Historisch bewogen. Opstellen over de radicale reformatie in de 16e en 17e eeuw. Opstellen, aangeboden aan Prof. Dr. A. F. Mellink...* (1984). 111-23.

⁴ Ik heb gebruik gemaakt van het exemplaar van de doopsgezinde bibliotheek (UB te Amsterdam), sign. MB-33. Daarvan luidt de titel: *Antvvoordt-Liedt, op eens VVeder-*

De naklank van een 'Liedeken'

Vermoedelijk omstreeks 1587 verschijnt er te Dordrecht 'Een nieuwe Liedeken, op de wijze: Gheeft my te drincken na mynen dorst'. Een 'Mennist Schoolmeester tot Dordrecht', Jaspas Jansz. Hartsvelt, heeft dit lied van 18 coupletten heimelijk door drukkersgezel Adriaen van Bisdrom laten vervaardigen. Wie de tekst geschreven heeft, is niet bekend. Met deze details van de drukgeschiedenis, verzameld door Pieter de Bisschop, moeten we het doen. Het is tevens aan de documentatiezin van deze ouderling te danken, dat we van de tekst nog kennis kunnen nemen. Hij heeft het lied aan het slot van zijn werk opgenomen, 'op dat een yegelijc mercken mach van wat gheest desen onbekende Dichter gedreven is'. Dat die geestdrijverij van de anonieme auteur nog lang geen Munsterse vorm heeft aangenomen, blijkt bij lezing van het lied. Hij propageert in algemene termen (maar overtuigd van het eigen gelijk) de doopsgezinde leer en levenswijze. Het lied roept de broeders op zich niet te laten verleiden door de valse herders. De Schrift wordt 'met menschen leeringh' door hen uitgelegd. Bovendien zijn hun motieven niet zuiver: zij krijgen er nog geld voor ook, 'Want om de Woll' en om de Melc // Zietmen dat sy de Schapen weyden.' (strofe 2). Zaken waarin de gereformeerden voorts afwijken, zijn: de leer over Christus' menswording, de kinderdoop, het afwijzen van de vrije wil, hun predestinatieleer, het omgaan met het wereldlijk zwaard en het eed zweren. In de slotcoupletten wekt de dichter op tot afzondering en 'Om vast te gaen op Christus wegghen' (strofe 16). De lijdens-thematiek, een nadrukkelijk onderdeel van het zestiende-eeuwse belijden, verwoordt hij niet zonder pathos:

En vreest doch niet,, al ist verdriet,
Twelc ghy hier ziet,, altijd voor handen,
Wat v gheschiet,, vanden quaden vliet,
Het leven biet,, al met verstanden,
Al zoumen v smooren oft branden,
Zoo sy eertijds hebben ghedaen,
V zielen die zijn in Godts handen,
Wijct doch niet vande rechte baen.' (strofe 17).⁵

doopers Laster-liedt, in druc wtgegaen zonder name des Auteurs, het welc ooc hier achter gedruet is, op dat een yegelijc mercken mach van wat gheest desen onbekenden Dichter gedreven is: Ende gaen dese Liedekens op de wijze: Gheeft my drincken na mynen dorst. Door den Auteur overzien voor de vyfde reyse. Tot Rotterdam, By Jan van Waesberghe, op de Merct, inde Fame, Anno 1607. (8°). In de tekst handhaaf ik de spelling van de titel der eerste drukken (zie voor de drukgeschiedenis de volgende paragraaf). Het 'Laster-Liedt' is aan het slot afgedrukt, pp. K3r-K4v.

⁵ *Ibidem*, K4v; de dubbele komma's dienen ter aanduiding van het binnenrijm.

Wat De Bisschop gestoord moet hebben (afgezien van de theologische geschilpunten), is het in zijn ogen waarschijnlijk arrogante exclusivisme van deze ongeleerde dopers. Want telkens hebben zij de euvelen moed gehad de vele, verstandige, wijze en geleerde mannen, die tegen hun dwalingen geschreven hebben, 'verachtelijke' te betitelen als 'geleerde der weerelt'. Terwijl slechts de bijbel ('maer die alleene ghedruct by Nicolaes Biestkens') en nog 'zeker Registers ende concordantien' hen tot 'bequame Leeraers ende Bisschoppen' maakt, zonder 'veel studerens ende kost [onkosten] van boecken'.⁶ Hij trekt dan ook alle registers open om het in de 'wederdoopersche kiffkercken' eens te laten nagalmen. Tegenover de 18 coupletten van het 'liedeken' stelt hij maar liefst 66! Voor de tekst maakt hij gebruik van dezelfde melodie, die in die dagen vrij algemeen bekend was.⁷ Doch al die coupletten vormen slechts het raamwerk van zijn geschrift, want op elke strofe volgt een uitgebreide toelichting in proza; het boekje is daardoor zo'n 150 pagina's groot.

In zijn betoog vinden we argumenten terug die tot een vaste traditie behoren van de anti-doperse geschriften. Het vergeefse beroep op enige ouderdom van hun kerk (de gereformeerden achten zich de enige representanten van de algemene kerk) is zo'n argument, evenals hun gezagsonderminning en machtsstreven (waarbij telkens aan Münster wordt herinnerd) of de insinuatie van verwantschap met roomse opvattingen en instellingen. In deze tijd van oorlog tegen de Spaanse, katholieke onderdrukker leidden dergelijke redeneringen al gauw tot verdachtmakingen als deloyaliteit of zelfs heulen met de vijand.⁸

Kort samengevat verwijt Pieter de Bisschop de verdeelde volgelingen van 'Meester Menno Symons de kreupele' (p. A6v.) de volgende zaken. Het 'om niet preken' hebben de doopsgezinden geleerd van de Minderbroeders; doch deze liefdepredikers voeren een dubbele boekhouding: 'hun saken van charitate is hun meerder bate'. Als voorbeeld daarbij noemt hij de Waterlander Hans de Ries, niet zonder opzet 'de Rycke' genaamd. Voorts passen de dopers de geboden

⁶ *Ibidem*, I2r-v.

⁷ Fl. van Duyse, *Het oude Nederlandsche lied. Wereldlijke en geestelijke liederen uit vroegeren tijd* (1903-08; 4 dln.) dl. II, 1605-07.

⁸ Zie hiervoor de studie van Wessel, *Leerstellige strijd*, passim. Overigens in de onderlinge debatten schroomden ook de broeders niet naar dergelijke middelen te grijpen. In het Waterlandse conflict tussen Nittert Obbesz. en Hans de Ries (plm. 1624-27) worden de laatste en zijn medestanders, de 'Geestdryversche Bende', beticht van 'Papery'. Zie de pamfletten van Jan Theunisz., o.m. *Jan Willemsz. Raegh-stock* (1627) en *Der Meniste Gheest-drijveren Historie* (1627). Tijdens de Vlaamse 'Lammerenkrijgh', omstreeks het midden van de 17e eeuw, werd Jan van Leiden tegen Galenus Abrahamsz. z.s. in stelling gebracht. Zie: P. Visser, 'Van leiden en belijden' (1981, doct. scriptie UvA) 142-49.

Gods naar eigen goeddunken toe (hij wijst onder meer op de ban, echtmijding en het werken op zondag). De incarnatieleer, het ontkennen van de tweede, menselijke natuur van Christus, stelt hen op één lijn met Joden, Turken en heidenen, met Arianen en Donatisten, met ketters als Adam Pastor en Servetus. Even verwerpelijk is hun doop op belijdenis, van volwassenen. Ze stoelt noch op de Schrift, noch op enige traditie. Pas in 1521 heeft Nicolaus Storck met Thomas Münzer deze wederdoop ingesteld. Daarenboven herdopen de verschillende groeperingen ook nog de overlopende leden. Met name de Vlamingen erkennen enkel hun doop als de ware. Met andere woorden: Vlamingen, Friezen, Overlanders (Hoogduitsers) en Waterlanders ('ofte Dreckwaghen') zullen dan ook wel ieder hun eigen God hebben. Uit deze 'mensen vonden' komen het banen, mijden en scheuren voort. Zij stellen de doop boven de leer. Hun vermaners mogen slechts preken, terwijl aan de rondtrekkende bisschoppen de doopbediening voorbehouden is. Herinnert dat niet sterk aan het roomse onderscheid tussen 'Parochiepapen' en 'Wijbisschoppen'? Verder beroemen zij zich erop de ware, apostolische kerk te zijn; die heeft dan kennelijk wel 1521 jaar geslapen! Het beroep op de vrije wil, de bestrijding van Gods eeuwig decreet (de predestinatieleer) is pelagiaans en paaps. Hun weigering het zwaard te dragen en wacht te lopen bestempelt hen tot profiteurs. Want zij, die in hun ogen 'onchristenen' zijn, dragen in deze tijd van oorlog de lasten; de dopers genieten de lusten. 'Onder tpretext van Mennist te zijne, ende de Schrift na synen appetijt te mogen wtleggen', kan men zich een gemakkelijk leventje veroorloven. Aldus varen zij er ook in economisch opzicht wel bij, 'want tzijn de rechte brootwinners'. (p. F3v-4r.). Ook De Bisschop heeft een suggestie voor de oplossing van het dooperprobleem, die kennelijk van alle tijden, maar niet al te welriekend is: laat hen met z'n allen naar één stad vertrekken. Dan kunnen ze slapend de wallen verdedigen en door de vijand overrompeld worden. Zij minachten hun overheden: kijk wat er te Münster, te Amsterdam en elders gebeurd is. In hun alternatief voor het zweven van eden, stuit De Bisschop op een staaltje van vermeend perfectisme. 'Meenen sy dat de menschen in Goden oft Engelen veranderen, als sy tot hun geloove der Herdooperije gekomen zijn?' (p. G7v.). Wel neen, het is hun farizeese aard, want met 'subtjylheyt' noemen zij eedzweren een 'assertie', net als ordinair echtscheiden bij hen 'Echtmijden' heet. Zo kunnen zij 'fijn den huygelare spelen'. (p. Hlr-v.). Tot slot durven zij in deze tijd van vrede en vrijheid nog het martelaarschap te koesteren, alsof ze nog altijd 'het kleene verworpen hoopken' zijn. Er wacht, zo konkludeert hij, de predikanten nog een langdurige, zware taak:

'Daeromme sullen ooc d'openbare Predicanten der Waerheyt hedendaechs dese lieden ten joncxten dage een getuygenisse zijn van hunne obstinaetheyt, om datse inden tijdt der openbare gemeyne vryheyt der Religie, dezelve veracht, gevloeden, ende als verleyders geloopen zijn in

hoecken, winckels, solders, kelders ende schueren om hunne valsche Leere (die tlicht niet verdragen en kan) den eenvuldigen aldaer heyme-
lijk in te planten.' (p. H7r.)

Pieter de Bisschop als bestrijder van de doopsgezinden

Ook al zijn de hier samengevatte aantijgingen niet gering en krijgt men de indruk met een ordinaire lasteraar van doen te hebben, toch moet bedacht worden dat het enigszins tot de gewoonte van de tijd behoort zich in dergelijke, polariserende termen uit te laten. Ook Menno's volk wist in dezen van wanten. Zo is de kwalificatie 'Dreckwaghen' voor Waterlanders afkomstig van Lenaert Bouwens; Robbert Robbertsz. le Canu heeft na zijn dubbele verbanning de term 'kijfkercken' op de doperse diversiteit toegepast. Geen wonder dus dat De Bisschop dergelijke verzamelnamen gretig heeft overgenomen.⁹ Rest desalniettemin de constatering dat hij zijn pen regelmatig in gif gedoopt heeft, zeker in verhouding tot het 'Liedeken', waaruit het polemisch idioom als andersoortig naar voren komt.

Voorts moet opgemerkt worden dat De Bisschop wel degelijk studie van zijn verwerpelijke tijdgenoten heeft gemaakt. Zijn betoog is goed gedocumenteerd (al kan men over de interpretatie ervan natuurlijk van mening verschillen). Dat blijkt uit de volgende lijst van doperse geschriften die uit het boek herleid kan worden. Regelmatig citeert hij uit werk van Menno Simons, te weten: *Dat fundament des christelijcken leers* (1539-40), *Verclaringhe des christelijcken doopsels* (± 1542), *Een corte ende clare belijdinge* (1544), *Een klare beantwoordinge, over een schrift Gellii Fabri* (1554), *Een gans duytljck, ende bescheyden antwoordt* (1556; gericht tegen Marten Micron), *Een liefvelijcke vermaninghe* (1558?) en *Eyne troestelijcke vermaninge* (1558). Voorts gebruikt hij de *Bekentnisse* (1584) van Obbe Philipsz., de protocollen van de godsdienstgesprekken te Frankenthal en Emden, een anoniem werk getiteld: *Een gantsch claer grondighe Bewijsinghe ende onderrechtinghe van der Doope* (1581) en de eerste martelaars-geschiedenis, *Het Offer des Heeren* (1562). Bovendien put hij uit eigen ervaring en waarneming. Zo was hij te Antwerpen aanwezig bij de nogal smadelijke terechtstelling van Gillis van Aken in 1557 (p. C3r.).¹⁰ Bij herhaling refereert hij aan de toen zeer recente scheuring onder de Vlamingen, in Huiskoopers en Contra-Huiskoopers, omstreeks 1587-88.

⁹ Zie voor Lenaert Bouwens: Kühler, *Geschiedenis*, 318; voor Robbert Robbertsz.: C.P. Burger Jr., *Amsterdamsche rekenmeesters en zeevaartkundigen in de zestiende eeuw* (1908) 93-94 en 99.

¹⁰ De Bisschop noemt evenwel abusievelijk het jaartal 1552 (mogelijk ook is het een drukfout). Vgl. *Menn. Enc.*, II, 518-19.

Ook om andere redenen vermeld ik dit laatste gegeven; het is een duidelijke interne aanwijzing voor de datering van de eerste druk van het *Antvvoordt-Liedt*, en dus ook voor die van het 'Liedeken'. Algemeen wordt aangenomen dat omstreeks 1593 de eerste druk door Van Waesberghe is uitgegeven.¹¹ Vrijwel zeker vond dat echter reeds in 1589 plaats. In ieder geval is er een tweede druk van 1591 bekend; achtereenvolgende drukken verschenen in: 1593, 1595, 1600 (de vijfde, voor het laatst herziene druk), 1607 en 1615.¹² Deze opsomming laat zien dat het werk van De Bisschop gretig aftrek vond. Dat men de mogelijke uitwerking van een dergelijk geschrift niet moet onderschatten, leert nog een ander kwantitatief gegeven. In de voorrede van de vierde druk van 1595 deelt de uitgever mee, dat er dan maar liefst 8000 exemplaren in omloop zijn gebracht!¹³

De inlichtingen over zijn handel en wandel zijn schaars. Net als veel van zijn reformatorisch gezinde tijdgenoten heeft hij menige vestigingsplaats gehad. Hiervoor bleek al dat hij te Antwerpen vertoefd heeft; later vervult hij het ambt van diaken bij de vluchtelingengemeente te Frankfort; vanaf 1580 treedt hij op als ouderling van de gereformeerde kerk te Rotterdam. In die hoedanigheid is hij een geregeld deelnemer aan de Zuidhollandse particuliere synoden. Het lijkt niet aannemelijk dat hij theologisch geschoold was, doch ongeschoold was hij zeker niet. Wel is zeker dat hij sinds het *Antvvoordt-Liedt* de doopsgezinden is blijven bestrijden. In dat kader produceerde hij nog: *Onbeweeglicken Grondt der warer Menschwerdinghe ende Menscheyt Jezu Christi* (1593), *Sommighe Daghe-lycksche Ghebeden... Ooc een Beklach over het onverstant zommiger secten, aengaende het Ampt der Christelicker Overheden* (1595), *Spiegel der Waterlantscher Wederdooperen Leughen-konst* (1597) en *Kort ondersoeck van Jacob Janssens redenen ende argumenten* (1597).¹⁴ De twee laatste werkjes zijn gericht tegen de Waterlander Jacob Jansz. Scheedemaker.¹⁵

¹¹ P. C. Molhuysen, P. J. Blok e.a. (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (1911-37; 10 dln.) (in het vervolg afgekort als *NNBW*), dl. 3, I, 117-18 en *Menn. Enc.*, I, 349.

¹² A. M. Ledeboer, *Het geslacht Van Waesberghe. Eene bijdrage tot de geschiedenis der boekdrukkunst en van den boekhandel in Nederland* (1869) 58-60, 63, 66 en 69. Zie tevens J. I. van Doorninck, *Vermomde en naamlooze schrijvers opgespoord op het gebied der Nederlandsche en Vlaamsche letteren* (1883-85; 2 dln.) I, 1, 468 en II, 1, 40. Een exemplaar van de eerste druk kon niet worden getraceerd; de exemplaren uit de collectie Ledeboer zijn thans ondergebracht in de Gemeentebibliotheek van Rotterdam (de drukken van 1591, 1595, 1600 en 1615, sign. 26 E 1 t/m 4). Een derde druk (1593) wordt bewaard in de British Library te Londen (sign. 11565.de.6(2)).

¹³ Ledeboer, *Geslacht*, p. 60; met de uitgave van de vijfde druk in 1600 is dat aantal reeds opgelopen tot ruim 9000.

¹⁴ Meer levensdata en tevens uitvoeriger titelbeschrijving in *NNBW*, 3 en Ledeboer.

¹⁵ *Menn. Enc.*, III, 61; ook in W. J. van Douwen, *Socianen en Doopsgezinden, Doopsgezinde historiën uit de jaren 1559-1626* (1898) 60-61, komt de inhoud ter sprake.

Het *Verthoon* van Hans de Ries

Hans de Ries, de veelzijdige leidsman van de Waterlanders gedurende meer dan een halve eeuw, heeft de pen gegrepen om de 'menichfuldige spot woorden... veele onwaerheden ende Loogenen' (r. 6-8) van de hem toen nog onbekende De Bisschop te weerleggen.¹⁶ Het is overigens een calvinist geweest, ene S.J., die hem aangespoord heeft zijn bezwaren tegen het *Antvvoordt-Liedt* op schrift te stellen. Dit geschrift heeft dan ook de vorm van een brief.¹⁷ Ondanks zijn Waterlandse signatuur, acht De Ries zich spreekbuis van alle 'gedoopte naer Christi ordinge' (r. 9), de hele (verdeelde) broederschap; een hem typerende, irenische trek. Bijna even kenmerkend voor hem is de beheerste toon van het geschrift. Zijn niet stigmatiserende bewoordingen staan in schrill contrast met de felle uithalen van De Bisschop. Het 'Besluyt' van de brief (vanaf r. 660) doet een spiritueel geformuleerd beroep op de redelijkheid van zijn opposanten.

Wellicht heeft hij daarin te veel van zijn voormalige broeders verwacht (vóór zijn overgang naar de doopsgezinden, was hij diaken van de gereformeerde gemeente te Antwerpen). Want uit een vervolg op het *Verthoon*, een tweede brief aan dezelfde S.J. (Symon Jansen heet hij voluit), blijkt dat zijn eerste schrijven de gewenste uitwerking volledig heeft gemist.¹⁸ Sterker nog, Symon Jansen, heeft in het *Verthoon* aanleiding gevonden De Ries persoonlijk aan te vallen. Duidelijk is hij getroffen door Jansens onheusheid hem voor een Judas uit te maken, 'ende dat om der stiller ende sachtmoediger antwoorden wille'.¹⁹ De toon van dit tweede stuk verradt zijn geprikkelde stemming. Inhoudelijk zijn er nauwelijks verschillen met het *Verthoon* te konstateren. Met groot geduld herhaalt hij nog eens de

¹⁶ Zie voor zijn leven en werken: *Menn. Enc.*, IV, 330-32. Het mag als een lacune in de doperse historiografie aangemerkt worden, dat er tot op heden nog geen volledige studie aan deze figuur, zijn werk en betekenis, gewijd is.

¹⁷ De Ries was er de man niet naar onmiddellijk in de pen te klimmen; hierin ligt een reden waarom er betrekkelijk weinig geschriften van hem gepubliceerd zijn. Zie wat zijn biografen (vermoedelijk Jan Philipsz. Schabaelje en Claes Jacobsz.) hierover opmerken:

'...soo was hy seer omsichtig en schroomachtigh om sommige menschen sijn herte te openbaren, en sijne secreten te vertrouwen, dit heeft oock plaetse by hem ghehad int uytgeven van sijne schriften, die hy niet geeren, sonder gewichtige reden aen den dagh en gaf, als oock gebleken is, dat hy volghens sijnen tijdt en gawe weynich of niet gedaen en heeft.'

In: *Kort-Verhael Van het Leven ende Daden van Hans de Ries Outste, ende Leeraer der Waterlantsche-Gemeenten* (1644) 62.

¹⁸ Eveneens ondergebracht in de handschriftencollectie van de UB te Amsterdam (sign. A 656). Zie: De Hoop Scheffer, *Inventaris*, 123, nr. 656.

¹⁹ *Ibidem*, 18r.; (door mij aangebrachte nummering).

eerder gegeven argumenten. Slechts op één punt is hij duidelijker dan in de eerste brief: 'Dat die Vlaemingen yn die Echt midinge dolen (bekenne ick:)'²⁰ (vergeleijk hiermee r. 535-68).

Het handschrift waarin het *Verthoon* is overgeleverd en dat hier getranscribeerd is, is niet van De Ries zelf; het is een in schoonschrift vervaardigd afschrift (zie de afbeelding). Dit blijkt niet alleen uit de vergelijking met andere manuscripten van De Ries (autografen), ook uit de tekst van het *Verthoon* is dit te herleiden. In regel 354-55 komt namelijk een passage voor, die van de hand van een kopiïst moet zijn, duidend op gedeeltelijke onleesbaarheid van het voorbeeld. Ook enkele doorhalingen wijzen op foutieve lezing van de afschrijver. Het kalligrafisch uiterlijk is overigens wel een indicatie voor een ruimere verspreiding van het werk, dan enkel bij de geadresseerde. Het was toen geenszins ongebruikelijk dat, behalve in druk, ook geschreven pamfletten – en dat is het *Verthoon* in feite – door middel van kopieën een groot publiek konden bereiken.²¹

Wanneer De Ries het werkje heeft geschreven, is slechts bij benadering te bepalen: vermoedelijk niet lang na de verschijning van de eerste druk van het *Antvvoordt-Liedt* (1589), maar ook het jaartal 1591 dringt zich op. Ik som daartoe de volgende tekstinterne en -externe aanwijzingen op. In regel 527-28 rept De Ries over recente gebeurtenissen te Leiden en Medemblik. Deze hebben betrekking op de roerige nadagen van het Leicesterse bewind: in oktober 1587 trachtte men het Leidse stadsbestuur omver te werpen en van eind januari tot eind april 1588 hielden de muitende troepen van Sonoy Medemblik in bedwang.²² Data die wijzen in de richting van het jaar 1589. Doch een andere passage ondermijnt dit weer. Want in regel 105 vermeldt De Ries de volgende door hem geciteerde bron: 'Ieremias bastinck inde vercla. opden cathe'. Daarmee is bedoeld de Nederlandse vertaling van Jeronimus Bastingius' *In Cathechesim religionae Christianae*, in 1591 bezorgd door Hendrick vande Corput. De drukgeschiedenis van dit werk is evenwel niet volslagen helder. Op de particuliere synode van Zuid-Holland van 1587 komt een Vlaamse editie van de *Verclaringe op den Catechisme* (van de hand van Bastingius zelf) ter sprake, die op dat moment 'onder den drukker' was! Of deze vertaling ooit verschenen is, blijkt niet.²³ Tot slot blijkt uit het *Verthoon*, dat De Ries niet op de hoogte is met de identiteit van De Bisschop. Welis-

²⁰ *Ibidem*, 16r.

²¹ Burger, *Rekenmeesters*, 94-95. Ook Hans de Ries zinspeelt op deze mogelijkheid; zie r. 335-36: '...ghij: ende andere die dit schrift sullen commen te Leesen...'.
²² Zie bijv. P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam* (WB-ed., 1951-52; 6 dln.), II, 336; en J. Belonje en R. Kaptein, 'Een kroniek van Medemblik', in: *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap* 64 (1943), 55-71.

²³ J.P. de Bie e.a. (red.), *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland* (z.j. (= 1903)-1949; 6 dln.), I, 340-46.

waar had deze in de eerste drukken van het *Antvvoordt-Liedt* de initialen P.D.B. gegeven, doch zo dat ze nauwelijks opvallen. Pas in de derde druk (1593) heft hij deze gedeeltelijke anonimiteit op.²⁴ In De Ries' tweede schrijven aan Symon Jansen wordt herhaaldelijk expliciet gerefereerd aan 'Peeter de biscop uwes broeders schreven'. Ook dit is een aanwijzing voor een vrij vroege datering van het *Verthoon*.

Hoe het ook zij, dit werkje geeft ons in kort bestek inzicht in verschillende facetten van de doopsgezinde emancipatiestrijd. We maken kennis met de beeldvorming rond de dopers, maar ook met een getuigenis van hun lijden. Hans de Ries, die wel degelijk 'veel studerens ende kost van boecken' gemaakt heeft, heeft beide zaken op een rij gezet; daarin leren we ook hem weer beter kennen.²⁵ Doch de uitkomst van deze pennestrijd heeft hem wellicht de verzuchting ontlokt, dat 'Onverstandigh blijven is des menschen eenighe zonde, oorsake van alle dolinghe'.²⁶

Het manuscript en de wijze van uitgave

Het manuscript meet 16,4 x 21,5 cm; het formaat is 4°. Het bestaat uit 28 (ongenummerde) bladzijden, die in 4 katernen (de eerste van 2, de volgende ieder van 4 bladen) zijn ingenaaid in een papieren omslag. De voorzijde is tevens titelpagina. De pagina's 13r-v en 14r-v zijn blanco. Blijkens het watermerk (een kromstaf in een gekroond wapenveld, waaronder de initialen H en N) is het papier omstreeks 1585-86 vervaardigd door Nicolas Heusler (of Hüssler) te Bazel.²⁷

Wanneer de onbekende kopiïst het afschrift heeft gemaakt, valt niet te zeggen.

²⁴ Ledeboer, *Geslacht*, 58.

²⁵ *Kort-Verhael*, 65-66: '... so hadde hy oock een sonderlinge lust in alle devote en aendachtige Boecken ... Onder alle boecken beneffens de heylige schrifture, en hiel hy van geen so groot, dat hem dochte nutter en bequamer te sijn om van alle aendachtige menschen gelesen te werden, als het Boecxken van de *Navolginghe Christi* ghemaect door *Thomas A. Kempis*, Dit hiel hy te wesen boven alle schatten weerdigh, ende soo volgens van alle andere die den selven inwendigen gront leerden en tot beteringe des innerlijcken mensches dierghelijcke Materie voorstelden.'

Dat zijn bibliotheek waarschijnlijk ook nog andersoortige werken bevatte, ziet men wel aan het *Verthoon*. 's Mans aard blijkt bovendien uit zijn testament: '... alle zijne boecken sulcx hij die metter doot sal naelaten ...' komen ten goede aan de 'Armen der gemeente'. In: Gemeentearchief te Alkmaar, Not. Inv. H. J. vander Lijn, nr. 23, 16r-17v. (opgemaakt d.d. 7 augustus 1616).

²⁶ D. V. Coornhert, geciteerd naar Bongers, *Motivering*, 94.

²⁷ C. M. Briquet, *Les Filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600* (ed. A. H. Stevenson, 1968; 4 vols.) I, 100 en III, nr. 1346.

Voor de hand ligt dat het geschied is vlak na het gereedkomen van De Ries' concept. Ook de ouderdom van het papier wijst in die richting, maar meer dan een dergelijke, vage indicatie hebben we niet. De tekst is in verschillende schriftsoorten weergegeven, met vaak fraai geornamenteerde beginkapitalen. Iedere eerste regel van een bladzijde (behalve op p. 3v en 7r) is vervaardigd van een soort gothisch type, de tekst zelf in een soort civilité en de tussenkopjes ('waerheyth') in romein. Uit praktische overwegingen is in de hier gegeven editie van dit onderscheid afgezien. Voorts zij erop gewezen dat het gebruik van hoofdletters nogal lukraak is; met name de kapitalen D, I en L treffen we op de meest onverwachte plaatsen aan. Ook in het plaatsen van leestekens is (nog) geen enkel systeem te herkennen. De dubbele punt (:) fungeert in de meeste gevallen als rustteken. Tot slot moet de lezer bedacht zijn op het verschijnsel dat er vaak geen onderscheid gemaakt werd tussen de tekens i-ij-y, oo-oe, u-v en uu-w.

Het *Verthoon* bestaat uit drie onderdelen:

a) de inleiding (r. 1-32);

b) het verweer (r. 33-659);

de opzet is zeer systematisch: eerst een samenvatting van de gewraakte passage, de 'Loogenen'. Deze zijn genummerd van 1 tot en met 36 (eigenlijk 37, want de 29e 'Loogen' is ongenummerd; zie r. 488). De vindplaatsen daarvan in het *Antvvoordt-Liedt* zijn aangeduid door de katernsignatures (letter en folionummer). Aansluitend volgt de weerlegging onder het kopje 'waerheyth'.

c) het besluit (r. 660-782).

De tekst is diplomatisch uitgegeven, met dien verstande dat abbreviaturen door middel van cursivering zijn opgelost (bijvoorbeeld: 'eñ' is weergegeven als 'ende'). Evidente (over-)schrijffouten zijn in de tekst signaleerd door [sic]; doorhalingen zijn vermeld als [-.....]; in de marge weggevalen letters e.d. zijn eveneens aangeduid. Het korte woord- en zaakcommentaar (door middel van regelnummering aangegeven) dient als eerste ontsluiting van de tekst; het preten-deert geenszins volledigheid.

[titelpagina]

Verthoon Van Verscheijden onwaerheden [sic] Ende
loogenen, begrepen In een Boecxken geIntiteleert antwoordt
Liedt op eens Wederdoopers Lasterliedt

MATTHE.12.33.

Wt de vruchten Soo werdt de Boom bekend

35

Een goet mensche brenght goet voort wt Synen goeden
Schatte, een quaet mensche brenght quaet voort wt synen
Quaden Schatte

[1r.]

Verthoon Van Verscheyden onwaerheden
Ende loogen, begrepen in een boecxken
Geintiteleert, Antwoordt-liedt op eens
Wederdoopers lasterliedt.

Alsoo wij Gunstige Vrindt S.J. woorden
hadden van eens mans schriften, quamen wy te spreken,
van een boecxken onlangs hier ter plaetsen vercoft
genaemt antwoordt Liedt: et *cetera* In welck ghespreck ick
5 onder ander woorden, tot bestraffinge des boecxkens seyde:
Dat daer in neffens menichfuldige spot woorden die
in handeling van geestelycke saken qualyck oft niet
en passen, veele onwaerheden ende Loogenen stonden.
De welcke tot Last der gedoopte naer Christi ordinge

9 *de gedoopte naer Christi ordinge:* deze formulering gebruikt De Ries
bij herhaling; hij bedoelt daarmee alle doopsgezinden.

10 vanden dichter des gemelden boecxkens gedicht ware,
 Dit myn seggen vande Loogenen ende onwaerheden scheen
 v soo my dochte, selue te wesen onwaerheyt [-ende] oft
 Loogen waer door soo ick vermoede, ghy doen oock
 van my begeerde Dat ick eenige der onwaerheden oft
 15 Loogenen Int voornoemde boecxken begrepen soude
 schriftelijcke aenteecken en v behandigen, dit
 nam ick aen en belooffde, by soo verre my Godt
 tyt en gesontheit gaue v begeeren te volbrengen
 Corts daer na hebbe ick tot dien eynde het boecxken voor
 20 my genomen, een deel vande Loogenen ende onwaerheden
 die daer in staen, wt getoogen, de selve seynde ick v
 hier in schrift In forme als volcht, waer wt ghy sien
 moecht. Ten eersten Dat ick v geen spot maer waerheyt
 geseyt hebbe. Ten anderen dewyle naer Christi woort
 25 elck boom aen syn vruchten bekent wordt, hoedanich
 de boom oft dichter des gemelden boecxkens met syn
 [1v.] Vrucht oft boecxken is. oock ist soo een geest Int
 Schryuen des selffs syn penne gedreuen ende geregeert
 heeft van welcke ghy geerne wordt gedreuen, geleert
 30 ende onderrecht werden, ouerleest tnavolgende met
 onpartydiger herten, en gesonden oordeel soo mach v
 myn schryuen stichten ende nut syn.

1 De schryuer des gemelden boecxkens
 35 1 antwoord Liedt: etc. Onwaerheyt en
 Loogen Dichtende seyt op Letter c fol.
 2 aldus

Merckt seyt hy tot de vlamingen de herdoopers Int
 palsgrauen Landt en kennen uwen nederLantschen
 Leeraers Godt noch doop niet In wiens name ghy doopt
 40 ende herdoopt, soo gy Lyeden by hun quamt sy soudē
 v Inden hoochduytschen Gods name wederdoopen
 waerheyt

Geen ander maer den seluen Godt die vande hooch
 duytsche oft palgraeffschen [sic] broederen gekent ende
 45 aengebeden werdt kennen ende aenroepen die vlaemsche
 broederen in nederlandt
 Sy hoochduytschen bekennen oock der seluer doop genoegh
 saem ende goet te wesen

- 50 oock en wederdoopen die hoochduytsche de vlaemsche
broederen niet wanneer sy tot haer comen maer hebben
ende genoeg en aenden doop die sij In haere oldheydt In
name des vaders den Soons ende des H. Geests. ontfangen
hebben byden vlamingen. de dichter des boecxkens heeft
dan inde voorseyde weynich regelen ghedicht verscheyden
55 onwaerden.,
2 2 Loogen int selue boecxken op Letter
a. foll. 4.
De dichter seyt als der mennisten ban ouer haren
vader oft moeder gegaen is dat de kinderen de selue
[2r.] 60 Alsdan geen eere hulpe noch bijstant en mogen doen
oock selfs niet in haeren wtersten noot ende verderff
waerheydt
De vlamingen Leeren datmen alle menschen oock de
gebande sal goet doen, dat oock derhaluen de kinderen
65 haere gebande ouderen In haeren wtersten noot ende
verderff behooren ende moeten hulpe en bystant doen
ende bewysen
3 Loogen op Lett. a foll. 5
Merckt hier (seyt de dichter) Lieue sanger oft dat niet
70 antechrists werck is te seggen gelyck desen dichter
dat Christus syn vleesch van bouen wt den hemel
gebracht heeft: etc
Een [-onbekenden] weynich te vooren opt selue bladt
schryft hy dat den onbekenden dichter met syn adherenten

- 51 *oldheydt*: volwassenheid.
55 *onwaerden*: mogelijk behoorde er *onwaerheden* te staan.
74 *adherenten*: medestanders.

De uwe selue bekennen ende Leeren dat de Sabboth
 Door Christi comste is wechgenomen ende dat de
 Christenen door Christio verlost syn, vande Ceremonia [1]
 en dienst des sabbotts. hier van seyt een Doctoer
 105 Ieremias bastinck inde *vercla.* opden cathe pag. 687 onder
 de uwe aldus. want ouer mits dat de sabboth, ofte
 ruste des seuenden daechs, het volck vermaende niet
 alleen van syn ampt ende Godtsalicheyt tegen Godt:
 maer mede een weldaet ende figure was vande weldaet
 110 Gods, die den volcke door Christio toecomen soude
 Soo is de selue sabboth, met alle de ander ceremonien
 ende figueren, Door de toecomste Christi opgehouden
 ende geeyndicht. etc Dit syn uwes broeders woorden *ende*
 dit is v Lieder Leere, is die recht, soo is Door
 115 Christun [sic] tgebodt van tvieren des sabbotts wech genomen
 ende te niet gedaen, ist door Christun gheschiet, soo
 geschiet sulcx nu niet door de Dooperen ende Dicht
 alsoo Desen Dichter hier onwaerheyt.

6 Loogen op Letter a foll. 6.

120 Dat de Dooperen de menscheyt Christi gansch versaken
 waerheydt
 Noeyt ist vande dooperen ghehoort, wy versaken int
 geheel de menscheyt [-Chist] Christi: maer soo verre ist
 Daer van, Dat sy het Iengendeel bevestigen want
 125 Sy mondelyck ende schriftelyck belyden, Dat
 [3r.] Christus Iesus Mensch geworden Ende oock
 geweest is. ende dat hy vleesch, bloet, menscheyt *ende*
 menschelicke natuere: toch een reyne onbesmette
 gehadt heeft . sy bekennen Dan tgene De Dichter seyt
 130 Dat sy versaken.

7 Loogen op Lett. a foll. 6

Daer seyt de dichter dat sy christum alleen voor
 Godt bekennen,

105 Jeremias Bastingius, *Verclaringe op den Catechisme der Christelic-*
ker Religie (1591); zie de inleiding.
 109 *figure*: (zinnebeeldige) voorstelling; hier: prefiguratie.
 120 *versaken*: ontkennen, loochenen.
 124 *Iengendeel*: tegendeel.
 128-29 lees: toch een reyne onbesmette [natuere] gehadt heeft.

- 200 waeren, tselue hebben vallen laten, na dat sy van
 menso beter ondericht waeren,
 waerheyt
 Dat Peter van collen met de syne, tgene de dichter
 seyt, soudén hebben vallen laten, blyckt oock
 205 onwaerachtich, want naer mensonis onderrechtinge,
 gauen De vlaemsche mede dese antwoorde aengan
 de de wtlegginge mensonis, op de woorden acto:19
 Die selue Laten wy den Leser bevolen syn, de gene
 Die het selue alsoo can aennemen alst menso wt
 210 Legt Dat Laten wy geschieden, maer by ons ist een
 vreemde wtlegginge, ende wy houdent daer voor
 dat de 12 Jongeren, haer hebben laten doopen nadien
 sy vande apostel onderwesen waeren: etc wt *desen*
 blyck [sic] dat peter van Collen, met de syne, haer
 215 gevoelen vande 12 Jongen daer acto:ca.19 van
 geschreuen staet, niet hebben vallen Laten, soo de
 dichter seyt, maer syn Daer in volhert en hebbent
 bestendich beholden
 14 Loogen op Letter c fol.1.
 220 Dat de mennonisten nyemandt achten salich te wesen
 sonder wederdoop
 waerheyt
 De dichter bekent selue in syn boecxken op Letter
 c.foll.3 dat de mennonisten in haer offerboeck een
 [4v.]225 Jongman Gestelt hebben (Als Een martelaer christi)]
 die ongedoopt wesende opgeoffert wert, waer wt blyckt
 dat sy *desen* ongedoopten hebben salich gepresen gelyck sy
 dan oock een oprecht vroem gelouich aencomelicke
 ongedoopt steruende, ontwyffelyck sullen salich achten,
- 201/205 *mensonis*: gen. van *menso*, d.i. Menso Alting, gereformeerd predi-
 kant en woordvoerder tijdens het gesprek te Emden. Zie: *NNBW*, I,
 1, 98-100 en Kühler, *Geschiedenis*, 447-48.
- 224 *offerboeck*: de eerste martelaarsgeschiedenis, *Het Offer des Heeren*
 (1562); zie: *Menn. Enc.*, IV, 22.
- 228 *aencomelicke*: eig. adolescent; hier in de betekenis van aannemeling,
 een nog niet gedoopte. Volgens De Bisschop wordt deze categorie
 ook genoemd: 'Staen-bereyt, dat zijn de gene die hunne proef-jaren
 al wt hebben, ende nu den Doop ofte Herdoop al bereyt staen', *Ant-
 vvoort-Liedt*, C6r.

- 230 ende volgens seyt die dichter hier tgene door syn eygen
 woorden als loogen bestraft wordt.
 15 Loogen op Lett. c.foll.3.
 Dat hoochduytsche, vlamingen, vriesen: etc elck eenen
 bysonderen Godt hebben
- 235 waerheyt
 Daer is niet meer dan een eenich Godt, desen eenigen
 Godt, eeren en dyenen sy alle, ende niet elck eenen
 bysonderen Godt, soo de dichter schynt te willen seggen
- 16 Loogen op lett. c fol. 4
- 240 De Dooperen seyt hy begeeren gheen openbaere kercken
 waerheyt
 Dat de vlamingen vriesen: etc openbare plaetsen oft
 Kercken gepresenteert ende van haer niet begeert syn,
 staet hem te bewysen: sal syn seggen in dese waerheyt
- 245 schryuen, Immers ick weet dat de waterlanderen
 openbaere plaetsen oft kercken wel begeren oock voor
 Desen een begeert ende door requeste aende magistraet
 van Rotterdam versocht hebben, om opentlyck aldaer te
 predicken ende sacramenten te bedienen, dit can ter
- 250 noot bewesen werden, de dichter Dan int gemeyn van
 alle dooperen segghende dat sy geen openbare kercken
 en begeeren seyt onwaerheyt
- 17 Loogen op Lett. c fol. 4
- 255 Dat de Dooperen de doop niet bedienen oft de
 ongedoopte moeten eerst wycken,.
 waerheyt
- De Doop wert na Christi ordeninge byden ouerlanderen
 Waterlanderen, ende meer andere menichmael de
 geloouige toegedient, int by wesen van verscheyden
- [5r.] ongedoopte persoonen, is derhaluen niet waer tgene
 de Dichter hier van seyt
- 260 18 Loogen op Letter. c.foll. 7.
 De gene (schryft hy) die de kinderen den Doop
 ontseggen, om dat sy niet en geloouen, die ont-

243 *van haer:* door hen.

257 *ouerlanderen:* eig. de bewoners van Westfalen en de Rijnprovincie;
 hier: de Hoogduitser.

- 265 seggen hun oock met eenen de salicheyt om dat
sy niet en geloouen,
waerheyt
Dit is vals en onwaerachtich want veel der Dooperen
ontsegghen haer wel het eene te weten den doop om
270 dat syt niet geloouen, maer niet het ander te weten de
salicheyt
- 19 Loogen op Lett. d.foll. 3
De dichter vernieut de onwaerheyt hier voor gedacht
dat de kinderen der gebannen ouderen ontrecken ende
275 weygeren in haeren wtersten noot alle kinderlycken
dienste
- 20 Loogen op Letter d.foll.3.
Dat (de vlamingen) by de creatueren als oock mannen
ende vrouwen waerheyt sweren
280 waerheyt
Dat de vlamingen by eenige creatueren soudén sweeren
dat houde ick oock voor onwaerheyt, gemerckt sy leeren
Dat de Christenen naer Christi woort math:5.
tsweeren oock by de creatueren ongeoorloft en verboden
285 is, Ick twyffel oock niet soo eenige onerværne
persoonen, door roockeloosheyt, oft cleyne omsichticheyt
de woorden by mijn vrouwen oft mannen waerheyt
gebruyckt hebben, ende men de selue vraechde, oft
sy die gebruyckt hadden in forme van eede, oft
290 sweringe, sy soudén claer wt neen belyden en
[5v.] Rondelyck Segghen, dat de Gheene haer sulcx
soudén willen opdichten, gelyck de dichter vant
andtwoordt Liedt schijnt te doen haer Loogen en
onwaerheyt opdichten,
- 295 21 Loogen op Lett. d foll.4.
Dat de Dooperen haer salicheyt bouwen op haer
goede wercken
Waerheydt
Niet haer goede wercken maer christum Iesum, die
300 voor ons gecruyst en gestoruen is, bekennen sy te
wesen het eenige fundament van aller christenen

- 273 zie hiervoor, '2 Loogen', r. 56-67.
286 *omsichticheyt*: behoedzaamheid.

salicheyt, op dit fundament soo de schrift Leert
ende niet op haer goede wercken, so de dichter dicht
bouwen ende rusten sij,

305 22 Loogen op Lett. e.fol.4.

Daer seyt de Dichter dat de Dooperen den Doop
meerder als de salicheyt, ende de salicheyt minder,
als de Doop achten,,

waerheyt

310 Dits oock geen cleyn Loogen, maer wel een die
groot en tastelick es, want het tegendeel van dese
bekennen sy opentLyck. te weten Dat de sacramenten
minder syn als de salicheyt ende dat De salicheyt meerder
is als de sacramenten dit onwarachtich gedicht volchs [sic]
315 oock geénsins wt der Dooperen handel, want gelyck
niet volcht, dat de uwe het aontmael meerder achten
als de salicheyt, om Dat ghy uwe kinderkens, tselue
tot den tyt haerder oudtheyt onthoudt, alsoo volght
oock niet dat de ghene die naer Christi ordinge doopen
320 den doop meerder achten als de salicheyt, om dat sy
haeren kinderen de doope tot in haere oudtheyt onthouden

23 Loogen op Letter. e fol.4.

[6r.] De dichter seyt Datmen (de caluinsche kercke) met
325 Loogen beschuldicht, alsmen seyt dat sy leeren dat
Godt den eenen mensche ter salicheyt ende den anderen
ter verdoemenisse geschapen heeft.,

waerheyt

Oft dese dichter van veele Loogenen andere
 onschuldelyck door Loogen: niet van Loogen en
 330 beschuldicht, moecht ghy die ghy uwer kercken autoren
 van deser saken soo ic achte eensdeels gelesen hebt,
 onpartydelyck na dencken, immers om uwe memorie
 te helpen, ende tot bethoon wat van deser saecken sy,
 wil ick eenige plaetsen wt de schriften caluini, hier
 335 stellen: wt de welcke ghij: ende andere die dit schrift
 sullen commen te Leesen proeuen ende eyndelyck
 sien moecht oftmen uwe kerkcke met Loogen beschuldicht
 alsmen seyt de leere der seluer te wesen, Dat Godt
 den eenen mensche ter salicheyt, den anderen ter

333 *bethoon*: bewijs.

- 340 verdoemenis heeft geschapen want tgene de voornaem
ste der kercken Daer van Leeren Luydt aldus,.
Iohannes caluinus in syn hoochduytsche
Institucie int derde boeck ca.21
foll. 586 schryft aldus.
- 345 De Goddelycke voorsieninge ofte verordinge
Noemen wy den eewygen besluyt Gods, Daer door hij
by hen [sic] beslooten heeft, wat hy met eenen yegelycken
menschē maken wolde want sy niet alle gelycker gestalt
geschapen werden maer etlycke werdt dat eewyge
350 Leuen, etlycke de eewige verdoemenis toegedeylt
Daer naer tot wat eynde een ijder geschapen is, alsoo
seggen wy dat hy totten Leuen oft ten doot versien is.
De selue op foll. 618
Gelyck als Godt door cracht In destē sprueck feylen
355 eenige woorden den wtuercoornen beroepinge die salicheyt
daer toe hy haer van ewicheyt verordent heeft volstreckt
[6v.] Alsoo heeft hy daer tegen synen toorn gerecht tegen
die verworpene, Daer Door hy synen tegen haer
beslotene raedt, volstreckt welke hy nu tot smaet
360 deses Leuens ende tot het verderff des Doots geschapen
heeft, dat sy vaten synes toorns ende spiegel synes
errensts wesen soude, de selue tot haeren eynde te
voorderen berooft hy de gelegentheyt synes woorts te
hooren oft verblint en versticktse meer door der seluer
365 predicatie,. Hier hoort ghy Caluin opentlyck belyden
dat alle menschen met gelycke gestalt niet geschapen
syn Maer dat sommige het eewige Leuen ende sommige
de eewige verdoemenis wert toe gedeylt Item tot
wat eynde een yder geschapen is dat alsoo van hem ende
370 de syne geseyt wert, Dat hy ten Leuen ofte ten doot
versien is, ende van sommige seyt hy wdruckelycken
Dat sy tot smaet deses Leuens ende tot het verderff des
Doots geschapen syn.
- 343 J. Calvijn, *Institutie, ofte Onderwiisinghe inde Christelycke Religie, in vier Boecken begrepen* (1578).
- 354-55 *In destē sprueck feylen eenige woorden:* in deze passage ontbreken enige woorden; zeer waarschijnlijk een invoeging van de kopiïst (zie ook de inleiding).

- 375 Merckt eersame gunstiger vriendt, dit voorseyde is de
 Leere Caluinij ende der gener diet met hem houden,
 dwelck soo ick achte, meest syn de voornaemste leeraers
 [-o]uwer kercker, hier wt moecht ghy naecktelyck sien,
 Dat de gene die seggen uwer kercken Leerte syn, dat
 380 Godt den eenen mensche ter salicheyt den anderen ter
 verdoemenisse heeft geschapen, Daer aen niet Liegen
 soo de Dichter seyt, maer Dat hy dichter sulcke waerhey[t]
 sprekers met onwaerheyt beschuldicht, ende alsoo selff
 onwaerheyt voorgeeft
- 24 Loogen op Lett. e fol 4.
- 385 Seyt dat de predicanten Leeren dat Godt de mensche
 adam, ende alle menschen In hem, nae synen evenbeelde
 geschapen heeft heylich goet en oprecht om eeuwich met
 hem te Leuen,
- [7r.] waerheyt
- 390 Der Dooperen Leere is sulcx als hier den Dichter
 van der predicanten Leer seyt, derhaluen wel
 de Dooperen, maer niet uwe predicanten sulcx Leeren
 ten waere dat eenige In desen de Leeren vande
 voornaemste uwer kercken ontweken ende den
 395 Dooperen by vallich waeren,.
 Want de voornaemste Leraers, onder de uwe Leeren
 het Iegendeel van tgene de dichter hier bouen seyt
 te weten Ditte
- Caluin Iusti. [sic] boeck 3 ca. 21
 fol 586
- 400 Alle menschen en syn niet met gelycker gestalt
 geschapen
- De selue op foll 605
- 405 De mensche is wt Gods ewige voorneminghe
 tot den vervallen iammer geschapen: etc merckt de
 dichter seyt om met Godt ewich te Leuen,
 caluin seyt tot den vervallen Iammer.
- De selue op foll 618
- 410 Godt heeft etlycke tot smaet des Leuens ende tot
 het verderff des doots geschapen: etc merckt de dichter
 seyt Godt heeft alle menschen in adam tot syn beelde
 om met hem ewich te Leuen geschapen, Caluin
 seyt van ettelycke dat sy tot smaet des Leuens,
 ende tot het verderff des doots gheschapen syn,.

- 415 Besa int 2 deel teghen Iacobus
 anderen. fol. 395
 Het voert ons de apostel soo verre dat wy daer wt
 Leeren die doirachtige wysheydt der menschen te
 vlieden. dit verschynt oock daer wt opentlyck dat hy
 420 Godt den heere eenen potbacker dat menschelyck
 geslacht eenen Deech oft Leem vergelyckt niet soo
 [7v.] Het albereyt geschapen, maer Eerst alsoo gemaect
 soude werden, dat hy daer wt etlycke vaten ter eeren
 Dat is ten eewygen Leuen, andere ter oneeren dat is
 425 ten eewygen verderue make: etc ende op fol. 295.
 schrijft hij Dat Godt sulcke geschapen heeft in adam
 Dits Caluini ende besa Leer oock der predicanten die
 sulcx met haer holden, Dits het rechte Iegendeel
 van tgene de dichter, van der predicanten Leer gedicht
 430 heeft, soo Dicht dan de Dichter oock onwaerhey
 van syn eygen kercke, tis dan geen wonder dat hy
 sulcx Doet vande dooperen
 25 Loogen op Lett. f. foll. 2.
 Dat sy den borgeren die ter wacht gaen Daerom achten
 435 de helle waerdich te syn
 waerhey
 Ick weet dat sy haer broederen op sekere plaetse
 selue hebben toegelaten ter wacht te gaen, derhaluen
 cant geen waerhey syn Dat sy andere buyten haer
 440 synde daerom souden de helle waerdich achten
 26 Loogen op Lett. f fol. 3
 De Dichter seght conden de doopers mineren die
 De kercke en tsweert hanteren, tginck hier (hy meijnt
 in hollant) als te munster toe

- 415-16 Een strijdschrift van Beza tegen de Lutherse theoloog Jacob An-
 dreae, n.a.v. hun dispuut te Mömpelgard in 1586.
 418 *doirachtige*: zotte, dwaze, domme.
 422 *albereyt*: alreeds.
 437-38 Zie over de nogal tweeslachtige houding van m.n. de Waterlanders
 t.a.v. de burgerwacht: Wessel, *Leerstellige strijd*, 288-92.
 442 *mineren*: (het gezag) ondermijnen.
 444 *te munster*: nl. de rebellie van Jan van Leiden c.s. te Münster (1534-
 35).

445 waerheyt
De gedoopte naer Christi ordinge en soecken de
Ouerheydt niet te mineren, begeeren oock geen
regeringe metten sweerde, weten ende Leeren dat
haer als navolgeren Christi, sulcx niet betaemt
450 noch van heere en meester christus geboden oft
beuolen is: het werck der munsterschen wert van
haer niet gepresen, maer als verleydingen ende quaet
verworpen de Dichter handelt dan booslyck en
straffelyck daer in dat hy dese Lyeden soeckt
[8r.]455 Verdacht te maken, al oft sy ruijnte oft gele-
ghenthyt daer toe hebbende gelyck die te munster souden
handelen..

27 Loogen op Lett. f foll. 3

460 Hy seyt dat de Dichter van teerste Lyedeken
in syn Liedt poecht, dat de regeerders der kercken
ende der polecien oft wereltlycken sweerts soudē
verdreuen worden..

waerheyt

Men Leese dliedeken daer hy van spreekt, ende
465 men sal beuinden dat dit onwaerheyt ende Loogen
is, want de Dichter des eersten Liedekens geensins
tot sulcx als dese seyt in syn Lyiedeken [sic] poecht Dan
Dese Loogen dichter met dese gedichte onwaerheyt
poocht byden heeren ende regeerders van Landt en
470 steden neffens de Dooperen wt te rechten, wil
ick v redelyck oordeel, ende elck onpartydigen laten
beuolen syn

28 Loogen op Letter.f. fol 4.

475 Dat door het wederdoopen den waren Godt Vader
 Soon, ende H. Geest versaeckt wordt.

waerheyt

de waeren Godt wert door den geloouigen Doop

461 *polecien*: de zaken het stedelijk bestuur betreffende.
469 *poocht* is hier abusievelijk nog eens herhaald: vgl. regel 467.
469-70 *byden ... neffens*: behalve de ... bovendien ook.
470 *wt te rechten*: te bespotten.

- niet versaecht, maer gemerckt Inden kindtschen
 480 Doope, de waere Godt vanden Doopelinck niet
 gelooft, bekent noch aengeroepen is, ende volgens
 dien synen hoochwerdigen name aldaer te vergeefs
 genoemt is, soo wert de waere Godt na christi
 ordinghe Inder olden Doope gelooft, beleden, ende
 aengeroepen, verre ist dan vander waerheyt tgene
 485 de Dichter seyt, dat de waere Godt door het Doopen
 naer de ordinghe Christi van de Dichter wederdoopen
 genoemt versaecht wert
- [8v.] [...] Loogen op Letter f fol 4
 De dichter vernieut de onwaerheyt voor dese
 490 noch eenmael gedacht, Dat sy Dooperen niemant
 achten een Christen te syn noch salich te mogen
 worden sonder wederdoop, welcke onwaerheyt hier
 voor bestraft is.
- 29 Loogen op Lett. f fol 7
 495 De danck, Loon, ende segen, seyt de dichter die de
 wederdoopers alle ouerheden voor haer trouwe
 bescherminge, voordeel, ende verschoeninge die sy
 hen doen toeschryuen: is datse die altzamen als
 heydenen ende onchristenen wt den hemel sluyten.
- 500 waerheyt
 Onder de goede regeringe, der redelycker ende beleefde
 ouerheeden, Dancken Die gedoopte naer Christi
 ordeninge d'almachtige Godt, bidden oock voor de selue
 ende syn haer gehoorsaem ende Danckbaer, eeren ende
 505 vreesen, ende geuen haer behoorlycken tol chyns etc
 worden Derhaluen d'onschuldigen seer vredelyck met
 onwaerheyt door de Dichter alhier beschuldicht maer
 wat dit quade zaedt wannert [sic] ontfangen wert, Inde
 herten der ouerheden ouer den Dooperen soudens voortbrengen
- 478 *gemerckt*: aangezien.
 478-79 *kindtschen Doope*: kinderdoop.
 483 *olden Dope*: doop der volwassenen.
 488-93 Deze 'Loogen' is ongenummerd; de kwestie zelf is eerder als veertien-
 de leugen reeds behandeld; zie r. 219-31.
 497 *verschoeninge*: consideratie, bevoordeling.
 505 *chyns*: belasting(en).

- 510 geue ick v L neffens tgene hier voor desen gelyck
formich geseyt is te bedencken oock hoedanich de geest
is die sulcke ende diergelycke onwaerheden dienende tot
verweckinge van groote swaricheydt ouer den
onschuldigen voortbrenght
- 515 30 Loogen op Letter. f fol. 8
Dat de dichter van t'eerste Liedeken door pauli
woorden Ephe. 6 vande geestelycken sweerde het
wterlycke sweert, Dat is de mach [sic] der ouerheyt mejnt
te niet te Doen
- 520 waerheyt
De Dooperen bekennen dat de macht der ouerheyt
[9r.] Naer paulus Leere, Roma. 13 van Godt is,
derhaluen begeeren noch soecken sy de selue niet te
niet te doen, maer arbeyden om de selue mach [sic] te
525 eeren ende te gehoorsamen, sy prysen oock de geene
die desen regel volgen gelyck sy dan die misprysen,
die onlancx haer Ouerheyt In Leyden, medenblyck,
ende op ander plaetsen soechten te verminderen. ten
sal oock wt het eerste Lyedeken niet connen bewesen
530 worden. dat de dichter des selffs door de woorden
Pauli Ephe. 6 heeft gemeynt de macht der ouerheyt
te niete doen, soo de Dichter van t'antwoordt Liedt
onwaerheyt Dichtende geschreuen heeft.
- 31 Loogen op Lett. g fol 8.
- 535 Die Dichter seyt dat de Doopers vrouwen haer Laten
wech voeren van haer mannen om by ander mannen
te comen.

- 527 Zie voor de gebeurtenissen te Leiden en Medemblik (1587-88) de in-
leiding.
- 529-32 Deze passage in het 'liedeken' luidt:
'Paulus vermaent ons al ghemeyn
Hier af zeer klaer tot den Ephesen,
En zeyt neemt aen Godts harnas reyn,
Grijpt den schilt des Gheloofs met vreden,
Met twelc ghy kunt wt blusschen mede
Alle pijlen des Vyandts quaet,
Den helm der zalicheyt, tsweert des Geests mede,
Twelc is Godts woordt, doch recht verstaet.' (strofe 12).
In: *Antvvoordt-Liedt*, K4r.

waerheyt

- 540 Deze onwaerheyt en Loogen is soo openbaer Dat
 oock de selue geen beantwoordinge en behooft, want
 meest elck die der Dooperen Leere vander echt mydinge
 bekent is wel weet dat de ontreckinge der vrouwen,
 neffens haere gebande mannen tot sulcken eynde niet
 geschiet, soo de dichter onwaerheyt hier gedicht
 545 oft geschreuen heeft namelyck dat de vrouwen haer
 Laten wech voeren om by ander mannen te commen,
 en wat doet hier oock anders dese Dichter, neffens
 dat hy hem seluen als een Loogen Geest bekent maeckt
 Dan dat hy de huysvrouwen der Dooperen die de
 550 Echtmydinge oeffenen, hier soo een [-stieck] streck geeft
 waer door hy de selue schynt te segghen hoeren te
 wesen, oft sijnt geen hoeren die haer mannen ontwijken
 om by ander mannen te commen, o geest der onwaerheyt
 hoe vreemt en ongelyck is sulcke uwe Daet. Christus
 [9v.]555 Christus alder Christenen Voorbeelt, maer niet
 seer ongelyck, noch vreemt v s Voorbeelt [-ouer math.]
 [-ca 21] ende meester Vlriques Swingelius, want de
 selue hem oock niet ontsien heeft te schrijuen dat de
 wederdoopers Leeren dat de Godtvruchtige vrouwen
 560 ende weduwen niet mogen ingaen int rycke der hemelen
 ten waer saecke dat sy eerst hoeren werden, ende
 haer Lichamen in grooter oneeren ende schande een yder
 gemeijn maeckten. dese woorden Swingl. hebbe ick
 hier willen gedencken, op dat ghy beyde de meester ende
 565 knecht, aende vruchten mocht leeren kennen ende
 wyder nadencken, hoedanich de Leer is, die Door
 gebreck van waerheyt, met onwaerheyt ende Loogen
 onderset ende beschermt wordt
 32 Loogen op Letter h. fol 2.
 570 dat de Dichter vant eerste Lyedeken Seruet De

- 550 *streck*: strik (ter versiering), maar ook strop (om gehangen te worden).
 557 *Vlriques Swingelius*: Huldrych Zwingli; zie voor zijn strijd tegen het anabaptisme: *Menn. Enc.*, IV, 1052-54.
 564 *beyde ... ende*: zowel ... als.
 570 *Seruet*: Michael Servetus; zie: *Menn. Enc.*, IV, 506-07.

munstersche ende Amsterdamsche geweldenaers alt
samen voor syn broeders houdt.

waerheyt

575 waer by weet de Dichter ditte dewyl hem d'autoor
des Liedts schynt onbekent te wesen, immers de
vlamingen houden serueto voor geen broeder ende tis
buijten alle twyfel oft sy en sullen de oproerige gewel
denaers die in munster ende amsterdam geweest syn,
niet voor broederen houden, tis dan ver wonderens
580 waerdich, dat dese Dichter soo opentlyck als onbeschaemde
Lijck schryuen Derff, dat syn pertie, De [-Die] welke
hy voor een vlaems broeder schynt te houden, serueto
De munstersche ende amsterdamche oproerige geweld
naers, altsamen voor syn broederen houdt

585 33 Loogen op Lett. h fol 2.

De vrindekens schryft (hy verstaet de Dooperen)
maken malkanderen wys, Dat de ouerheden deser
[10r.] Landen, nu ter tyt noch nae haer Leuen staen,
om hun Leer byden eeuuoudigen [sic] eenen schyn te maken
590 al oft het de waerheyt waere ende Datmense noch om
De selue socht te Dooden

waerheyt

De gedoopte naer Christi ordinge hebben een veel
beter gevoelen van myn H. H. staten ende de ouerheden
595 deser Landen. is Derhaluen onwaerheyt ende Loogen,
tgene de Dichter hier seyt ende en sal sulcx niet
bewysen mogen.

34 Loogen op Lett. h fol 3.

600 Daer en worden nergens geen soo groote boosdaders om
het Leuen gebracht, soo sy slechts Lieff hebbers
der wederdoopers syn, soo hetet metten seckten Datse
al om tgelooft Lyden.

waerheyt

605 Die om syn quaden daden oft wercken vander ouerheyt
gestraft werden, al waeren sy niet alleen Liefhebbers

571 Zie r. 444; de *Amsterdamsche geweldenaers*: de naaktlopers en Jan
van Geelen c.s. die in mei 1535 vergeefs probeerden het stadhuis in te
nemen. Zie: Kühler, *Geschiedenis*, 176-81.

581 *pertie*: tegenstander, i.c. de dichter van het 'liedeken'.

- vande Leere der Dooperen, maer oock selue naer
Christi ordinge, by haer gedoopt, soo belyden sy dat
sulcke niet om tgelooft Dan om quade feyten oft
wercken Lyden, tis derhaluen mede onwaerheyt, tgene
610 De dichter hier gedicht ende geseyt heeft.
- 35 Loogen op Lett. h fol 2 ende 4
- Dat de twee personen naer Christi ordeninge gedoopt
Anno 1575. In Londen Levendich verbrant Lasteraers
Der Coninclycker mayesteyt van Engelandt geweest
615 syn, ende dat sy niet om haer gelooft Dan om haer
ouertredingen ende Lasteringe syn gedoot geweest
waerheyt
- Iesabels tuygen roepen tegen den onschuldigen nabot
hy hadde Godt ende den Coninck gelastert ende ouer
620 Christum is schier op gelycker wyse geroepen ouer
[10v.] Twe vrome martelaren In Engelandt gemartelt
ende Leuendich verbrandt, schryft dese dichter sy
hebben haer Conincklycke mayesteyt gelastert en syn
om haer Lasteringen gedoot, dit seyt hy sonder syn
625 seggen, soo weynich te bewysen, als Die tuygen die
tegen nabot ende Christun [sic] opstonden hy noemt oock
niet welck, oft hoedanich de lasteringe geweest sy,
Daer door sy naer wtwysinge van Godes woort den brant
verdient hadden, Dwelck hy immers niet hadde behooren
630 inde penne te Laten, maer wie wel besint synde, mach
een soodanighen die soo gewoon is onwaerheyt ende
Loogen te dichten soo hier voor is gebleken gelooft.
niet ick die van deser saken beter berecht ben, ende wel
wete dat an Dese personen geen Doot weerdich quaet,
635 oft brantweerdige Lasteringe en is gevonden. hebbe

- 612-13 *de twee personen ... Anno 1575. In Londen Levendich verbrant:*
Jan Pietersz. Wagenmaker en Hendrick Terwoort; zie: *Menn. Enc.*,
III, 80-81.
- 618-19 1 Kon. 21:9-13.
- 628 *Daer door sy naer wtwysinge van:* waardoor zij blijkens (of: naar be-
wijls van).
- 630 *besint:* welberaden, verstandig.
- 633-35 Zeer waarschijnlijk was De Ries hierover goed ingelicht: zijn (toen
net nog) gereformeerde gemeente te Antwerpen is dan in drukke cor-

oock geen twyffel off sy hebben van wegen haers
 gelooffs de Doot geleden, ende syn Derhaluen, naer
 des antechrists wyse aldaer tirannichlyck gemartelt,
 ende Leuendich verbrandt worden. by soo verre de Dichter
 640 anders can Doen blycken, hy trede voor, doe bewys synder
 saken, ende bestraffe Dit myn seggen, can hy ouer
 sulcx niet doen, dat hy Dan ophoude den onschuldige
 vrome martelaren te beliegen ende te Lasteren, ende
 Doe vant voorgaende boete, eer des heeren dach In
 645 welcken een yder voor dalwetende rechter ten gerechte
 sal verschynen hem ouervalle

36 Loogen op Lett. h. fol. 5.

Dat de Dooperen wel lyen mogen, Dat men den
 name Godts Lastert, maer Dat sy geen straffe
 650 daer aff en Lyden

waerheyt

De gedoopte na Christi ordinge houden voor groote
 sonde, Godes heylygen naem te Lasteren mogen derhaluen
 [11r.] Sulx geensins lijden, sy straffen oock de gene die den
 655 name Godes Lasteren, niet alleen woordelyck, maer
 Door haer ban off affsnyinge is derhaluen beyde
 onwaerheyt tgene de Dichter seyt te weten dat de
 Doopers wel Lyden mogen Datmen Gods name Lastert,
 oock dat sy geen straffe daer aff en Lyden,.

660 Besluyt

Hier hebby eersame vrindt, wt meer andere een deel
 der onwaerheden ende Loogenen begrepen Int boecxken
 geIntiteleert antwoordt Liedt, etc De selue met
 opmercken ende onpartidygen oordeel ondersocht hebbende
 665 mach v L weten, off myn berispinge ouer tboecxken
 gebreckelyck oft de schryuer des selfs straffelijck
 sy dan niet, ick en twijffel niet soo ghy sonder eensydicheyt
 de sake naspeurt, ghy sult v ouer des schryuers groote

respondentie met die te Londen. Overigens vormde de uitzetting van De Ries en medebroeder Albrecht Verspeck de hoofdmoot van die briefwisseling. Zie: Wessel, *Leerstellige strijd*, 22 en 90-93. (Wessel heeft zich vergist in deze De Ries niet de latere Oudste van de Waterlanders te zien; zie ook *Menn. Enc.*, IV, 817-18.)

670 onbeschaemtheyt ende menichfuldige onwaerheden moeten
 verwonderen, oft ist niet verwonderens weerdich dat
 eener die de H. schrift belesen is, als blyckt Dat de
 schryuer des boecxkens is, soo soberlyck oft niet gedenck[t]
 de woorden Gods te weten, De mont die Liecht doot
 de siele, ende meer dat de Loogenaers geen deel sullen
 675 hebben Int rycke Gods. maer tschijnt dat desen
 mensche, Int Lesen der schrift veel neerstiger geweest
 is, om Inde penne wat te versamelen, tot bestraffinge
 van eens anders Leere, als om twoort Gods waer
 Door de Loogen verboden is, In syn herte te bewaren
 680 ende te gehoorsamen, syn wercken en vruchten vorstaecken
 in Desen tot getuyghen
 met hoe cleynen Christelycken ernst hy oock de saecke
 die geestelycken wesen soude, Doorgaens in syn
 schryuen gehandelt heeft, can een geestelyck mensche
 685 dien geestelycke saken verstaen ende oordelen can
 tboecxken ouerlesende Lichtelyck ondervinden, want het
 [11v.] Selue met veel lichtveerdige spotternyen ende
 Lachelycke treken eenichsins gelyck een acker met
 Doornen bewassen is, Dwelck tegen der christenen
 690 saluinge ende De Leere Des H. apostels strydich is,
 want soo Dapostel Leert, ist de christenen onbetame
 Lyck schandelycke woorden sotte clappinge oft onnutte
 lockernie te gebruycken, maer elck een soude spreken
 wat oorbaerlyck is ende tot beteringe dient, daert noot
 695 Doet ende salich is te hooren, Dit Leert de H. Geest,
 die Dese Leere navolcht, sal hem seluen ende eenen
 anderen nut syn ende beteren, maer soo een maniere
 van schryuen, als Int gemelde boecxken is geoeffent
 dient niet tot beteringe, Dan veel meer tot ergernisse
 700 ende schade, den Christen soude Dan van sulcke
 oeffeningen vreemt syn, want gelyck christus geen
 gemeenschap en heeft met Belial dLicht met die
 Duysternisse, alsoo en souden de christenen oock geen

- 680 *vorstaecken*: mogelijk een verschrijving van *verstrecken*.
 688 *Lachelyke treken*: belachelijke streken.
 689 *bewassen*: begroeid.
 692 *sotte clappinge*: dwaas gepraat, geklets.

- 705 gemeynschap hebben met het ongeoorloffde ongeeste
 lyck wesen, der ongeestelycker menschen: dwelck is
 spotten, Iocken, Lasteren, onwaerheyt Dichten ende
 Loogen spreken,
 De heyligen Gods hebben oock [sic] door sulcke[-n] middelen,
 den sondaren oft aff gedwaelde vander waerheijt niet
 710 gesocht totten rechten wege te trecken, noch de
 recht geloovigen Int geloue te beuestigen ofte
 stercken, maer wt een bedroeft herte veruult met
 met rouwe ende medelyden ouer des volcx blintheyt hebben
 sy met vellen tranen, stercke voorbiddingen Inden Geest
 715 ende waerheyt tot Godt: om Der menschen welvaren
 wtgestort, ende opgestreckt, Daer beneuen met een
 geestelyck, sachtmoedich heylich wesen ende Leuen, de
 quade verdragen onderecht, wederstaen ende eyndelyck door
 Gods crachtich woort Geest ende adem, den geest
 [12r.]720 Der doolingen in Eenige verdoolde ouerweldicht
 haer herten geroert vande wege der Doolingen affgeleyt,
 ende christum Iesum den rechten bruydegom des
 nieuwen testaments toegevoecht.
 Moyses een man des heeren, heeft ouer het arme
 725 vervaerde volck hertgrondelyck geyvert, Gode aengeroe-
 pen, genade begeert oft wt den boeck des Leuens
 willen gedaen wesen ende tvolck met grooten ernst
 gestraft van haer quaden. Christus onser aller voortbeelt [sic]
 treurde ouer de blintheyt der phariseen, ende weende
 730 ouer de quadtheyt [sic] van die In Ierusalem. Paulus
 nam Den ellendigen staet synder vrynden naden vleesch
 die oock om Godt yverden alsoo ter herten, Dat hy
 gewenst heeft voor de selue verbannen te syn. keert
 v oogen oock op het schryuen der Phopheten, soo sult
 735 ghy bevinden hoe hertelyck De Propheten Gods met
 der menschen Doolinghen ende gebreken syn becommert
 geweest, hoe hertgrondelyck sy, Daer ouer tot Godt
 gesucht geroepen, met tranen, gebeden, met grooten
 yver ende neersticheyt betracht ende gesocht hebben
 740 De verbeteringe ende theyl der armer verdoolder
 menschen ende in dese wercken volgen haer heden

- ten Dage naer alle die gene Die met haeren Geest
gedoopt ende door den seluen gedreuen worden want
De Geest Godts brengt altyt in de syne In een
745 gelycke sake gelycke vruchten voort Dit alles
eersame vriendt houdt in memorie, neemt voor v
tgemelde boecxken, soeckt de voorseyde vruchten Des
H. Geests Int selue van bladt tot blade, wat gelt
v L. tselue (eylacen[¹]) daer van soo ydel ende Ledich
750 vinden, gelyck een Doornen boom van Leelien ende
roosen, Ia in plaetse vande gemelde soete vruchten des
H. Geests, vint ghy aen Dit gewas ick meyn het
[12v.] Boecxken Antwoort Liedt, spotternie, lasteren
onwaerheyt ende Loogen, welcke vruchten wel byden
755 ongeestelycken bloeyen maer byden rechten Christenen
vremdt ende verworpelyck syn
Nademael Dan tboecxken dan sulcx is als geseyt is,
can ick niet verstaen Dat tselue wt geestelycken
gemoede is geschreuen, ende volgens dien dat het
760 niet Louens, maer wel bestraffens weert is, ick twyfel
oock niet tsal den ydelen ende Lichtverdigen ongeeste-
lycken menschen meer tot Lachen ende spotten, als de
geestelycke om tselue te Loouen bewegen, maer och
off de schryuer des selffs, ende elck een in Dese quade
765 Dagen, wt herten gronde, In hem seluen Door de
werckinge Godts betrachte wechneminge, van alle
Inwendige quaetheyt ende Doolinge, Daer neffens
vervult ende beschoncken te werden, met waere Godtlycke
goetheyt ende kennisse der waerheyt, ende Dan synen
770 naesten, wt sulcken verbeterden geestelycken gemoet,
naer des geests aert, vrindelyck ende christelyck,
aendachtich ende ernstachtich, sachtmoedich ende
Lanckmoedich met geestelicken wesen onderrechten,
veel meer met oogen ouerloopende van tranen gestort
775 wt hertelycker Lyeffden, tot syns naesten heyl ende
salicheyt, als met Lachelycke monde vol spotterrie ende

742 *naer:* na.

748 *gelt:* mogelijk een verschrijving van *selt*, d.i. zult.

749 *eylacen:* helaas.

768 *beschoncken:* begiftigd, wellicht ook: dronken.

Lichverdicheynt [sic], soo mocht beteringe verhoopt, ende
eyndelick becommen worden De eenige Godt helpe
uwer E. L eersame vrindt de Dichter vant antwoord
780 Liedt, my ende alle Diet begeren tot tgene ons noch aen
Desen gebreeckt, Door Iesum Christum In medewerckinge
Des H. Geestes amen.

Vwer E.L. dienstwillige
Vrijndt bij v.l. bekent
HANS DE RIES

Over het wezen en de toekomst van de Doopsgezinde Gemeente

— *Wat is volgens U het wezen van de Doopsgezinde Gemeente?*

Vragen over het wezen van iets zijn niet altijd zo gemakkelijk te beantwoorden. Het gaat daarbij niet alleen om een algemene omschrijving van de zaak, maar om de vraag waardoor zij zich onderscheidt van soortgelijke verschijnselen. De Doopsgezinde Gemeente is in het algemeen omschreven een christelijke geloofsgemeenschap zoals ook de andere kerken zijn. Maar wat is nu het 'eigene', het wezenlijke verschilpunt? Hier wordt meteen de zondeval van het christendom openbaar; er zijn namelijk wezenlijke verschillen ontstaan binnen wat in de eerste gemeente een eenheid was en wat ook een eenheid behoort te zijn.

De verschillen zijn ontstaan doordat men al heel vroeg te weinig geloof had in de eenheidvormende kracht van het geloof in Christus. Men ging garanties scheppen voor die eenheid door extra eisen te stellen aan de gelovigen naast, ja boven het geloof in Christus zelf. Er werd bv. geloof geëist in het gezag van de priesterschap, hiërarchisch culminerend in de paus als plaatsbekleder van Christus. Of men moest geloven in kerkelijk geformuleerde confessies zoals de 'Formulieren van Enigheid'. Of men moest de tekst van de Bijbel letterlijk geloven, zodat die als een 'papieren paus' ging fungeren.

Een ware en dus vrije geloofsgemeenschap ontstaat alleen door de eenheidvormende macht van het persoonlijke geloof in Christus als de Heer, en in het evangelisch getuigenis aangaande Hem. Daarnaast is niets anders nodig en iets anders mag dus ook geen scheiding maken tussen gelovigen. Het is genoeg om te geloven dat de ander in Christus gelooft omdat hij dat zelf belijdt. De gemeenschap, die dan ontstaat is het werk van de Heilige Geest. 'Want niemand kan zeggen: Jezus is de Heer, dan door de Heilige Geest' (1 Cor. 12:3).

Het bijzondere, het eigene van een dergelijke vrije christelijke gemeente hangt m.i. zo samen met het algemene karakter van een christelijke geloofsgemeenschap. Andere belangrijke verschilpunten, zoals de doop op belijdenis, de scheiding tussen gemeente en staat, en de nadruk op geloofsgehoorzaamheid vloeien uit dit karakter voort, en zijn dus secundaire kenmerken. Natuurlijk zijn er ook gevaren aan die grote vrijheid verbonden; wij kunnen daarom ook wel ontevreden zijn over de reële toestand en soms over het verval van de gemeenten.

* Dit interview werd op 12 juni 1985 te Heemstede afgenomen door Sjouke Voolstra. De voorlopige tekst, samengesteld door Dirk Visser, werd vervolgens door Oosterbaan zelf nog eens bewerkt.

— *De weinig overtuigende werfkracht bijvoorbeeld?*

Ja, dat is een van de dingen waarin wij zwak zijn. Oorspronkelijk was de doperse beweging sterk evangeliserend en missionair levend. De vervolging en daarna het naar binnen gekeerde leven van de gemeenten hebben daaraan een eind gemaakt. Indertijd heb ik in de A.D.S. eens voorgesteld om een 'Raad voor de Evangelisatie' op te richten, zoals wij ook een Zendingsraad hadden. Maar dat is toen op een zijspoor gerangeerd. Het werd een Raad voor iets anders. Dat woord 'evangelisatie', daar deinsde men voor terug; dat kwam er in de A.D.S. niet door, dat is allemaal op niets uitgelopen.

Ik had toen het gevoel, net als Laurens¹ nu, dat de Broederschap wat meer naar buiten moest treden. Wij doen wel iets, bv. door onze broederschapshuizen, waar ook nog wel eens andersdenkenden komen, maar dat is niet genoeg. Vooral omdat onze wereld steeds meer ontkerkend wordt en de geest van de tijd steeds meer door de media bepaald wordt. TV-presentatoren zoals Sonja Barend en de vele columnisten in de Nederlandse pers hebben veel invloed. Zo vervreemdt een groot deel van onze maatschappij van het christelijk geloof. Men vergeet dat ook onze westerse democratie, de scheiding van kerk en staat alsmede veel van onze zedelijke en juridische opvattingen vruchten zijn van de Reformatie en vooral ook van het Doperdom. Als de geloofsbasis ontvalt aan dergelijke waarden, dreigen ze in een proces van vermoralisering en subjectivering tot verval te komen. Wij zien dit gebeuren met de monogamie, die ook ten nauwste met het geloof samenhangt.

Maar misschien heeft die vervreemding ook een positieve kant. De theologie en de verkondiging in de gemeente moeten het ook zien als een uitdaging.

— *Ziet U dan nog toekomstmogelijkheden voor onze gemeenten?*

Ja, natuurlijk. Al nemen veel mensen nu afstand van geloof en gemeente, omdat ze denken dat dat tot een voorbije tijd behoort, straks kan het evangelie weer als nieuwe waarheid ervaren worden. Daarin heeft de gemeente een taak, en ze zal zich die goed bewust moeten maken. Onze deugd, de nadruk op het persoonlijke geloof, is ook onze zwakte. 'De subjectiviteit is de waarheid' heeft Kierkegaard al gezegd, maar als we, in naam van de vrijheid, geen besef meer hebben van geestelijk gezag, staan we open voor de geest van de tijd en voor alle 'wind van leer'. Ook in onze geschiedenis zijn daar voorbeelden van.

We leven nu in een tijd van een haast overweldigend technocratisch en economisch denken. Het van de ervaring uitgaande verstandelijk-logische denken is niet een geestelijk klimaat waarin het christelijk geloof gemakkelijk aarden kan.

¹ L. Laurens, *Werven of sterven. Over de toekomst van de doopsgezinde gemeente* (Amsterdam 1985).

Het christelijk geloofsdenken gaat uit van bepaalde voorstellingen, verhalen en historische feiten, die voor de louter verstandelijke mens niet zinvol meer lijken te zijn. De theologie heeft altijd geprobeerd met behulp van de filosofie de zin van de geloofswaarheid 'begrijpelijk' te maken voor hen voor wie de voorstellingswereld van de Bijbel niet meer aansprak. Hegel in de vorige eeuw en Heidegger in onze eeuw hebben veel van de christelijke waarheid in hun denken willen verwerken. De vraag is in hoeverre hun dat gelukt is.

Het gaat ook in onze tijd om een overgang van denken en voelen *in* voorstellingen en beelden naar een denken *door* de voorstellingen en beelden *heen* in de vorm van begrippen en samenhangende zingeving. Dat is een andere weg dan die de oude 'vrijzinnigheid' bewandelde. Die bouwde een theologie op die alle voorstellingen en beelden, die de 'moderne mens' niet meer onmiddellijk begrijpen kon, elimineerde. Bijbelse begrippen als zonde en genade, vleeswording van het Woord, opstanding en hemelvaart, kwamen in die theologie niet of nauwelijks meer herkenbaar voor. Ook in latere radicale God-is-dood theologie of in de negatieve interpretatie van Bonhoeffers 'religieus geloof' werd meer van de bijbelse waarheid weggelaten dan verhelderd. Dat is wel de makkelijkste weg, maar daarmee wordt het kind met het badwater weggegooid.

— *Is het voorstelbaar dat er in de Broederschap een herbezinning op het belijden zou plaatsvinden en dat dit in zekere zin als gezaghebbend aanvaard zou worden?* Theologische (her)bezinning moet natuurlijk altijd doorgaan. Het geloof is geen vast en onveranderlijk bezit, waarover we eens en vooral de beschikking hebben. Er is geen zgn. 'depositum fidei'. Als het goed is moeten alle gelovigen zich voortdurend herbezinnen. Dat is óók de bedoeling van de godsdienstoefening, maar wij kunnen dat ook tesamen doen in bijbelbesprekingen of studiegroepen. De leraren van onze gemeenten zijn ook vrijgesteld om dat te begeleiden.

Maar nu vraag je speciaal of een dergelijke herbezinning op het belijden ook 'als gezaghebbend aanvaard' zou kunnen worden. Je denkt in de richting van een nieuwe gemeenschappelijke belijdenis, zoals je daarover schreef in het *Jaarboekje*. Wij hebben in vroeger eeuwen een aantal belijdenissen gehad. Zij dienden soms om te verenigen en vrede te scheppen, maar zij veroorzaakten soms ook verdeeldheid en tegenstelling. Als een dergelijke gemeenschappelijke herbezinning, die dan natuurlijk door een kleine groep zou moeten worden geformuleerd, gezag voor zich zou *opeisen*, dan zou dit indruisen tegen wat ik juist het wezenlijke van onze gemeenten noemde. Iets anders is het wanneer gezaghebbende enkelingen voor zichzelf sprekende en schrijvende van hun eigen geloof getuigen. Dat kan anderen overtuigen en op grond daarvan kan er gezag aan worden toegekend. Niet omdat het wordt opgelegd of geëist wordt, maar omdat het een persoonlijke getuigenis is. Karl Barth heeft tientallen jaren de theologie

van onze tijd beheerst en had in brede kringen in vele kerken gezag. Dat was ook in de vorige eeuw met Schleiermacher het geval. Barth's herbezinning op de bijbelse theologie was in zoverre vernieuwend voor lutheranen en calvinisten dat hij steeds meer aan de doperse theologie verwant werd, niet alleen omdat hij de kinderdoop afwees, maar ook bv. doordat hij de gemeente als een 'christokratische Bruderschaft' definiëerde en in zoverre 'onkerkelijk' was, al hield hij in de titel van zijn grote dogmatische werk nog vast aan de naam 'Kirchliche Dogmatik'.

Maar Barth bewoog zich in zijn theologie nog helemaal binnen de voorstellingswereld van het bijbelse denken, al betekende zijn dialectische wijze van theologisch denken op vele punten al een bevrijdende verruiming; er is bij hem geen sprake meer van starre orthodoxie. Zijn werk moet worden voortgezet.

Aan ons Seminarie en in studiegroepen, zoals o.a. de Doopsgezinde Historische Kring, moet de voortdurende bezinning plaats vinden. Vroeger, in de vijftiger en zestiger jaren, hebben wij een speciale 'Commissie voor Geloofsbezinning' gehad. Zo iets kan er weer komen.

— *Hebben de oorspronkelijke doperse opvattingen nog wel gelding voor deze tijd? Beantwoorden ze nog wel aan de vragen die mensen blijkbaar hebben?*

Het lijkt mij niet goed om het onderricht aan het Seminarie of de verkondiging in de gemeenten te laten bepalen door de vragen die de mensen op dit ogenblik bezig houden. Die gedachte vind ik typisch voor onze tijd. Het gaat er om eerst te leren luisteren, om te horen hoe wij *zijn* moeten, en van daaruit nieuwe vragen te stellen. In Christus geloven betekent in Hem een nieuw mens worden aan wie nieuwe vragen gesteld worden en voor wie de wereldse vragen een andere, maar niet minder dringende, betekenis krijgen. Ik geloof dat er tegenwoordig in preken vaak te vlug op de vragen van maatschappij, politiek en moraal wordt ingegaan, zonder de verkondiging dat wij vanuit de genade en de rechtvaardiging in Christus een nieuw leven mogen opbouwen.

Het christelijk geloof werkt door de enkelingen in de wereld. Op een Doopsgezind Wereldcongres heb ik eens een debatje gehoord tussen Harold Bender en William Klassen over de vraag of de Heilige Geest alleen door de Gemeente als geheel werkt of ook door de enkele gelovige. Bender zei het eerste, Klassen het tweede. Dat laatste geloof ik ook. Een van de gaven van de Geest is bv. de profetie. De gemeente als geheel is een veelstemmig koor, zowel bij het zingen als bij het belijden. In het pinksterverhaal staat dat het vuur zich verdeelde 'en het zette zich op ieder van hen'. Een heel enkele keer, in een 'status confessionis' kan wel eens van de kansel namens de gemeente of de Broederschap als geheel een verklaring worden uitgesproken, zoals in de oorlogstijd tegen de vervolging van de Joden. Maar dat moeten uitzonderingen blijven. Bij ons staat het persoonlijk geloof en

belijden voorop, zoals het ook bijbels voorop staat. Van dat geloof hebben de katholieke en grote reformatorische kerken zich afgescheiden.

Bij Rome is het eigenlijk al genoeg als je belijdt, dat je alles gelooft wat de kerk belijdt. De reformatie heeft geprobeerd de geloofswaarheid opnieuw te formuleren en te objectiveren in uitstaande belijdenissen, waaraan de enkele gelovige zich dan moet conformeren. Maar bij ons staat er geen volstrekt gezag tussen het bijbels getuigenis en de enkele gelovige. In onze gemeenten is er een veelstemmig belijden van de leden, waarin de naam van Christus de harmonie en eenheid vormt. Daardoor zijn wij ook, historisch gezien, *de reformatie van de Reformatie*. Dat is onze oecumenische plaatsbepaling.

— *Is er nog een zekere analogie met de begintijd van de doperse beweging?*

Ja, er zijn zekere overeenkomsten. Wij zijn bv. tussen de kerken nog steeds een kleine minderheid, al gaat onze stem daarin niet verloren. Er is natuurlijk nu in ons land geen scherpe vervolging, zoals bv. in de Sovjet-Unie. Maar het wereldse respect voor een christelijke gemeente, zoals dat in de eerste helft van onze eeuw nog bestond, is toch verdwenen. Wij moeten tegen de tijdgeest van onverschilligheid en soms spot oproeien. Maar, zoals ik al zei, dat heeft ook z'n goede kanten. Het gaat immers om dingen die niet van deze 'wereld' zijn. In dat opzicht staan wij nu dichterbij de begintijd dan bij de meer gezapige negentiende eeuw.

De geschiedenis van het doperdom is op zichzelf voor ons niet normatief. Wij mogen en moeten op bepaalde facetten kritiek hebben. Maar er zijn geloofsopvattingen overgeleverd die de basis vormen van ons doopsgezind zijn en die wij vast moeten houden omdat zij bijbels zijn.

De anti-doperse geschriften van Petrus van Blommeveen, Cornelius Crocus, Joannes Bunderius en Georgius Cassander

door P.J.A. Nissen

Hoe reageerden de katholieke theologen in de zestiende eeuw op de in hun ogen zonder twijfel uiterst provocerende opvattingen en praktijken van de doperse beweging? Weinig auteurs hebben zich tot op heden deze vraag gesteld; en wanneer zij haar al stelden, bleken ze meestal tevreden met een oppervlakkig antwoord. Zo veel onderzoek als er in de loop van deze eeuw verricht is naar de tegen de Lutherse hervorming gerichte polemiek der katholieke controversisten én naar de reactie der reformatorische theologen op de doperse beweging, zo weinig onderzoek is er gedaan naar de katholieke geschriften tegen de dopers.

In deze lacune nu beoogt ons onderzoek voor de zestiende eeuw en voor het Nederlandse (en onrechtstreeks daarmee ook voor het Westfaals-Nederrijnse) doperdom te voorzien. We willen daarbij niet alleen letten op de strikt inhoudelijke aard der gehanteerde theologische argumenten, maar met name ook op de kerk- en theologiehistorische context van de discussie. Daartoe dienen vragen gesteld te worden als: wie was de auteur van het katholieke geschrift, waar had hij zijn theologische vorming ontvangen en op welke theologische traditie(s) valt hij terug. Ook dient voor zover mogelijk onderzocht te worden hoe de katholieke auteur in contact kwam met het doperdom, aan welke bronnen hij zijn kennis omtrent zijn tegenstanders ontleende en of hij zich wellicht tegen een bepaalde stroming onder de dopers of tegen specifieke leiders of publicisten van doperse zijde richtte. Vergelijking met geschriften van Duitse controversisten kan verder duidelijk maken of de auteurs in de Nederlanden rekening hielden met de eigen aard van het Melchioritische en later Mennonitische doperdom. Vergelijking met geschriften van reformatorische zijde tenslotte kan aan het licht brengen in welke

* De auteur studeerde theologie (hoofdvak kerkgeschiedenis) aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen en is als ZWO-medewerker verbonden aan de Katholieke Theologische Hogeschool te Amsterdam.

Het hier samengevatte doctoraalonderzoek wordt sedert 1 maart 1985 voortgezet in het aan de Katholieke Theologische Hogeschool te Amsterdam verbonden onderzoek 'De katholieke theologische reactie op de doperse beweging in de Nederlanden in de zestiende eeuw'. Dit onderzoek wordt begeleid door prof. dr E.M. V.M. Honée en uitgevoerd door de auteur. Het wordt gesteund door de Stichting voor Historisch Onderzoek, die wordt gesubsidieerd door de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO).

mate katholieke auteurs dankbaar gebruik maakten van de van die zijde aangedragen argumenten en overwegingen.¹

Met bovengeschetst onderzoek is, na een kandidaatsscriptie,² die gewijd was aan een inventarisatie van katholieke geschriften tegen de dopers en aan een eerste schuchtere vergelijking, in onze doctoraalscriptie³ een aanvang gemaakt door de bestudering van de tegen de dopers gerichte geschriften van vier uit de Nederlanden afkomstige katholieke theologen: Petrus van Blommeveen, Cornelius Crocus, Joannes Bunderius en Georgius Cassander. Van deze vier auteurs schreven de eerste twee betrekkelijk vroeg tegen het doperdom, namelijk nog vóór de val van het doperse rijk in de stad Munster. De laatste twee schreven aan het begin van de tweede helft van de zestiende eeuw, toen het doperdom in het onderzochte gebied reeds overwegend Mennonitisch geworden was. Over elk der vier auteurs willen we hier kort iets uit ons onderzoek mededelen.

1. *Petrus van Blommeveen* (Blomevenna, Blommenvenne, Bloemmenvel, Bloemevenne), geboren te Leiden op 29 maart 1466, studeerde van 1483 tot 1489 aan de universiteit van Keulen, en trad in het laatstgenoemde jaar in bij de kartuizers in de stad.⁴ In 1507 werd hij de zestiende prior van de Keulse kartuis. Hij bleef dat tot zijn overlijden op 30 september 1536. De Keulse kartuizers, grotendeels afkomstig uit de Nederlanden en deels universitair geschoold, deels gevormd in de geest der Moderne Devotie, zorgden voor een grote publicistische activiteit, zowel op het gebied van de spiritualiteit als op dat van de theologische

¹ Over motivering en opzet van het onderzoek zie uitvoeriger onze voordracht „Die schriftstellerische Reaktion katholischer Theologen auf die Täuferbewegung in den Niederlanden im 16. Jahrhundert – Eine Zwischenbilanz”, die zal verschijnen in de acta van het „Colloque international d’histoire anabaptiste du XVIe siècle”, gehouden te Straatsburg van 18 tot en met 23 juli 1984.

² ‘Katholieken contra wederdopers in de zestiende eeuw. Aanzet tot een studie van de theologische polemiek van katholieken en humanisten tegen de wederdopers in de Nederlanden in de zestiende eeuw’, Nijmegen 1981.

³ ‘Katholicisme en doperdom in confrontatie. Studies over de tegen de doperse beweging gerichte geschriften van vier uit de Nederlanden afkomstige katholieke theologen uit de zestiende eeuw, gevolgd door een selectieve teksteditie’, Nijmegen 1984, 3 dln.

⁴ Het hoofdstuk over Blommeveen is ook afzonderlijk verschenen als ‘Peter van Blommeveen’s writing “Assertio purgatorii” (1534-1535): a polemical treatise against Münsterite anabaptism’, in: *Die Kartäuser und die Reformation. Internationaler Kongress vom 24. bis 27. August 1983*, Band I, Salzburg 1984 (= *Analecta Cartusiana*, 108), 160-191.

polemiek.⁵ Ook Petrus van Blommeveen had daarin zijn aandeel. Naast verschillende vroomheidsgeschriften en theologische verhandelingen⁶ publiceerde hij in 1526 de *Candela Evangelica* (herdrukt in 1527), waarin hij het licht van de (rechtzinnige) kandelaar plaatst tegenover de duisternis van zeven nachten, d.w.z. zeven Lutherse dwalingen, voornamelijk de rechtvaardiging en de meritorische waarde der goede werken betreffende. En acht jaar later, in 1534, verscheen bij de Keulse drukker Caspar von Gennep het werkje dat voor ons van belang is: *Assertio purgatorii, non minus scripturae sacrae, quam sanctorum patrum testimoniiis roborata. De autoritate item ecclesiae. De sanctorum invocatione. De rebaptizantium impietate. De vario modo adorandi deum, sanctos et homines. Senis ad iuvenes exhortatio*.⁷ Eén jaar later verscheen het bij dezelfde drukker (met enkele weglatingen) in de volkstaal: *Van dem feegfeur, gewalt der heilger kirchen, verlassung der sundt, kynderthauß und von anröffung der heiligen*.⁸ De uitvoerige titel vormt meteen een soort inhoudsopgave van het werkje. Een taaie bibliografische traditie, beginnend in 1609 bij Petreius,⁹ heeft van het gedeelte over de kinderdoop ten onrechte een afzonderlijk tractaat *Contra Anabaptistas* gemaakt. Het vormt echter juist een samenhangend geheel met de andere onderwerpen die in het tractaat aan de orde komen. Er is dan ook geen reden om aan te nemen dat Blommeveen zich in de hoofdstukken die specifiek over de kinderdoop handelen (de laatste drie van de zeventien) tot andere tegenstanders richt dan in de overige hoofdstukken. Zowel uit de proloog der Latijnse editie, opgedragen aan het Sankt-Cassiusstift in Bonn, als uit die der Duitse editie, gericht tot de magistraat van deze stad, blijkt dat die tegenstanders in Bonn gezocht

⁵ G. Chaix, *Réforme et Contre-Réforme Catholiques. Recherches sur la Chartreuse de Cologne au XVIe siècle*, Salzburg 1981 (= *Analecta Cartusiana*, 80). Door deze imposante studie wordt nu vervangen: J. Greven, *Die Kölner Kartause und die Anfänge der katholischen Reform in Deutschland*, Münster 1935 (= *Katholisches Leben und Kämpfen im Zeitalter der Glaubensspaltung*, 6).

⁶ M. Bernards, 'Zur Kartäusertheologie des 16. Jahrhunderts. Der Kölner Prior Petrus Blomevenna (+ 1536) und seine Schrift "De bonitate divina"', in: R. Bäumer ed., *Von Konstanz nach Trient. Beiträge zur Geschichte der Kirche von den Reformkonzilien bis zum Tridentinum. Festgabe für August Franzen*, München-Paderborn-Wien 1972, 447-479.

⁷ Exemplaren: Berlijn, Staatsbibliotheek Preussischer Kulturbesitz; Keulen, Universitäts- und Stadtbibliothek; München, Bayerische Staatsbibliothek; Wenen, Österreichische Nationalbibliothek; Londen, British Library; Amberg, Staatliche Provinzialbibliothek; Leiden, Universiteitsbibliotheek.

⁸ Exemplaren: Keulen, Universitäts- und Stadtbibliothek; Hannover, Niedersächsische Landesbibliothek.

⁹ Th. Petreius, *Bibliotheca Cartusiana, sive Illustrium sacri Cartusiensis ordinis scriptorum catalogus*, Keulen 1609, 265.

moeten worden. Blommeveen wilde namelijk dwalingen bespreken die – naar hij vernomen had – openlijk in Bonn verkondigd werden en die vooral het ongeletterde, eenvoudige volk bereikten.

Nadere vergelijking leert dat de door Blommeveen bestreden opvattingen alle terug te vinden zijn in het Munsterse doperdom. Het grootste gedeelte van het geschrift is gewijd aan de verdediging van het vagevuur. In de geschriften van Bernhard Rothmann komen we de afwijzing van het vagevuur vanaf 1531 regelmatig tegen.¹⁰ Deze dwaling werd dan ook bestreden in de tegen Rothmann gerichte geschriften van Johann Host von Romberg (een vriend van de Keulse kartuizers!) en Jan van Deventer.¹¹ Doperse contacten tussen Munster en Bonn zijn ons niet bekend, maar kunnen beslist bestaan hebben. We durven zelfs een suggestie te doen omtrent een mogelijke contactpersoon tussen de beide plaatsen, namelijk Gerhard Westenburg.¹² Deze zoon van een voorname Keulse familie, die al contacten had gehad met Nikolaus Storch, een der zogenaamde 'Zwickauer Propheten', die Luther bezocht had, die de geschriften van zijn zwager Karlstadt verspreid had en die betrokken was geweest bij een opstand in Frankfurt, had in 1523 reeds een klein pamflet geschreven waarin hij het vagevuur afwees en de leer der zielelaap, het psychopannychisme, propageerde.¹³ In het begin van 1534 had Westenburg zich in Munster laten herdopen door Hendrik Rol. Op vastenavond had hij zelf in Keulen de geloofsdoop toegediend¹⁴ en in april 1534 preekte en doopte hij met Rol in Straatsburg.¹⁵ Juist vanwege de nadruk die blijkens Blommeveens weerlegging de afwijzing van het vagevuur in de prediking te Bonn

¹⁰ R. Stupperich ed., *Die Schriften Bernhard Rothmanns*, Münster 1970 (= Die Schriften der Münsterischen Täufer und ihrer Gegner I. Veröffentlichungen der historischen Kommission für Westfalen, XXXII), 7, 8, 9, 10, 13, 23, 28, 53, 54, 74-75.

¹¹ R. Stupperich ed., *Schriften von katholischer Seite gegen die Täufer*, Münster 1980 (= Die Schriften der Münsterischen Täufer und ihrer Gegner II enz.), 32-41 (zie met name de inhoudopgave op 33) en 42-79 (zie met name 48).

¹² Zie over hem vooral: G. Steitz, 'Dr. Gerhard Westenburg, der Leiter des Bürgeraufstandes zu Frankfurt a.M. im Jahre 1525', in: *Archiv für Frankfurts Geschichte und Kunst*, N.F. 5 (1872) 1-215, en: K. Rembert, *Die 'Wiedertäufer' im Herzogtum Jülich. Studien zur Geschichte der Reformation, besonders am Niederrhein*, Berlin 1899, passim, m.n. 33-47.

¹³ *Vom fegefewer und standt der verscheyden selen eyn Chrystliche meynung*. Exemplaar in Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Miscellanea Theologica, Quarto Nr. 288.

¹⁴ H. Stiasny, *Die strafrechtliche Verfolgung der Täufer in der freien Reichsstadt Köln 1529 bis 1618*, Münster 1962 (= Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 88), 10-15.

¹⁵ M. Krebs-H. G. Rott, *Quellen zur Geschichte der Täufer VIII: Elsass, 2. Teil: Stadt Strassburg 1533-1535*, Gütersloh 1960 (= Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte, 27) 298-300.

kreeg, mogen we wellicht in Westerburch Blommeveens voornaamste tegenstander zien.

In zijn bestrijding van deze prediking toont Blommeveen overigens weinig originaliteit. Vrijwel alle door hem gehanteerde argumenten alsmede het merendeel der geciteerde Schriftplaatsen en autoriteiten zijn ook terug te vinden in bekende apologetische handboeken als de *Enchiridia* van Johannes Eck en Nikolaus Herborn. En dat Blommeveen een trouwe leerling van het aan de Keulse universiteit gedoctrineerde Thomisme was blijkt wanneer hij in het hoofdstuk over de kinderdoop vrijwel het hele artikel 'utrum pueri sint baptizandi' uit de *Summa Theologiae* (IIa, q. 68, art. 9) van Thomas van Aquino invoegt.

2. *Cornelius Crocus* (Croock), waarschijnlijk in of rond 1500 in Amsterdam geboren en in 1550, kort na zijn toetreden tot de orde der jezuïten, in Rome overleden, is vooral bekend als vertegenwoordiger van het Amsterdamse humanistenmilieu van de eerste helft der zestiende eeuw.¹⁶ Hij studeerde ter zelfder tijd als Erasmus in Leuven, waar naast Adrianus Barlandus vooral Alardus van Amsterdam zijn leermeester was. De lagere wijdingen ontving hij van de Engelse humanist en bisschop John Fisher, hetgeen op een voortgezette studie in Engeland, mogelijk in Cambridge, kan wijzen. Of hij ooit de hogere wijdingen ontving is onzeker. Vanaf 1522 is Crocus schoolmeester in Amsterdam, vanaf 1531 rector van een der beide stadsscholen, waarschijnlijk tot 1537, om vervolgens van 1544 tot 1549 wederom rector te zijn van de school aan de Oude Zijde.

Naast humanistische werken, zoals taalboeken en een bijbels drama *Joseph* (opgevoerd bij de heropening van zijn school na het dooperse oproer in 1535), schreef Crocus verscheidene werken van religieuze aard, waaronder ook polemische geschriften. In 1531 weerlegde hij in een tegen de Amsterdamse schoolmeester Joannes Sartorius gerichte brief het sola-fide-beginsel, en in 1536 schreef hij een uitvoerige verdediging van het gezag van de Kerk (*Ecclesia*). Tussen deze beide werken in ontstond het geschrift dat onze aandacht vraagt: de *Dissertatiuncula contra anabaptismum*, gedrukt te Antwerpen in april 1535.¹⁷ Het kleine geschrift is door Crocus op 14 maart van dat jaar opgedragen aan ene Nivenius, vermoedelijk de priester Martinus Nivenius (Nieveen), rector van het Sint-Gertrudisklooster op de hoek van de Oudezijdsvoorburgwal en de Nieuwstraat. Deze Martinus was (waarschijnlijk) een broer van de schoolmeester Joannes Nivenius,

¹⁶ A. J. Kölker, *Alardus Aemstelredamus en Cornelius Crocus. Twee Amsterdamse priester-humanisten. Hun leven, werken en theologische opvattingen. Bijdrage tot de kennis van het Humanisme in Noord-Nederland in de eerste helft van de zestiende eeuw*, Nijmegen-Utrecht 1963.

¹⁷ Exemplaren: Londen, British Library; Oxford, Bodleian Library; Rome, Biblioteca Casanatense.

de schrijver van het vermoedelijk in 1552 gedrukte epos *Tumultus anabaptistarum in nobilissimo totius Hollandiae emporio Amstelredamensi nuper exorti descriptio*.¹⁸

Temidden van de in dit gedicht op meer afstandelijke wijze beschreven gebeurtenissen is Crocus' werkje tegen de dopers ontstaan. Crocus geeft dit zelf in de opdrachtbrief ook aan: hij voelde zich gedrongen het werkje te schrijven omdat bepaalde 'operarii dolosi' met grote hardnekkigheid, ja zelfs 'gladiatorio animo' (wellicht een zinspeling op de dopers die op 22 maart 1534 met getrokken zwaard door Amsterdam liepen?), hun dwalingen verspreidden. Crocus maakte de religieuze en maatschappelijke woelingen in Amsterdam van nabij mee. Zo was hij zelf samen met Martinus Nivenius betrokken bij de vervolging van de leraar Grieks en Hebreeuws Wouter Delenus, zulks naar aanleiding van diens exegeze van Gen. 26 : 24 en Joh. 6 : 51. Delenus' verhouding tot de dopers is niet geheel duidelijk.¹⁹ Ofschoon er overeenkomsten aan te wijzen zijn tussen hem en Melchior Hoffman in beider typologische hermeneutiek en in het gebruik van het begrip *restitutio*, mag Delenus toch niet zonder meer bij de dopers ingelijfd worden. Wel wordt zijn naam enkele malen genoemd in de verhoren naar aanleiding van de aanslag op het Amsterdamse stadhuis in de nacht van 10 op 11 mei 1535.²⁰ Delenus was bij de voorbereiding daarvan betrokken, al zal dat eerder ongewild en onbewust gebeurd zijn. Crocus zal zijn *Dissertatiuncula* niet specifiek tegen Delenus hebben geschreven; in zijn getuigenis van augustus 1535 over Delenus' exegeze legt hij althans geen enkel verband tussen de schoolmeester en de dopers. Wel illustreert het geval van Delenus hoe nabij het doperdom voor Crocus was. Aanhangers en sympathisanten van de door hem bestreden leer waren in zijn eigen dagelijkse leefwereld te vinden.

¹⁸ De vermelding bij J. G. Boekenoogen, *Catalogus der werken over de Doopsgezinden en hunne geschiedenis, aanwezig in de bibliotheek der Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam*, Amsterdam 1919, 56, blijkt helaas niet te corresponderen met enig momenteel nog in de Bibliotheek der Doopsgezinde Gemeente (bruikleen Universiteitsbibliotheek Amsterdam) aanwezig exemplaar. Wel is het epos bewaard in de bewerkingen en vertalingen van Cornelis Gijsbertsz Plemp uit de zeventiende eeuw.

¹⁹ J. Trapman, 'Delenus en de bijbel', in: *In Navolging. Een bundel studies aangeboden aan C. C. de Bruin bij zijn afscheid als hoogleraar te Leiden*, Leiden 1975, 95-113; H. J. de Jonge, 'Caro in spiritum. Delenus en zijn uitlegging van Joh. 6 : 51'; in: I. B. Horst – A. F. de Jong – D. Visser, ed., *De Geest in het geding. Opstellen aangeboden aan J. A. Oosterbaan ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar*, Alphen aan den Rijn 1978, 145-168.

²⁰ A. F. Mellink, *De wederdopers in de Noordelijke Nederlanden 1531-1544*, Groningen-Djakarta 1953 (reprint Leeuwarden 1981), 96, 129-131, 137-139. Zie ook: Albert F. Mellink, *Amsterdam en de wederdopers in de zestiende eeuw*, Nijmegen 1978 (= *Sunschrift*, 120), 55-58.

Het grootste gedeelte van de *Dissertatiuncula* handelt over de doopleer, m.n. over de onherhaalbaarheid van de doop en over de kinderdoop. Ook verdedigt Crocus de sacramentele werking van het doopsel *ex opere operato*, los van de morele kwaliteit van de bedienaar. In een in het tractaat ingevoegd brieffragment, waarvan het niet geheel duidelijk is tot waar het doorloopt, komen verder nog de doperse eis van zuiverheid van de gemeente en van de bedienaren der sacramenten aan de orde, alsmede de waarde van de traditie en, zij het slechts kort, de leer over de eucharistie. Crocus' betoog lijkt niet steeds even consistent en doordacht. Het wekt op verschillende punten de indruk het resultaat van haastwerk te zijn. Zijn argumenten kunnen merendeels weer teruggevonden worden in eerdere Duitse polemieken tegen de dopers en in de apologetische handboeken. Wat daarbij evenwel opvalt is dat hij ook verschillende argumenten uit de traditie onbenut laat, zoals bij voorbeeld het Thomistische argument dat de noodzaak van de kinderdoop uit de erfzonde voortvloeit. Treffend is dat hij op twee plaatsen in zijn geschrift een hartstochtelijk pleidooi houdt om de eenheid der Kerk te bewaren. Wellicht heeft zijn voornaamste zorg ten aanzien van de dopers eerder daarin gelegen dan in het behoud van de rechtzinnigheid, al was het laatste onlosmakelijk verbonden met het eerste.

3. *Joannes Bunderius* (van den Boendere, de Bondre, Bunder, Bunderen) is geboren te Gent in 1481 en in of vóór 1507 ingetreden bij de dominicanen in zijn geboortestad. Hij vervulde een groot aantal functies binnen de orde. Zo was hij na zijn studie te Leuven lector in het klooster van Gent, waar hij ook driemaal prior was. Daarnaast is hij prior geweest in Brugge, was hij tweemaal afgevaardigde naar het generaal kapittel, tweemaal plaatsvervangend provinciaal voor enkele Zuidvlaamse kloosters, en werd hij tweemaal aangewezen om voor het Vlaamse deel van de provincie de predikanten en biechtvaders te examineren.²¹ In verband met zijn polemische geschriften, waaronder een handboek en geschriften tegen Luther en tegen Johannes Anastasius Veluanus, is vooral zijn werkzaamheid als inquisiteur van belang. Tijdens het provinciaal kapittel der dominicanen te Valenciennes in 1540 werd Bunderius aangewezen als inquisiteur voor het bisdom Doornik, dus voor een groot deel van Vlaanderen, en hij hield deze functie tot zijn overlijden op 8 juni 1557.

²¹ J. Arts, *De Predikheeren te Gent 1228-1854*, Gent 1913, 164-175; S. Wolfs ed., *Acta Capitulorum Provinciae Germaniae Inferioris Ordinis Fratrum Praedicatorum ab anno MDXV usque ad annum MDLIX sec. codicem Parisiensem Arch. Nat. LL*, 1530, Hagae Comitum 1964; A. Bogaerts, *Provinciale kapitels der dominikanen van de Nederduitse provincie*, m.n. deel 4 en 5, Brussel 1971 (= Bouwstoffen voor de geschiedenis der dominikanen in de Nederlanden, 9 en 10).

Tijdens zijn werkzaamheid als inquisiteur²² kreeg Bunderius vier geschriften van Menno Simons onder ogen, namelijk *Van dat rechte christen gheloove ende zijn cracht, Verclaringhe des christelycken doopsels in den water, Die oorsake waerom dat ick M.S. niet af en late te leeren ende te schryven en Een corte ende clare belijdinghe ende schriftelycke aenwysinghe. Ten eersten vander menschwerdinge onses lieven Heeren Jesu Christi*.²³ Lezing van deze vier geschriften bracht Bunderius ertoe een tractaat te schrijven tegen de dwalingen van Menno. Het verscheen in 1553 te Leuven in druk als *De vero Christi baptismo contra Mennonem Anabaptistarum principem*.²⁴ Het tractaat, een uitvoerige verhandeling in vijftien hoofdstukken, zelfs voorzien van een alfabetisch geordende trefwoordenindex, is geschreven in de vorm van een dialoog tussen 'Menno' en 'Theologus'. Het inleidende hoofdstuk opent met een wederzijdse en hoffelijke begroeting en handelt dan verder over het recht van de traditie naast de Schrift. De volgende acht hoofdstukken, die tesamen iets minder dan de helft van het boek beslaan, behandelen de leer over het doopsel. De hoofdstukken tien en twaalf zijn van belang voor ons inzicht in de beeldvorming omtrent de dopers aan katholieke zijde. Tegenover Menno's aanspraak op heiligheid en zijn vermeete oordeel over anderen plaatst Bunderius daar de excessen en dwalingen van de doperse beweging zelf. Hoofdstuk elf is een soort vergaarbak van tradities en gebruiken die door Menno worden aangevallen en dus door Bunderius worden verdedigd: de kerkelijke vasten, de eucharistie, de verering van beelden, het offerkarakter der mis, de dodenvigilies, de maagdelijkheid, de kloostergeloften, de pelgrimstochten, het ontsteken van devotiekaarsen, het bidden van de rozenkrans en de voorspraak der heiligen. De hoofdstukken dertien en veertien hebben betrekking op het juiste verstaan van de Schrift en de rol van het kerkelijk leergezag daarbij. Het uitvoerige hoofdstuk vijftien ten slotte (op hoofdstuk elf na het langste) gaat in op de leer omtrent Christus, en met name op de menswordingsleer.

Menno komt in het geschrift steeds slechts kort aan het woord, en zijn uitspraken dienen voornamelijk als voorzetten voor Bunderius' theologische uiteenzettingen. Een nader onderzoek van de citaten in enkele hoofdstukken brengt

²² Voor een voorbeeld daarvan, zie: J. Decavele, *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, Brussel 1975 (= Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, XXXVII, nr. 76), 238-240.

²³ I.B. Horst, *A Bibliography of Menno Simons, ca. 1496-1561, Dutch Reformer, with a census of known copies*, Nieuwkoop 1962, resp. nummer 42, 44, 46 en 47 (p. 86-89, 91, 92-94 en 94).

²⁴ Exemplaren: Wenen, Österreichische Nationalbibliothek; Leuven, Universiteitsbibliotheek.

aan het licht dat deze soms wel letterlijk aan een der vier genoemde geschriften ontleend zijn, maar dat het veel vaker om gefingeerde uitspraken gaat, die moeten weergeven wat Menno in Bunderius' ogen leert. Het antwoord van laatstgenoemde blinkt niet uit door oorspronkelijkheid. Zoals van een dominicaan uit de zestiende eeuw verwacht kan worden steunt zijn doopleer sterk op die van Thomas van Aquino, zonder echter de diepgang van laatstgenoemde. Bunderius komt nauwelijks verder dan het herhalen van de door de dopers juist aangevochten traditionele doopleer. En bij zijn bestrijding van Menno's incarnatieleer (m.n. diens opvatting dat Christus het vlees niet van Maria heeft aangenomen) bedient hij zich nu eens van weinig zakelijke spitsvondigheden, dan weer van argumenten die reeds van protestantse zijde, bv. door Martin Bucer en Johannes à Lasco, tegen de doperse incarnatieleer waren ingebracht.²⁵ Voor het soteriologische fundament van Menno's opvatting omtrent Christus' volstrekte zondeloosheid blijkt Bunderius geen aandacht te hebben. In zijn beeld van de doperse geschiedenis brengt Bunderius de Mennonieten in verband met de revolutionaire activiteiten van Thomas Müntzer en van de Munsterse dopers. Müntzer krijgt van hem dezelfde eretitel als Menno: princeps Anabaptistarum. En al zegt Menno ook dat hij zich distantieert van zijn radicale voorouders, toch ziet Bunderius ook in hem en zijn volgelingen potentiële revolutionairen. Zij behoren tot dezelfde sekte en zijn dus tot dezelfde misdaden in staat. Het wachten is slechts op een gunstige gelegenheid. Afgaande op deze uitspraken valt te vrezen dat Bunderius in zijn inquisitiewerk weinig clementie jegens de dopers getoond zal hebben.

4. *Georgius* of *Joris Cassander* is zonder twijfel de bekendste der hier besproken auteurs.²⁶ Hij is tegelijk degene met het meest zelfstandige standpunt ten opzichte van de dopers. En ofschoon vroegere auteurs het nodig achtten uitvoerig te

²⁵ S. Voolstra, *Het Woord is vlees geworden. De Melchioritisch-Menniste incarnatieleer*, Kampen 1982 (= Dissertationes Neerlandicae. Series Theologica, 8).

²⁶ M. Birck, *Georg Cassander's Ideen über die Wiedervereinigung der christlichen Confessionen in Deutschland. Eine Studie*, Köln 1876; W. Rottscheidt, 'Georg Cassander, ein rheinischer Ireniker', in: *Monatshefte für rheinische Kirchengeschichte* 12 (1918) 105-122; P. Bröder, *Georg Cassanders Vermittlungsversuche zwischen Protestanten und Katholiken*, Marburg 1931; M. Nolte, *Georgius Cassander en zijn oecumenisch streven*, Nijmegen 1951; F. W. Kantzenbach, *Das Ringen um die Einheit der Kirche im Jahrhundert der Reformation. Vertreter, Quellen und Motive des 'ökumenischen' Gedankens von Erasmus von Rotterdam bis Georg Callixt*, Stuttgart 1957, 203-229; A. Stegmann, 'Georges Cassander victime des orthodoxies', in: *Aspects du libertinisme au XVIIe siècle. Actes du colloque international de Sommières*, Paris 1974 (= De Pétrarque à Descartes, 30), 199-214.

onderzoeken of Cassander wel als een trouwe zoon der Kerk ontslapen is,²⁷ willen we hem vooralsnog niet postuum ontnemen wat hem zelf dierbaar was, namelijk het besef te behoren tot de katholieke traditie. Cassanders streven naar verzoening bracht hem weliswaar tot standpunten die hem door zijn meer rechtlijnige tijdgenoten niet in dank werden afgenomen en zijn werken werden weliswaar op de index van verboden boeken geplaatst, toch menen wij dat zijn houding tegenover de dopers een legitiem standpunt van katholieken uit de zestiende eeuw vertegenwoordigt.

Cassander werd op 25 augustus 1513 geboren te Pitthem, een dorp ten zuiden van Brugge. Na zijn studie te Leuven was hij mogelijk korte tijd verbonden aan een school te Gent, en in elk geval vanaf 1541 aan een humanistische leerstoel te Brugge. In 1543 verliet hij de stad om met zijn vriend, de welgestelde kanunnik Cornelius Wouters, een 'Bildungsreise' te ondernemen. Wouters zou Cassanders levenslange maecenas blijven. Tijdens hun reis bezochten zij Bucer in Bonn, en in 1544 blijkt Cassander in Straatsburg wederom bij Bucer en bij Paul Fagius te verkeren. In datzelfde jaar streken Wouters en Cassander neer in Keulen, waar zij verder – afgezien van enkele korte onderbrekingen – verblijf zouden houden. Cassander ging er theologie studeren aan de universiteit. In 1545 heeft hij ook nog enige tijd in Heidelberg gestudeerd. Zijn verdere, door ziekte geplaagde leven, dat op 3 februari 1566 een einde vond, was er een van een studerend, schrijvend en adviserend geleerde. Zijn studies betroffen vooral de patristiek, de liturgiegeschiedenis en de actuele theologische controverses.²⁸ Zijn studie van leer en leven van de vroege Kerk vormde meteen de basis waarop zijn adviezen inzake actuele kwesties voortbouwden. Deze adviezen verstrekte hij aan hertog Willem van Kleef, Gulick, Berg en Mark, en diens raadsman, de humanist Konrad von Heresbach,²⁹ aan het colloquium van Poissy (1561), dat hij op afstand volgde,³⁰

²⁷ A. de Schrevel, *Histoire du Séminaire de Bruges* I,1, Brugge 1895, 387-619.

²⁸ Zijn geschriften zijn grotendeels samengebracht in de *Opera Omnia*, Parijs 1616. In onze doctoraalscriptie wordt een lijstje gegeven van niet in de *Opera Omnia* opgenomen drukjes (350, noot 10) en van onuitgegeven geschriften (355, noot 78).

²⁹ A. Wolters, *Konrad von Heresbach und der Clevische Hof zu seiner Zeit, nach neuen Quellen geschildert. Ein Beitrag zur Geschichte des Reformationszeitalters und seines Humanismus*, Elberfeld 1867; J. Dolan, *The Influence of Erasmus, Witzel and Cassander in the Church Ordinances and Reform Proposals of the united duchies of Cleve during the middle decades of the 16th century*, Münster 1957 (= Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 83).

³⁰ R. Stauffer, 'Autour du Colloque de Poissy. Calvin et le "De officio pii ac publicae tranquillitatis vere amantis viri"', in: *Actes du Colloque l'Amiral de Coligny et son temps* (Paris, 24-28 octobre 1972), Paris, 1974 (= Supplément au Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français), 135-154. Nu ook in: R. Stauffer, *Interprètes de la Bible. Études sur les Réformateurs du XVIe siècle*, Paris 1980 (= Théologie Historique, 57), 249-267.

en aan keizer Ferdinand I en diens zoon Maximiliaan II. Cassander zocht de elkaar bestrijdende partijen te verenigen door als uitgangspunt de consensus van de Schrift en de kerkvaders der eerste eeuwen te nemen. Wat tot deze consensus behoort kan niet geloofend worden zonder aan de rechtzinnige leer der Kerk afbreuk te doen. In andere, dogmatisch ondergeschikte punten, zoals bv. de lekenkelk en het priestercelebaat, was Cassander bereid concessies te doen aan de reformatoren. Van die reformatoren zag hij velen, met name Lutheranen, niet als heterodoxen, maar meer als vertegenwoordigers van de linkervleugel der Kerk, waarbij de rechtervleugel gevormd werd door die felle katholieke controversisten die tot geen enkele concessie bereid waren.

De dopers evenwel weken op beslissende punten af van de consensus der eerste eeuwen, en konden dus niet tot de ware Kerk gerekend worden. Deze beslissende punten waren vooral de doopleer en de christologie. Ter weerlegging van de christologische dwalingen van Menno Simons en Adam Pastor (en in mindere mate van Caspar von Schwenckfeld) gaf Cassander in 1555 de christologische geschriften van Vigilius van Thapsus uit de vijfde eeuw uit, waarbij hij in de opdrachtbrief en het op de editie volgende commentaar vergelijkingen trok tussen de christologische dwalingen in de vroege Kerk en die van de dopers.³¹ Dat hij zich serieus verdiept heeft in de geschriften van de dopers en de spiritualisten blijkt niet alleen uit zijn eigen geschriften, waarin hij bij voorbeeld geschriften van Blesdijk, Dirk Philips, Bänderlin en Entfelder citeert, maar ook uit de handschriftelijke notities die via zijn vriend Bonaventura Vulcanius in de Leidse universiteitsbibliotheek terecht zijn gekomen. Onder deze notities bevinden zich bij voorbeeld aantekeningen uit Menno's Fundamentboek en excerpten uit geschriften van Schwenckfeld.³²

Cassanders houding tegenover de dopers is rijk gedocumenteerd. Van de gesprekken die hij op verzoek van stedelijke en landelijke overheden met gevangen genomen dopers gevoerd heeft zijn er drie in een verslag vastgelegd. Daarnaast schreef hij twee werken over de kinderdoop. Ten slotte komen de dopers ook herhaaldelijk ter sprake in zijn andere geschriften en vooral in zijn rijke correspondentie. Uit deze correspondentie valt af te leiden dat hij een gesprek gevoerd heeft met de doper Thomas Drücker von Imbroich, die in 1558 te Keulen terechtgesteld werd. Hiervan is echter geen verslag bewaard. Dat is wel het geval met het gesprek dat hij in hetzelfde jaar met Johannes Kremer, een dopeling van Adam Pastor, in Dinslaken voerde.³³ In handschrift ontdekten we voorts de tekst van een eerder verhoor van deze Kremer.³⁴ In 1565 had Cassander een gesprek met

³¹ *Opera Omnia*, 449-613.

³² Leiden, Universiteitsbibliotheek, Codices vulcaniani 94 D.

³³ *Opera Omnia*, 1227-1234.

³⁴ Leiden, Universiteitsbibliotheek, B.P.G. 77, fasc. 36.

Matthias Servaes, de leider van een groep van 57 dopers die tijdens een samenkomst in Keulen overvallen werd. Van dit gesprek is evenals van het vorige het verslag in Cassanders *Opera Omnia* uit 1616 opgenomen.³⁵ Eveneens in handschrift vonden we het verslag van een gesprek dat enkele jezuïten en wereldheren de dag tevoren met Servaes en twee lotgenoten voerden.³⁶ Een derde verslag van een gesprek met Cassander met een gevangen doper, Wessel Paz geheten, is slechts in handschrift bewaard. Waar en wanneer dit gesprek plaatsvond valt niet met zekerheid uit te maken, al moet het wel binnen het territorium van hertog Willem van Kleef geplaatsd worden. Als getuigen zijn namelijk aanwezig diens raadsheer Konrad von Heresbach, zijn lijfarts Johannes von Echt en Hermannus Schilder, deken van Emmerik. Deze laatste plaats lijkt dan ook als locatie van het gesprek het meest in aanmerking te komen.³⁷

Eveneens uit een gesprek, namelijk met de Antwerpse doper Joachim de Suikerbakker te Kleef, kwam Cassanders eerste geschrift over de kinderdoop voort, dat in 1563 te Keulen in druk verscheen als *De baptismo infantium, Testimonia veterum ecclesiasticorum scriptorum, qui intra trecentos circiter annos a temporibus apostolorum, hoc est, ab excessu Ioannis apostoli, qui fuit annus plus paulo centesimus a Christo nato, floruerunt. De origine Anabaptisticae sectae, et de auctoritate consensus Ecclesiae, et catholicae traditionis praefationes duae. Altera ad Illustrissimum Principem Iuliae, Cliviae, etcetera Ducem. Altera adversus Anabaptistas, in qua ostenditur hic baptismus divinis quoque literis esse consentaneus. Adiecta est brevis expositio de auctoritate consuetudinis universalis baptizendorum infantium, et variis ritibus baptismi celebrandi*.³⁸ Ten behoeve van het gesprek met genoemde Joachim had Cassander namelijk een groot aantal getuigenissen over de kinderdoop uit de geschriften der kerkvaders verzameld. Deze getuigenissen vormen ook de hoofdmoot van het boekje. Het wordt voorafgegaan door twee voorwoorden, één gericht tot hertog Willem van Kleef, het andere tot de dopers zelf. In het eerste voorwoord zet Cassander uiteen dat, terwijl voor elke andere dwaling al meer dan duizend jaar geleden voorgangers te vinden zijn, de dwaling van de dopers eerst zo'n veertig jaar geleden zijn kop heeft opge-

³⁵ *Opera Omnia*, 1234-1240. Zie over Servaes ook Rembert, o.c. (noot 12), 447-481, en Stiasny, o.c. (noot 14), 53 en 55-66.

³⁶ Leiden, Universiteitsbibliotheek, B.P.G. 77, fasc. 27.

³⁷ Leiden, Universiteitsbibliotheek, B.P.L. 2005, fasc. 6.

³⁸ Betrekkelijk wijd verspreid; ons bekende exemplaren: Berlijn, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz; Cambridge, Trinity College Library; Dresden, Sächsische Landesbibliothek; Kraków, Biblioteka Jagiellńska; München, Bayerische Staatsbibliothek; Parijs, Bibliothèque Nationale; Amsterdam, Universiteitsbibliotheek en Bibliotheek Doopsgezinde Gemeente (bruikleen Universiteitsbibliotheek); Utrecht, Universiteitsbibliotheek.

stoken. Geen enkele andere sekte (behalve de katharen, maar die om geheel andere redenen) heeft tot op heden de kinderdoop durven ontkennen, aldus Cassander. Op de getuigenissen volgt een beschrijving van de wijzen waarop de kinderdoop in de verschillende kerken van het christelijke oosten gepraktiseerd wordt. Deze beschrijving eindigt met de vaststelling dat de dopers (Cassander noemt Hoffman en Rothman, de Munstersen en de Batenburgers, de Obbieten en de Mennonieten) en de spiritualisten (Christian Entfelder, Hans Bänderlin en Sebastian Franck worden met name genoemd, terwijl David Joris als een afzonderlijk geval behandeld wordt) van dit universele gebruik van de kerken willen afwijken. De structuur van het boekje weerspiegelt de kern van Cassanders verdediging van de kinderdoop. De kinderdoop is immers volgens hem een instelling die voldoet aan de drie wezenlijke eisen van het katholieke traditiebeginsel: *universitas* (alle kerken, ook die in het oosten, praktiseren het), *antiquitas* (het is een apostolische instelling die door de vroegste schrijvers bevestigd wordt) en *consensus* (alle rechtzinnige schrijvers tot nu toe leren het, ja zelfs de ergste kettters hebben het niet durven ontkennen).

Twee jaar later, in 1565, verscheen Cassanders tweede boekje over de kinderdoop, bedoeld als een vervolg op het vorige: *De baptismo infantum. Doctrina catholicae Ecclesiae, Divinarum Literarum testimoniis explicata. Pars altera. De exorcismo, interrogatione fidei, et reliquis in baptismo infantum usitatis caeremoniis. De statu infantum qui in Ecclesia nati, citra baptismi sacramentum moriuntur*.³⁹ Ofschoon ook nu de vaderscitaten niet ontbreken, nemen de bewijzen vanuit de Schrift in dit tweede boekje toch de voornaamste plaats in. Het belangrijkste gedeelte bestaat uit de verdediging van een drietal proposities of stellingen. De eerste stelling die Cassander verdedigt is die dat het heil en het eeuwige leven niet zonder meer aan alle kinderen, ook die der ongelovigen en buiten de Kerk levenden, toebehoort, maar slechts aan die kinderen die in de Kerk aan Christus worden aangeboden en die door het doopsel geheilgd worden. Cassander verdedigt hier dus kort gezegd de heilsnoodzakelijkheid van het doopsel. De tweede stelling sluit daarbij aan; zij luidt dat ook kinderen die binnen de Kerk, d.w.z. uit gelovige ouders, geboren worden, de wedergeboorte, dat is de vergeving der zonden en de aanname als kind van God, nodig hebben om toegang tot het Rijk Gods te verkrijgen. In de derde stelling voltooit Cassander de redenering door te zeggen dat bij degenen die aldus de wedergeboorte nodig hebben om het Rijk Gods te bereiken, het doopsel toegediend moet worden, aangezien dat het sacrament van de wedergeboorte is. Bij de verdediging van deze laatste stelling is nog

³⁹ Idem, ons bekende exemplaren: Berlijn, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz; London, British Library; München, Bayerische Staatsbibliothek; Rome, Biblioteca Apostolica Vaticana; Utrecht, Universiteitsbibliotheek.

een weerlegging van de herdoop genomen. Vervolgens wijdt Cassander enkele beschouwingen aan aspecten van het dooprutueel, om af te sluiten met een genuanceerde uiteenzetting over de heilsstatus van die kinderen die binnen de Kerk geboren zijn, maar die toch vóór het ontvangen van het doopsel gestorven zijn.

Cassanders argumentatie tegen de dopers heeft door de nadruk die hij legt op de consensus van de vroege traditie en de universele praktijk van de Kerk een eigen karakter binnen het katholieke kamp. Maar in zijn gesprekken met dopers en vooral in zijn tweede geschrift over de kinderdoop gaat Cassander toch ook niet voorbij aan de argumenten die we bij andere katholieke auteurs vinden. Zo gaat hij in het geschrift uit 1565 uitvoerig in op het erfzonde-argument, dat hij ook in de gesprekken met Kremer en met Wessel Paz gebruikt. Daar en in het gesprek met Servaes vinden we ook de vergelijking met de besnijdenis en de argumentatie op grond van Mc 10 : 14 (laat de kinderen tot Mij komen). Cassanders eigenzinnige positie in het katholieke kamp wordt dan ook minder bepaald door de inhoud van zijn argumenten, maar meer door de stijl waarin hij ze naar voren brengt en door de mildheid en het begrip waarmee hij de dopers tegemoet treedt. Deze mildheid en dit begrip worden ingegeven door enkele overwegingen van Cassander, waarvan we er drie willen noemen. De belangrijkste is die dat hij de dwaling der dopers vooral ziet als een gevolg van onwetendheid. De dopers hebben onvoldoende kennis van de geschriften der kerkvaders en van leer en leven der oude en universele Kerk. Daarom treedt Cassander in zijn gesprekken en geschriften vooral op als een schoolmeester die geduldig vanuit het verleden lessen voor het hedendaagse belijden aandraagt. En daarom ook heeft het traditie-argument in zijn uiteenzettingen steeds de overhand boven de andere argumenten. Een tweede nuancerende factor in Cassanders houding tegenover de dopers is zijn overtuiging dat er inderdaad verschillende misbruiken in de Kerk zijn ingeslopen en dat deze ertoe bijdragen dat sommigen van de Kerk vervreemd raken. Het afdwalen der dopers moet clerus en overheid eerder tot zelfkritiek dan tot vervolging der dwalenden strekken. Een derde nuancerende factor is Cassanders inzicht dat er bij de dopers veel oprechte geloofsijver en vreze Gods te vinden is, al werd deze dan door onwetendheid in verkeerde banen geleid. Dit alles bracht Cassander ertoe met overtuiging te pleiten tegen het toepassen van de doodstraf tegen de vredelievende en geweldloze dopers, d.w.z. de volgelingen van Menno Simons en Dirk en Obbe Philips, die hij herhaaldelijk en met nadruk onderscheidt van de opstandige en misdadige Munstersen en Batenburgers. Deze opvatting leidde ertoe dat Cassander in de verslagen van de gesprekken, die immers voor de overheid bestemd waren, zijn gespreksgenoten zo gunstig mogelijk voorstelde; hij wilde hen vóór alles van de brandstapel redden. 'Immers,' zo schreef Cassander aan de raadsheren van hertog Willem van Kleef, 'bij deze lieden valt geen ander vergrijp te constateren dan ijver en dwaling.'⁴⁰

⁴⁰ Epistola 51; *Opera Omnia*, 1145-1147, citaat 1147.

'Een kruimeltje kritiek'

door W. Bergsma

De Nederlandse samenleving kent levensbeschouwelijke pluriformiteit. Het is dus mogelijk dat in de *Doopsgezinde Bijdragen* een lid van de Nederlands Hervormde Kerk een boek recenseert van een marxistische auteur van doperse origine over de heterodoxestromingen binnen het Christendom. Enkele decennia geleden was dit waarschijnlijk niet gebeurd. De literator en doctor honoris causa Theun de Vries heeft een lijvig boek geschreven onder de titel *Ketters. Veertien eeuwen ketterij, volksbeweging en kettergericht*. Het boek is niet bedoeld voor vakgeleerden respectievelijk schriftgeleerden, maar voor de belangstellende leken. Dit deelt de auteur ons mee in de eerste zin van zijn boek. De Vries rekent zich tot die leken. Dit kan misleidend zijn. Hij spreekt met kennis van zaken. Al etaleert hij zijn kennis niet, hij legt wel verantwoording af in een notenapparaat. Verwerken van literatuur in allerlei Romaanse en Slavische talen is voor De Vries vanzelfsprekend.

In de 'Opdracht' van één pagina legt de auteur al zijn kaarten op tafel. In de ketterijen van het Christendom vanaf het allereerste begin tot de Reformatie ziet de schrijver voorlopers van latere sociale bewegingen; zij zijn gekant tegen de autoritaire staat en de feodaliteit. Als mens is de ketter niets vreemd. Hij is beeldenstormer, geestdrijver, libertijn of behoort tot de stillen in den lande. Ketters zijn altijd op zoek naar waarheid, zij leggen dus opoffering en heroïsme aan den dag, 'die in veel gevallen de geschiedenis hebben bevleugeld'. Met Hegel vat de auteur de geschiedenis op als een progressie in zelfbewustzijn en met Marx als 'het grote doorgangshuis waar alle menselijk willen en botsen dient om ons naar een eindelijk gehumaniseerde samenleving te leiden'. Een wereld zonder ketters leidt tot verstarring en conformiteit. De Vries beschouwt zichzelf als een nazaat van de Doopsgezinden, zij het niet in religieuze zin. In het kader van dit tijdschrift is uitvoerige aandacht voor dit boek op zijn plaats, te meer daar het werk in wetenschappelijke kringen tot nu toe niet al te veel aandacht heeft gekregen.

In de 'Opdracht' leren wij de schrijver kennen als een literator, gelovige en onderzoeker. Over de literaire verdiensten van de auteur hoeven we hier niet uit

* Theun de Vries, *Ketters. Veertien eeuwen ketterij, volksbeweging en kettergericht*. Amsterdam, Querido, 1982. ISBN 90 214 8656 3. 699 blz. f 89,—. (3e dr.; 1984. Paperback. ISBN 90 214 8663 6. f 59,—.)

De auteur is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de Fryske Akademy te Leeuwarden.

te weiden. Ook dit boek is met een prijs beloond. Die literaire vermogens van De Vries komen ook in dit boek tot hun recht. De auteur is een rasverteller; mooie zinnen en metaforen vloeien gemakkelijk uit zijn pen. Ik bewonder De Vries' stilistisch meesterschap en benijd hem daarom.

De Vries is een gelovig marxist, al is hij een dissident. De geschiedenis is geen willekeurig geheel van gebeurtenissen, nee, de geschiedenis heeft een doel, zij geeft een lijn, een patroon, een structuur te zien. De Vries denkt dus teleologisch. Hierbij steunt hij op twee negentiende-eeuwse systeembouwers. Met Hegel is hij van mening dat de geschiedenis een progressie van zelfbewustzijn te zien geeft. Voor Hegel is dat het samenvallen van de Subjectieve Geest met de Objectieve Geest. Al verwerpt de auteur dit wijsgerig idealisme, hij neemt wel de dialectiek van Hegel over, namelijk dat de geschiedenis wordt bepaald door tegenstellingen (de bekende these-antithese-synthese). Die tegenstellingen liggen niet in de 'bovenbouw', maar in de 'onderbouw' om twee termen aan de tweede denker (Marx) te ontleen. Met hem is De Vries van mening dat de geschiedenis wordt bepaald door de strijd tussen de verschillende klassen. Dit 'menselijk willen en botsen' zal uiteindelijk leiden tot een gehumaniseerde samenleving. De Vries' credo is een variant van het zogenaamde 'wetenschappelijk socialisme'. De wetenschappelijke pretenties van het marxisme hebben weliswaar bijgedragen tot een zekere attractie van deze leer, maar we moeten niet vergeten dat het marxisme een geloof, een levensbeschouwing is. In Nederland staat het een ieder vrij uit allerlei geloven te kiezen. De Vries' keuze voor het marxisme kunnen we slechts respecteren.

De schrijver is dus literator, gelovige en onderzoeker. De kracht van het boek is de combinatie van 's schrijvers literaire kwaliteiten en zijn historische naspeuringen, maar de fundamentele zwakte is gelegen in de combinatie van geloof en wetenschap. De schrijver heeft namelijk zijn onderzoek en eruditie in dienst gesteld van een gelovige visie op de geschiedenis. Voor mij is dit problematisch, voor De Vries niet. Wanneer ik als historicus dit boek beoordeel, praat ik in feite langs de auteur heen. Mijn kritische opmerkingen over dit boek vloeien voort uit bewondering, te meer nog daar ik zelf slechts van één onbekende zestiende-eeuwse schwenckfeldiaan (Albada) iets weet en De Vries een heel panorama van ketters overziet.

De Vries' boek kan in zekere zin vergeleken worden met het in de jaren 1697-1700 verschenen *Unpartheiische Kirchen- und Ketzer-Historie* van Gottfried Arnold en *Stiefkinderen van het Christendom* (1929) van de Groningse kerkhistoricus J. Lindeboom. Met Arnold en Lindeboom legt De Vries meer de nadruk op de 'Faszination' dan op de 'Abwehr', die vele jaren de geschiedschrijving over ketters heeft bepaald. De Vries wil de ketters rehabiliteren, zij het niet vanuit christelijk oogpunt. Het eerste probleem waarmee de lezer wordt geconfronteerd, is dat de schrijver niet voldoende duidelijk maakt wat een ketter is in de context van het

Christendom. Hij begint met een korte schets over Jezus van Nazareth om eerst op de pagina's 55 tot 57 uit te leggen wat een ketter in het perspectief van zijn eigen geloof is. Hier wil De Vries duidelijk maken welke plaats ketters innemen in het geheel van de geschiedenis. Met de marxist Ernst Bloch onderscheidt hij de ware geschiedenis van de kerk, namelijk die van de ketters, en de geschiedenis van de 'grote en schitterende, maar volstrekt vervalste van de officiële Kerk' (56). Dualistisch geformuleerd: de officiële kerk is zwart, de ketters zijn wit. Nu wil ik de auteur wel toegeven dat kennis van de geschiedenis der kerk een bedreiging kan zijn voor haar werfkracht, maar zo zwart wit als De Vries het schildert gaat te ver.

Ketters behoren volgens De Vries tot de verworpenen der aarde, zij zijn stiefkinderen, zij kennen de armoede, zij wekken bewondering, angst en verzet en zij brengen de gemeenschap in beroering. Derhalve roepen zij de haat op van de gevestigde orde. Na deze al te globale opmerkingen formuleert de schrijver de quintessens van zijn betoog: 'De kettervervolging is historisch gezien dan ook een etappe in de klassenstrijd waarmee de hoge kerkelijke hiërarchie, gesteund door de sterke arm van de wereldse overheid, de afdolenden probeert terug te dwingen onder het juk van rechtgelovigheid, gehoorzaamheid en stilzwijgen. De klassenstrijd van de maatschappelijk gekrenkten richt zich tegen de dogmatisering en ontaarding van de hiërarchie om, alle verfijnde scholastiek en begripstheologie van kerkvaders, angelieke leraren en andere schriftgeleerden ten spijt, van het christendom weer een volksreligie te maken' (56). Wetenschappelijk gezien moet ik nu wel afscheid nemen van de auteur, te meer daar zijn eigen werk vaak het bewijs levert van het tegendeel. Ketters te persen in het keurslijf van de klassenstrijd is onjuist, maar het probleem is wel dat deze visie het boek bijeenhoudt.

Op de volgende pagina brengt hij Franz Overbeck ter sprake, de vriend van Nietzsche. Was Nietzsche van mening dat er slechts één christen is geweest – maar die stierf aan het kruis –, de criticus van de 'illusie van het christelijk geloof' Overbeck stelde de vraag of de Europese mensheid wel gebaat is geweest bij de religie van de Nazarener. Misschien was het beter geweest indien een 'keus' was gemaakt voor een mysteriegodsdienst, die van Mithras of Kybele. De Vries' antwoord op die vraag is veelzeggend: 'De vraag die redelijk lijkt vindt haar antwoord in de feiten van de historie: het christendom werd voor Europa een onvermijdelijkheid, universeel, dynamisch, begrijpelijk (voor intellectueel, plebejer en barbaar), zij het niet bestaanbaar zonder inwendige spanningen en bevruchtende tegenstrijdigheid: de ketterijen' (57). Uit deze passage spreekt een duidelijk determinisme, inherent aan de leer van het marxisme. De geschiedenis kent noodwendigheden, het contingente speelt amper een rol. Termen als onvermijdelijkheid gebruikt de schrijver dan ook te pas en te onpas.

Deze visie op de ketters als exponenten van de klassenstrijd maakt de bijna 700 pagina's tot een geheel, of beter gezegd tot een gesloten systeem. Zeven hoofd-

stukken brengen orde in de ketterse kakofonie: 'Een belofte voor verdrukten' gaat over de eerste christenen, 'Geroepen tegen Satanaël' is gewijd aan dualistische en gnostische ketterijen, 'Het evangelie van de armen' heeft de armoedebewegingen tot onderwerp (èn Abélard!), in 'De ruiters van de Openbaring' zien we een bonte stoet van eschatologisch en/of chiliastisch georiënteerde figuren, in 'Gods wagenburg' behandelt de schrijver de Boheemse ketterse stromingen als de Hussieten, het op één na laatste hoofdstuk behandelt de opkomst van het kapitalisme en protestantisme en het laatste hoofdstuk 'Summa hereticorum' is gewijd aan de radicale stromingen binnen de Reformatie.

Het is onmogelijk en bovendien zinloos om alle hoofdstukken te bespreken. Vandaar dat ik mij beperk tot enkele opmerkingen over de eerste christenen, de katharen en natuurlijk de wederdopers.

Onder de titel 'De held van de evangeliën' tekent De Vries twee Jezus-beelden. De openingsalinea is karakteristiek: 'Op de veertiende dag van de joodse maand Nizan, dat is op zeven april volgens onze tijdrekening, werd in het jaar 30, mogelijk 33, door de Romeinse overheden van het onderworpen Palestina een misdadiger gekruisigd. Het was een zekere Jezus, volgens het ons overgeleverde verhaal afkomstig uit Nazareth, zoon van een timmerman en zelf in zijn jeugd een handwerker. Zijn vergrijp bestond uit godslastering en het pretenderen van het koningschap over de joden. De roemloos opgekomen zou, vertrouwd met de Messiasverwachtingen van het joodse volk, in het geloof aan zijn persoonlijke geroepenheid zijn dodenoffer hebben verkozen als bekroning van een korte, maar intense verkondiging van een op til zijnd godsrijk'(13). Deze nuchtere beschrijving van de rabbi uit Nazareth zet De Vries voort met een beschrijving van Jezus' roeping en diens doop door Johannes de Doper. Jezus is geen Esseen, geen zeloot en geen farizeër. Jezus heeft geen nieuwe godsdienstige partij gewild, maar hij heeft gestreefd naar bewustzijnsverandering bij zijn toehoorders. Dit leidde tot scepsis ten aanzien van het intellectuele 'Hellenisme', het wetsstelsel van de joden en een 'gezonde twijfel' aan de aristocratische zeden van de Romeinen. Jezus deed een beroep op kleinen, vertrapten, eenvoudigen van geest, de deemoedigen 'in wier onschuld hij een eigen elementair zintuig voor menselijke zuiverheid moet hebben gezien'(14). Jezus was een messias zonder leger of purper, een koning van bedelaars, boeren en vissers.

De bronnen voor Jezus' leven zijn volgens De Vries ten enenmale misleidend. Hierin heeft hij gelijk, maar de eerste pagina's van het boek maken duidelijk dat de auteur zijn huiswerk niet altijd goed gemaakt heeft. Marcus is wel zeker het oudste evangelie, maar het laatste bijbelboek, de Openbaring van Johannes, is niet het oudste christelijke geschrift; bovendien wekt de schrijver de indruk dat Paulus de auteur van de brief aan de Hebreeën is. In dit verband is het goed te vermelden dat te vaak vergaande uitspraken worden gebaseerd op gedateerde of al te gekleurde literatuur als bijv. de geschriften van Fr. Engels, K. H. E. de Jong en G. A. van den Bergh van Eysinga.

Het vierde evangelie schetst het tweede Jezus-beeld. Johannes beschrijft met theosofisch-occulte ondertoon het drama van de Logosgod – in feite een bewerking van Heraklites' ideeën omtrent de Logos – diens incarnatie en kenosis. Er is een grote kloof tussen beide Jezus-beelden: de timmermanszoon uit Galilea en de reddende mysterie-god uit het Johannes-evangelie. Hierin zit natuurlijk een kern van waarheid, maar De Vries doet geen poging om zich in te leven in het waarom.

Na Jezus' kruisdood ontstaat de gedachte dat hij is opgestaan en is opgevaren naar de hemel. Welke mensen hechtten als eersten hieraan geloof? Wie waren nu de eerste christenen? Om een indruk te krijgen van de eerste gemeente baseert De Vries zich wonderlijk genoeg niet op Paulus' brieven (toch de oudste Nieuwtestamentische geschriften), maar op de Openbaring van Johannes. Dit geschrift geeft wel een indruk van de apocalyptische verwachtingen van de eerste christenen en hun terechte angst voor vervolgingen, maar over het sociale leven zegt het weinig. Volgens De Vries waren het vooral de armen en vertrapten die zich voelden aangetrokken tot Jezus van Nazareth. Deze eerste arme christenen hebben een sterke sociale bewogenheid. 'Het "sociaal program" van de evangeliën – en daarin ligt, hoe men het keert of wendt, een van de grondslagen van de westerse civilisatie – heeft terecht vele historici beziggehouden... Het is de trots van het oudste christendom dat het evangelie juist aan de armen wordt gepreikt (Matth. 11 : 14), wat het eigen karakter van zijn universaliteit bepaalt'(30). Die sporen van sociale bewogenheid die ook bij andere groepen te vinden zijn (Ebonieten) duidt de schrijver als volgt: 'Het is een zedenleer die begrijpelijk wordt als men zich de massa-misère in de grote steden van het imperium, alsook de toenemende onteigening van de kleine, weerloze boerenbevolking voorstelt'(31).

De Vries' bedoelingen zijn duidelijk: de eerste christenen waren vooral de armen, zij hadden een sociaal program en een eigen mysterieleer. De christenen kwamen daarbij in conflict met zowel de Romeinse bezetter als de joodse religieuze leiders. Sympathie heeft de auteur wel voor deze beginperiode van sociale bewogenheid en een zekere politiek-revolutionaire gezindheid, maar helaas, de gebruikelijke boosdoener Paulus giet hierover het kille water van zijn conformisme (32-33). De verworping zet in, die gaandeweg zal leiden tot het tolerantiedict van Milaan in 313, uitgevaardigd door Constantijn de Grote. De 'zondeval van het christendom' is begonnen.

Nu is De Vries genuanceerder dan men op het eerste gezicht zou denken. Van communisme naar aanleiding van Handelingen 4 : 32 maakt de auteur geen gewag. Ons verwachtingspatroon doorbreekt hij herhaaldelijk. De Vries heeft voor een deel wel gelijk. Zijn 'gewone' historische en niet-dogmenhistorische benadering van het eerste christendom is een winstpunt. Maar de conclusies zijn 'sweeping generalizations', die al te gemakkelijk te weerleggen zijn. Recente onderzoeken wijzen uit dat de leden van de eerste christengemeenten uit bijna alle bevol-

kingslagen kwamen, vrijen en slaven, armen en rijken – en dat kunnen we ook lezen in de geschriften bijeengebracht in het Nieuwe Testament. Nog afgezien van vele onjuistheden – maar die kunnen we de auteur gemakkelijk vergeven, want het ontstaan van de kerk is uitermate ingewikkeld – is het grootste probleem: wie zijn nu eigenlijk ketters? Jezus zelf? Ja zou ik zeggen. De eerste christenen? De eerste dissidenten binnen het Christendom? Helaas verzuimt De Vries dit duidelijk te maken. Het wordt niet duidelijk dat die eerste christenen betrokken waren bij een klassenstrijd; de schrijver adstrueert zijn betoog in dit opzicht onvoldoende.

Het begrip ketter is afkomstig van de grootste middeleeuwse ketterij, nl. van de katharen. Kathaar betekent zuiver. Het katharisme is een variant van een algemeen godsdienstig fenomeen, namelijk het dualisme. De katharen speelden een grote rol in de 11e tot en met de 13e eeuw in Noord-Italië, Noord-Spanje en Zuid-Frankrijk. De term katharisme suggereert een stelsel, maar in werkelijkheid kwamen er vele vormen van katharisme voor. De meeste katharen gaan uit van het bestaan van twee gelijkwaardige kosmische krachten: God en de duivel. God is de Schepper van de ziel, de duivel van het stoffelijke, dus van het lichaam. De katharen kennen een uitermate ingewikkelde kosmogonie. Zij benadrukken de afsterving van het zondige vlees zozeer, dat vele kathaarse gelovigen zich onthielden van sexualiteit, vlees, melk, kaas en eieren. Sommigen stierven een vrijwillige hongerdood (*endura*). De organisatie was strak en hiërarchisch en kende ingewikkelde inwijdingsceremoniën. De katharen maakten een groot onderscheid tussen de ware gelovigen, de volmaakten (*perfecti*) en de gewone gelovigen (*credentes*). Hoeveel aanhangers de verschillende varianten van het katharisme hebben gehad valt niet uit te maken. De schattingen lopen uiteen van een half tot vier miljoen. Het lot van deze heterodoxe figuren is bekend: zij werden door kerkelijke en wereldlijke overheden te vuur en te zwaard bestreden en uiteindelijk uitgeroeid.

De Vries ziet de katharen in het westen in het verlengde van het oude manicheïsme en de dualistische ketterijen der Bogomilen. 'Men is het er nu wel over eens dat de Katharen, nazonen en -dochters van het Manicheïsch dualisme, hun inspiratie rechtstreeks vanuit Oost-Europa hebben ontvangen, derhalve van de Bosnische Kerk' (187). Als Dondaine, Werner en Runciman kiest De Vries voor de diffusietheorie, d.w.z. dat er een continue lijn is te zien van Mani naar de Franse katharen. De andere theorie (Morghen en Russell) gaat uit van de lokale omstandigheden in Zuid-Frankrijk en Noord-Italië en ziet het katharisme als een product van eigen bodem. De herkomst is dus allerminst duidelijk. Maar de al of niet monogenetische verklaring van het ontstaan van deze ketterij is in ons verband niet van belang; essentiëler is de vraag wie zich tot het katharisme voelden aangetrokken.

Genuanceerd is de schrijver zeker. Alle lagen van de bevolking van de ridder-

lijk-burgerlijke Occitanische maatschappij waren door het katharisme aange- raakt (191); een volksbeweging zonder meer is het dus niet. Helaas worden deze genuanceerde uitspraken elders door apodictische en onjuiste uitspraken ver- vangen. 'Een heterodoxie die het onafhankelijk en anti-feodaal karakter van de stedelijke civilisatie in de Languedoc bevestigde, vaak versterkte; geestelijke af- spiegeling van het vrijheidsbesef dat zich ook elders — in Noord-Italië, Vlaan- deren, Zuid-Duitsland, de Champagne en het Rhônedal — met durf en hardnek- kigheid deed gelden en daar in stad na stad de burgers aan de macht bracht' (188). De feodaliteit wordt bestookt door de steden en in dat perspectief plaatst de auteur de opkomst van de katharen: 'De Kathaarse ketterij wordt overgenomen wanneer dit proces zijn eerste spanningen en resultaten vertoond. Ze had, met name in Italië waar de klassenstrijd turbulente en soms bloedige vormen aan- nam, vele gezichten' (188). Elders merkte De Vries op dat katharen uit alle rangen en standen kwamen, om vervolgens te beweren dat arme boeren en ook leden van de kleine adel gingen sympathiseren, omdat de kathaarse predikers tegen de rijk- dom van de katholieke kerk fulmineerden (198). De Vries poneert meer dan hij verantwoord kan. Hele gebieden waren soms bekoord door deze dualistische ketterij. In dit verband moet ik op een omissie wijzen in de literatuurlijst. Nu geeft een recensent zichzelf een brevet van onvermogen wanneer hij de auteur van zo een omvangrijk werk durft te kapittelen door het signaleren van een ont- brekende titel. Maar het ontbreken van het beroemde *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324* (1975) van de hand van de vermaarde historicus Le Roy Ladurie is veelzeggend. Juist dit boek had de auteur informatie kunnen verschaffen over de aard van het katharisme en de sociale herkomst van de gelovigen. In dit boek wordt duidelijk dat het katharisme meer is dan een in religieuze taal verpakte klassenstrijd. Het strekt de auteur tot eer dat hij de consequenties van het 'dwingt ze om in te gaan' (*compelle intrare*) indringend heeft beschreven; de ondergang van deze dualistische ketterij blijft de lezer bij.

In het laatste hoofdstuk 'Summa hereticorum' beschrijft De Vries met veel sympathie het relaas van de wederdopers. Doorgaans is de schrijver een meester in de compositie, maar dit laatste hoofdstuk is qua vormgeving vrij slecht. De laatste twee hoofdstukken zijn in het algemeen vrij mager, met name het gedeelte over Erasmus is beneden de maat. Het was beter geweest indien de schrijver eerst de 'radicale Reformatie' in zijn totaliteit had beschreven en in dat perspectief de wederdopers had behandeld. In het licht van het bovenstaande kunnen we ver- wachten welke conclusies De Vries aan de opkomst der dopers zal verbinden.

In plaats van een nu toch wel gangbare polygenetische benadering van de dopers komt De Vries met de traditionele 'Bender-verklaring'. Uitgaande van Zwingli's stadsreformatie in Zürich schetst de auteur de opkomst van het 'protes- tantisme der armen' in Zwitserland. De culminatie of beter gezegd de apotheose van deze geschiedenis is het ontstaan van het 'godsrijk der plebejers' in Munster.

Dit is een beslissende poging in de geschiedenis van het Nederlandse en Nederlandse doperdom: het is de laatste poging van de 'linkervleugel' tot het stichten van een 'plebejische theocratie' (599). Al is De Vries wederom genuanceerder dan men zou verwachten, uiteindelijk is zijn interpretatie klassiek-marxistisch: sociale en economische spanningen te Munster – die er zeker waren –, de wederdopers komen uit de laagste klassen en de leden van het Munsterse koninkrijk kenden verbruikscommunisme. De auteur kent de literatuur, maar toch trekt hij niet de juiste conclusies. Kirchhoffs studie, *Die Täufer in Münster 1534/35* (1973), maakt duidelijk dat de gelovigen uit alle bevolkingslagen van Munster werden gerecruteerd en dat er procentueel gezien zelfs meer rijke burgers deelnamen.

De verdere geschiedenis van de dopers wordt door de schrijver summier behandeld. Na Munster is de beweging geen volksbeweging meer. De Vries ziet een neergaande lijn: van economisch ondergeschikten en overwegend nederigen wordt het doperdom een godsdienst van de midden- en soms bovenklasse (Menistenhemel). Na Menno viel de beweging uiteen in rivaliserende groepen. Die constatering is zonder meer juist: in zekere zin is de tragedie van de dopers dat zij met hun ban en mijding meer de nadruk hebben gelegd op wat hen scheidde dan wat hen bijeenhield.

De uitvoerige aandacht aan dit ketterboek in de *Doopsgezinde Bijdragen* is bedoeld als een hommage aan de auteur. Wie van de (kerk)historici durft een dergelijk synthetisch boek te schrijven over veertien eeuwen ketterij? Maar een vermenging van een gelovige benadering van het verleden met een wetenschappelijke is doorgaans noch voor de andere gelovigen noch voor de overige wetenschapsbeoefenaren bevredigend. Ik deel de sympathie van De Vries voor ketters en ik geef toe dat ikzelf ook de distantie wel eens uit het oog verlies, maar De Vries geeft de ketters toch te veel eer: omdat ze vervolgd werden stonden ze altijd aan de goede kant. In de conclusie van het boek formuleert de schrijver vele uitspraken die ik niet graag voor mijn rekening neem: 'De Kerk staat en valt uiteindelijk met dwang; de ketterij staat in het teken van de vrijheid' (647). Men zou willen tegenwerpen: 'En die als tuinfakkels fungerende, brandende christenen bij Nero's feestjes?' Weer wil ik De Vries toegeven dat ik als christen een molensteen van kerkhistorische ellende om mijn nek heb hangen, maar zo zwart-wit als de schrijver het schildert gaat veel te ver. De Vries doet geen enkele poging zich in te leven in de vraag waarom de kerk zoveel ketters heeft geweerd. Er waren toch echt vele vreemde lieden onder al die honderden ketters? De Vries' boek is er het bewijs van. Dit is mijn eerste grote bezwaar. Mijn tweede fundamentele bezwaar is de these van De Vries: ketters zijn per definitie betrokken bij de klassenstrijd. Dit klopt eenvoudig niet.

De Vries heeft meer dan manshoge stapels literatuur verwerkt. Met gemak zou men een manshoge stapel literatuur kunnen noemen die de schrijver niet heeft

benut. Maar dat is overbodig, want de visie van de schrijver ligt vast en is bepaald. Laten we hopen dat de auteur nog een tweede deel zal schrijven, zoals hij aangeeft aan het slot. Dat tweede boek zal moeten culmineren in de geboorte van het wetenschappelijk socialisme als de filosofie van het moderne proletariaat (649). Met de geboorte van het marxisme blijkt dat er niets nieuws onder de zon is. 'Want het is nodig dat er scheuringen onder u zijn'. Dat geldt ook voor marxisten en hun omgaan met dissidenten.

Misschien had de auteur zijn doel beter bereikt indien hij zijn prachtig geschreven, royaal en goed geïllustreerde en prikkelende boek de oorspronkelijke titel had meegegeven: *Ketters heldendicht*.¹

¹ Een interview met Theun de Vries verscheen onder de titel 'Doperdom als radicale inspiratie' in *Doopsgezinde Bijdragen* 4 (1978). Daarin zegt hij onder meer: 'Ik ben bezig een boek te schrijven over sociale ketterijen in de Middeleeuwen. De voorlopige titel is "Ketters heldendicht. Veertien eeuwen kettergeschiedenis". Ik wil sluiten met de Wederdopers' (blz. 85).

Boekbesprekingen

Bibliographie de la Réforme 1450-1648. Serie publiée sur la recommandation du Conseil International de la Philosophie et des Sciences Humaines, [sous les auspices de la] Commission Internationale d'Histoire Ecclésiastique Comparée au sein du Comité International des Sciences Historiques, Fasc. VIII: *Benelux. Ouvrages parus de 1956 à 1975/6*. Leiden, E.J. Brill, 1982. [vij], 151 blz. ISBN 90 04 06763 9. f 60,—.

Diegenen onder ons die op de hoogte willen blijven met het onderzoek en de publicaties van collega's op het terrein van de Reformatie — en die niet het risico willen lopen niet geïnformeerd te worden over de resultaten van hun werk — zullen dit nieuwe deel van de *Bibliographie* met vreugde begroeten. (Het vorige deel omvatte de jaren 1940-1955). Het bestaat uit twee delen: G. Moreau heeft in deel 1 België en Luxemburg behandeld, G. H. M. Posthumus Meyjes heeft Nederland voor zijn rekening genomen.

Voor het onderzoek van de Reformatie is het van het grootste belang dat aandacht aan de Zuiderburen wordt geschonken. In de onderhavige periode (twintig jaar) is er veel werk verzet en zijn er veel titels gepubliceerd (in totaal 1527, waarvan 14 door A. L. E. Verheyden). Voor Nederland komen we op hetzelfde aantal titels (waarvan, het zij hier in alle bescheidenheid opgemerkt, ook enkele uit de *Doopsgezinde Bijdragen*). Deze lijst is een voorbeeld van een enumeratieve bibliografie: de auteursnaam is het trefwoord. Voor Nederland zijn er drie verschillende indices: zaken, namen en plaatsen.

Heemstede

Irvin B. Horst

Lawrence Klippenstein, *Directory of Mennonite Archives and Historical Libraries. Verzeichnis mennonitischer Archive und historischer Bibliotheken*. Winnipeg, Mennonite Heritage Centre, 1984. iv, 28 blz.

Hoewel de titelpagina de indruk wekt dat deze gids tweetalig is, is de handleiding drietalig (Engels, Duits en Frans); een goede aanpak voor een internationale gids voor Doopsgezinde archieven en bibliotheken betreffende de Doopsgezinde geschiedenis. De samensteller noemt zijn werkje 'een eenvoudige handleiding van bestaande centra en collecties', dat een betere communicatie tussen personen en

groepen wil bevorderen om zodoende het gebruik van archivalische bronnen te stimuleren.

Hoewel Klippenstein zich bescheiden opstelt, heeft hij een aanzienlijke hoeveelheid gegevens uit elf landen verzameld, van Australië tot de Verenigde Staten. Hij heeft dertien Canadese en zestien Amerikaanse centra beschreven. In Noord-Amerika is er dus nog weinig sprake van concentratie, hetgeen grotendeels verklaard kan worden uit de grote afstanden alsmede de godsdienstige en culturele verschillen. De collecties in de Europese landen bevinden zich daarentegen op één plaats. In landen als Indonesië, Japan en Brazilië is men pas kortgeleden met het verzamelen van historisch materiaal begonnen.

De kritische lezer zal enige lacunes ontdekken, zoals Argentinië en India, en ook tevergeefs zoeken naar nieuwe centra in de Verenigde Staten, zoals Grantsville, Maryland. De informatie over Nederland is accuraat. De archieven van de Broederschap bevinden zich merendeels in het Gemeente-archief van Amsterdam. Enkele gemeenten hebben hun archiefstukken aan een plaatselijk archief ter bewaring gegeven, zoals bijvoorbeeld Middelburg. Verder zijn er instellingen en organisaties die zelf hun eigen archief beheren. Een volgende editie zou – vooral wat Europa betreft – meer informatie moeten bevatten over archivalia in niet-Doopsgezinde collecties.

Desalniettemin is er alle reden de samensteller dankbaar te zijn voor zijn noeste arbeid. Er was geen betere plaats denkbaar om deze handleiding te presenteren dan vorig jaar op het Doopsgezind Wereldcongres in Straatsburg. Hij heeft onze steun om nog eens een herziene en uitgebreide editie uit te geven.

Heemstede

Irvin B. Horst

John Calvin, *Treatises Against the Anabaptists and Against the Libertines*. Translation, Introduction, and Notes [by] Benjamin Wirt Farley. Grand Rapids, Baker Book House, 1982. 336 blz. ISBN 0 8010 2476 5. \$ 16.95.

Twee polemische geschriften van Calvijn, uit 1544 en 1545, zijn hier voor de eerste maal vanuit het oorspronkelijke grondtekst in modern Engels vertaald. Het vroegste werk, *Brieve instruction*, is voor de eerste maal in 1549 in het Engels verschenen. Het keert zich tegen de 'Anabaptistes', met name de Artikelen van Schleithem (de *Broederlijke Vereniging* van 1527), met supplementen van Calvijn over de zielelaap en het zogenaamde 'hemelse vlees' van Christus' incarnatie. Zwingli had ook de *Broederlijke Vereniging* weerlegd, maar hij had alleen de zielelaap toegevoegd. Daarom is Calvijn's lange verhandeling over de incarnatie, waarin hij de theologie weerlegt van de aanhangers van de *Broederlijke Vereni-*

ging, van bijzonder belang. De originele titel van het tweede tractaat laat zien hoe Calvijn over de Anabaptisten dacht: 'la secte phantastique et furieuse des libertins que se nomment spirituelz'. Deze aanduiding heeft de historici al lang bezig gehouden. Hoewel Farley het vraagstuk niet helemaal weet op te lossen, geeft hij enkele acceptabele antwoorden.

Farley's werk is vooral van belang om het monnikenwerk dat de voorbereiding van het tekstkritisch apparaat moet zijn geweest: inleidingen, voetnoten en een bruikbare index. Het is uiterst handig wanneer dergelijke zaken nauwkeurig zijn samengesteld.

Naar mijn idee houdt Farley zich aan de stand van zaken betreffende het onderzoek van Calvijn en de Radicale Reformatie. Uiteraard wordt er altijd gespeculeerd; Farley doet daar ook aan mee (zie bijvoorbeeld zijn Calvijn's 'rebuttal of the Melchiorites', blz. 32). Zijn vertaling geeft weliswaar de nuances weer, maar meer naar de betekenis dan naar de stijl; misschien is het laatste ook te veel gevraagd. Wetenschappers en ongetwijfeld veel lezers van de *Doopsgezinde Bijdragen* zullen de voorkeur geven aan de oorspronkelijke Franse tekst, hoewel die moeilijk toegankelijk is. Deze uitgave bevat een betrouwbare vertaling met waardevolle inleidingen van een editor, die geschiedenis en theologie van de Reformatie kent.

Heemstede

Irvin B. Horst

Denis Jansz, ed. *Three Reformation Catechisms: Catholic, Anabaptist, Lutheran. Texts and Studies in Religion*. Vol. XIII. New York-Toronto, The Edwin Mellen Press, 1982. ISBN 0 88946 800 1 (gebonden) 0 88946 801 X (paperback). 215 blz.

Voorzien van een inleiding en een literatuurverwijzing, presenteert Jansz in dit boek drie catechismussen uit de reformatietijd in een moderne engelse vertaling. Het zijn: 1) 'Der Christenspiegel' van Dietrich Kolde van Munster (ca. 1435-1515), voor het eerst verschenen in 1470 en daarna 46 maal herdrukt (vert. R. B. Dewell); 2) 'Ein Christliche Lehrtafel' (1526) van de doperse leidsman Balthasar Hubmaier (vert. D. Jansz) en 3) Luthers 'Kleine Katechismus' (1529) (vert. T. Tappert).

De noodzaak van moderne vertalingen van middelduitse teksten wordt hier misschien niet zo dringend ervaren als in het engelse taalgebied. Vanuit dit gezichtspunt beschouwd voorziet dit boek niet zozeer in onze behoefte, temeer omdat er toegankelijke kritische edities van de genoemde catechismussen in iedere behoorlijke bibliotheek te vinden zijn. Interessanter is echter de poging om door

bestudering en vergelijking van deze drie teksten inzicht te krijgen in wat voor-reformatorische en reformatorische 'gewone' gelovigen geloofden of dienden te geloven. Bovendien moesten theologen die dergelijke instructies voor de biecht of de leer samenstelden, afdalen uit de regionen der zuivere theologische speculatie en in eenvoudige bewoordingen de lezer duidelijk maken hoe ze moesten geloven, leven en sterven.

De titel van Jansz' uitgave is lichtelijk verwarring scheppend; het gaat niet om drie reformatorische catechismussen. Koldes 'Christenspiegel' is immers het voorbeeld bij uitstek van een laat-middeleeuwse, roomse instructie ter voorbereiding op de biecht. Het dient hier om het reformatorische gehalte van de twee andere catechismussen beter te doen uitkomen. Hubmaier vat het gehele geloof samen in een dialoog over de betekenis van doop en avondmaal, daarin de conventionele elementen (Credo, Tien Geboden en het Onze Vader) integrerend. Bij Luther herkennen we in de structuur van zijn 'Kleine Katechismus' goed de voorrang van de prediking der Wet op het Apostolicum, gevolgd door een uitleg van het Onze Vader. Doop, biecht, avondmaal, gebeden en een op alle sociale gelegingen toegesneden plichtenleer worden daaraan toegevoegd — een uitermate praktische handleiding voor de huisvader aan wie de catechese was opgedragen. Jansz merkt terecht op dat de catechismussen een uiterst vruchtbaar gebied kunnen vormen voor het onderzoek naar de vroomheid van de gewone gelovigen, aangezien we ons hier bevinden in het grensgebied van theologie en praktijk. In de drie genoemde catechismussen wordt op verschillende wijze ingespeeld op de laat-middeleeuwse behoefte aan persoonlijke heilszekerheid. In hoeverre ze in een tijd met een andere geloofsintentie kunnen dienen als een basis voor een groeiende eenwording van de Christenen, zoals Jansz hoopt, is nog een open vraag.

Landsmeer

S. Voolstra

Wiebe Bergsma, *Aggaeus van Albada (c. 1525-1587), schwenckfeldiaan, staatsman en strijder voor verdraagzaamheid*. Meppel, Krips Repro, 1983. x, 226 blz. f 30,—.

Dit proefschrift aan de Universiteit van Groningen heeft tot doel een uitvoeriger en evenwichtiger beeld te geven van leven en werken van Aggaeus van Albada, een Friese edelman uit de 16e eeuw. Voordien was van Albada slechts bekend dat hij jurist was, terwijl zijn godsdienstige opvattingen nog onderbelicht bleven. In de eerste helft van deze eeuw heeft het onderzoek naar 'bijbelse spiritualisten' en 'spiritualisten', vooral Erasmus, Coornhert en het Huis der Liefde, enorme vorderingen geboekt. De invloed uit het buitenland op de Nederlanden, met name

die van de Duitse kroniekschrijver en spiritualist Sebastian Franck, is uitstekend in kaart gebracht. Weliswaar is de invloed van Caspar Schwenckfeld vergeleken bij die van Franck betrekkelijk gering, maar Bergsma toont aan dat Schwenckfeld's invloed desalniettemin van betekenis was en derhalve niet over het hoofd mag worden gezien. Hoewel bovengenoemd onderzoek voornamelijk de godsdienstige verdraagzaamheid behandelt, wordt Albada daarin maar terloops genoemd. Wat betreft eerder onderzoek over Albada noemt Bergsma drie artikelen; twee daarvan zijn al ruim een eeuw geleden verschenen en lijken nogal fragmentarisch. Het zal lezers van de *Doopsgezinde Bijdragen* interesseren dat Christiaan Sepp de auteur van een van deze artikelen (uit 1879) is; hij omschrijft Albada met 'evangeliedienaar'. In bepaald opzicht kan dit artikel van Sepp pionierswerk worden genoemd. Hoewel zijn historisch onderzoek niet genegeerd kan worden – zoals meestal bij Sepp – is zijn interpretatie van Albada nogal tendentieuus. De andere twee artikelen behandelen Albada als politicus. Bergsma corrigeert dit beeld. Hij geeft ons – voor zover de bronnen dat toelaten – een beeld van Albada in de context van diens tijd, waarbij de nadruk ligt op de godsdienstige opvattingen van Albada zonder dat diens politieke carrière wordt verwaarloosd. Albada, zo zou je kunnen zeggen, komt tot leven; we ontdekken hoe de verschillende aspecten onderling met elkaar verbonden zijn als onderdelen van dezelfde persoonlijkheid.

Het eerste en tevens langste hoofdstuk is biografisch van aard. Dit legt de grondslag voor het boek. Bergsma slaagt erin, ondanks bepaalde lacunes in Albada's jonge jaren, enkele details aan het beeld toe te voegen die tot dan over het hoofd waren gezien. Na posities in Friesland en Groningen te hebben bekleed, wordt Albada in 1561 benoemd tot assessor in het Rijksskamergerecht te Spiers. In deze functie komt hij in aanraking met de godsdienstige opvattingen van Schwenckfeld, hoewel bekend is dat hij voordien al afwijkende ideeën had. Waarschijnlijk had dit gedachtengoed een Noordnederlandse achtergrond. Als volgeling van Schwenckfeld kan Albada dus een spiritualist worden genoemd. Hij was echter een open spiritualist en zeker geen nicodemist. Albada wist dankzij zijn capaciteiten en relaties aan de vervolgingen van de jaren '60 te ontkomen, hoewel de Jezuïeten overal aan invloed wonnen. Hij diende onder de bisschop van Würzburg, een belangrijke steunpilaar van de Contra-Reformatie. Bergsma toont verder overtuigend aan dat Albada niet tot de kring van het Huis der Liefde behoorde, maar een uitgesproken criticus van Hendrik Niclaes was. Het is dienstig dat dit onderscheid duidelijk gemaakt kan worden.

Albada is echter bekender geworden door zijn rol tijdens de vredesonderhandelingen te Keulen in 1579 als vertegenwoordiger van de Staten-Generaal. Bovendien redigeerde hij de *Acta pacificationis*, die in 1580 in een Latijnse en een Nederlandse editie verschenen. Bergsma heeft zich veel inspanning getroost bepaalde citaten in de *Acta* te identificeren — uit geschriften van Celsi, Castellio en

zelfs Schwenckfeld. Het was voor Albada gebruikelijk om in zo'n werk dergelijke auteurs te citeren. Het toont aan hoezeer bij Albada politieke en godsdienstige opvattingen samenhingen. Tegen die tijd stond Albada bij Filips II bekend om zijn ketterse opvattingen; hij moest verdacht zijn op spionnen; zijn leven werd bedreigd. De Staten-Generaal beschermden hem; hij kreeg functies aangeboden uit binnen- en buitenland, maar Albada trok zich terug uit het openbare leven. Hij wilde de rest van zijn leven besteden aan de bestudering en vertaling van de geschriften van Schwenckfeld. Hoewel er aanwijzingen zijn dat Albada in ieder geval twee boeken heeft vertaald, heeft zelfs een ijverig speurder als Bergsma daarvan geen overblijfsels weten te vinden, noch in manuscript noch in gedrukte vorm.

In het tweede hoofdstuk behandelt Bergsma de spiritualistische vleugel van de Radicale Reformatie, waarbij uiteraard de opvattingen van Schwenckfeld en de verspreiding daarvan onder diens volgelingen de nodige aandacht krijgt. Over de Nederlanden zijn er slechts enkele spaarzame gegevens, meestal niet erg positief van toon. Coornhert bijvoorbeeld doorzag dat Albada's christologische opvattingen uit de koker van Schwenckfeld kwamen. In dit hoofdstuk maakt Bergsma ook melding van de *Kroniek* van Abel Eppens, een bron die hij nogal onkritisch beoordeelt. Eppens noemt daarin een groep 'Albadaïsten', hetgeen er op duidt dat Albada een aantal gelijkgezinde spiritualisten om zich heen had verzameld.

Het derde hoofdstuk behandelt Albada's religieuze denkbeelden: zijn Schrift-verstaan, zijn eschatologische betrokkenheid, zijn christologie, zijn leer van de vergoddelijking van de mens. In dit hoofdstuk komt tenslotte de godsdienstige verdraagzaamheid aan de orde, waarvan Bergsma opmerkt dat, hoewel er van het calvinisme en lutheranisme ook impulsen zijn uitgegaan, de meest vergaande vormen van tolerantie op het conto van de heterodoxe figuren in de zestiende eeuw te schrijven zijn.

In het vierde hoofdstuk behandelt Bergsma de loopbaan van Albada als politiek adviseur en gedeputeerde. Voor Albada waren politiek en godsdienst geen tegenstellingen, zoals bij de meeste spiritualisten. Albada voelde zich verbonden met de Opstand tegen Spanje. Toen in de jaren '80 de ontwikkelingen een andere koers namen, trok hij zich terug.

De invloed van Albada komt in het vijfde hoofdstuk aan de orde: het oordeel van Coornhert, de reactie op de plakkaats tegen de doopsgezinden in Friesland (1598) en Groningen (1601), de vele citaten die Pieter Janszoon Twisck in zijn *Religions Vryheyd* (1609) aan de *Acten* van Albada ontleende, etc. Mijns inziens is dit overzicht te kort. Het toont immers dat Albada niet alleen stond, maar integendeel veel waardering bij zijn landgenoten oogstte. Het boek besluit met vijf bijlagen: een gedicht en drie brieven van Albada en een aan hem geadresseerde brief. Al deze teksten zijn teruggevonden.

De noten en het bibliografisch deel zijn volledig en nauwkeurig (Bergsma heeft

een neus voor detail). Wel heb ik node een lijst van de geschriften van Albada gemist, vooral van zijn correspondentie. Ook de aan hem geadresseerde brieven en de verschillende edities van de *Acta* zouden toegankelijker gemaakt moeten worden. Uiteraard zijn deze gegevens uit de noten te halen, maar het is een standaard gebruik in een monografie over een auteur een accurate lijst van zijn geschriften te publiceren. Daarentegen bevat Bergsma's dissertatie een samenvatting in het Engels alsmede een index van persoonsnamen, die men tevergeefs in de meeste proefschriften zoekt.

Deze studie over Albada laat ons de lagere edellieden ten tijde van de Opstand in de Nederlanden zien, die inzake de godsdienst een centrumpositie innamen. Vervreemd van de moederkerk en gedesillusioneerd door de onenigheid en onderlinge strijd tussen de kerkgenootschappen, inclusief de 'Landeskirche' van de Protestantse partijen, keerden sommigen, misschien ook wel velen zich van de 'grote' kerken af en zochten hun heil in spiritualistische bewegingen buiten de gevestigde kerken. Van de Davidjoristen, de Doopsgezinden en het Huis der Liefde weten we veel, van de zogenaamde sacramentariërs veel minder. Daarom is Bergsma's studie van belang, vooral waar deze een in vele opzichten unieke figuur in de Nederlanden beschrijft: een schwenckfeldiaan. Van Karlstadt, een andere buitenstaander, is niet bekend dat hij volgelingen in Nederland had, wel dat sommige geschriften van hem in het Nederlands zijn vertaald. Het proefschrift van Bergsma kan ertoe leiden dat naar dergelijke figuren meer onderzoek wordt verricht.

De vraag waar het in dit proefschrift om gaat, althans vanuit kerkhistorisch gezichtspunt, betreft de oorsprong en de natuur van de spiritualistische religie in de Nederlanden. In hoeverre was de grond al rijp in de Lage Landen voor Albada's openheid voor en instemming met de denkbeelden van Schwenckfeld? Dit is een vraag, die het historisch onderzoek over de opkomst van de Reformatie moet beantwoorden. Deze vraag kan echter niet losgezien worden van een onderzoek naar de aard van de spiritualistische religie. In de menselijke natuur bestaat de neiging relaties te zoeken met de oorsprong en het doel van het bestaan. Spiritualiteit heeft te maken met de manier waarop het innerlijk leven ons gedrag en onze levenswijze beïnvloedt alsmede onze houding tegenover onze medemensen. Daarom moeten we ons er ook niet over verbazen dat voor de spiritualisten de praktijk van de godsdienstige verdraagzaamheid het bewijs van de ware religie was. Spiritualiteit laat zich in biografieën bestuderen, maar de invloed ervan reikt verder via dogma's en bewegingen. In welke mate hebben dergelijke bewegingen in de late Middeleeuwen de Reformatie in de Lage Landen voorbereid en vorm gegeven? Deze en andere vragen komen boven bij het lezen van Bergsma's onderzoek. Tenslotte wil ook ik pleiten voor een Engelse vertaling van dit proefschrift, maar dan wel met een volledige lijst van Albada's geschriften.

Historisch bewogen. Opstellen over de radicale reformatie in de 16e en 17e eeuw. Aanbevolen aan Prof. Dr. A.F. Mellink bij zijn afscheid als hoogleraar in de sociaal-religieuze geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Groningen, Wolters-Noordhoff/Bouma's Boekhuis, 1984. ISBN 90 6243 036 8. viii + 198 blz. f 47,50.

Op 4 oktober 1983 hield A.F. Mellink zijn afscheidscollege, waarin hij de voor-geschiedenis van de reformatie te Groningen vergeleek met die te Amsterdam. Twee steden die twee polen vormen in zijn leven. Zelf zegt hij hierover: „De relatie van het Amsterdamse milieu waaruit ik afkomstig ben, tot het Groningse waarin ik sinds vijfendertig jaar mijn beroepsbezigheden verricht heb, is voor mij een blijvende bron zo niet van spanning dan toch van overdenking geweest, zoals ook bij het thema van deze afscheidsrede nog tot uitdrukking komt.” Dit college is als laatste artikel in de bundel opgenomen; het citaat kunt u vinden op de blz. 156-157.

Het spanningsveld van Mellinks wetenschappelijk werk ligt tussen twee andere polen: godsdienst en sociaal-politieke werkelijkheid. Deze belangstelling komt ook in het merendeel van de bijdragen in deze fraai uitgegeven bundel tot uiting. W. Bergsma benadrukt de godsdienstige pluriformiteit van de zestiende-eeuwse reformatie aan de hand van de kroniek van de Ommelander eigenerfde Abel Eppens. Een aankondiging van zijn boek *De wereld volgens Abel Eppens* (volgens W. Bergsma), waarin deze materie nog uitgebreider aan de orde zal komen, mag ook op deze plaats niet onvermeld blijven. I. B. Horst beschouwt, in een opstel vol persoonlijke ideeën en zienswijzen, de sociale en religieuze aspecten van het vroege Nederlandse anabaptisme. L. G. Jansma behandelt de uitloop van de revolutionaire, wederdoperse beweging na de val van Munster. Calvijs opvattingen over het verzetsrecht, m.n. de ontwikkeling daarvan in zijn laatstbekende preken, dienen W. Nijenhuis tot onderwerp voor zijn bijdrage. Dat Calvijs progressie van passief tot actief verzet meer samenhangt met inzicht in de veranderende politieke omstandigheden dan met een oorspronkelijke visie op het Evangelie, geeft wel een bepaalde kleur aan het adjectief ‘radicaal’. Maar dit is slechts een doperse, terloopse opmerking. Naast een persoonlijk woord tot Mellink gericht, vinden we in deze bundel nog een korte bijdrage van E. H. Waterbolk over de kartograaf Jakob van Deventer. S. B. J. Zilverberg schetst de visie van anderen op de Doopsgezinden in de zeventiende eeuw. Afgezien van de vraag of deze eeuw nog onder de „radicale reformatie” valt, doet ook de vraag zich voor of een minder descriptieve behandeling van dit onderwerp niet meer zou kunnen opleveren dan een opsomming van reeds overbekende stereotiepen. S. Zijlstra toont in zijn bijdrage wederom aan dat David Joris in de periode van 1536-1539 de belangrijkste doperse leider in de Nederlanden en Noordwest-Duitsland is geweest. Een bibliografie der geschriften van Mellink, samengesteld door Th. S. H. Bos, geeft een uitstekend beeld van Mellinks wetenschappelijke activiteiten, inte-

ressen en publicaties, waarvan nr. 280 stellig niet de laatste zal zijn!

Landsmeer

S. Voolstra

Calvin Augustine Pater, *Karlstadt as the Father of the Baptist Movements: The Emergence of Lay Protestantism*. Toronto-Buffalo-London, University of Toronto Press, 1984. ISBN 0 8020 5555 9. 350 blz. \$ 42.00.

Nadat recentelijk Bubenheimer en Sider belangrijke bijdragen geleverd hebben tot het verslaan van Karlstadts ontwikkeling tot ca. 1525, stelt Pater zich ten doel deze aanvankelijke medestrijder van Luther te beschrijven als de eerste ontwerper van een doperse lekentheologie. Maar dat is hem niet voldoende; Pater wil ook bewijzen dat de doperse beweging van Zwitserland tot Engeland van Karlstadt afhankelijk is.

De theologische basis waarop alle doperse bewegingen rusten, bestaat met name uit de geschilpunten die tussen Luther en Karlstadt zijn gerezen. In het eerste deel van dit boek behandelt de auteur er vier: letter en geest, predestinatie, ecclesiologie en doop. Vervolgens traceert Pater de invloed van Karlstadts doperse gedachten op de reformatie te Zürich (deel 2), terwijl in deel 3 een directe verbinding tot stand wordt gebracht tussen Karlstadt, Hoffman, het Nederlandse en het Engelse doperdom.

Pater wil Karlstadt uitdrukkelijk niet tot de enige vader van de doperse bewegingen maken. Het beschrijven van de geschiedenis vanuit één oorsprong wijst hij dan ook af („Pure monogenesis is pure nonsense”, p. 9). Hij houdt een voorzichtig pleidooi voor een nieuwe synthetische benadering van de doperse beweging, nu het bolwerk van de Bender-school door een geslaagde aanval van de niet-confessionele historici zwaar beschadigd is. Het ideaaltypische ‘evangelical Anabaptism’, gezuiverd van radikale smetten, is terecht gedesintegreerd in een bonte veelvormigheid zonder duidelijke oorsprong of fixeerbaar kristallisatiepunt. Kan Karlstadt niet bij uitstek wat eenheid in deze chaos brengen?

Als Pater op overtuigende wijze aantoont dat Karlstadt als eerste een typisch doperse lekentheologie ontwikkelde, heeft hij echter nog niet bewezen dat er een directe historische relatie tussen Karlstadt en zijn – vermeende – doperse volgelingen heeft bestaan. De theologische concepten zijn niet zo rechtstreeks historisch-genealogisch tot Karlstadt te herleiden als Pater zou willen. En het bijzondere van Karlstadts theologie blijkt niet altijd en overal het bijzondere van het doperse geloofsdenken uit te maken, laat staan dat het hierin algemeen is geworden. Derhalve dient Pater – naast een veel grotere historische evidentie – veel duidelijker het centrum van Karlstadts doperse theologie aan te geven, wil hij deze refor-

mator tot de ‘vader van de doperse bewegingen’ maken. In dit verband verbaast het mij dat de auteur nauwelijks plaats inruimt voor het ascetische heiligingsstreven der Dopers („secondary material, which is not peculiar to the Baptists”, p. 11). Van enig inlevingsvermogen in de laat-middeleeuwse geloofsweld, waarin de kwestie van de heilszekerheid een zo grote rol speelde, is weinig te merken. Dat maakt het theologisch profiel dat Pater van Karlstadt schetst ook wat vaag. Zonder een duidelijk omschreven gemeenschappelijk theologisch concept, valt – wat op zuiver historische gronden reeds aanvechtbaar is – toch moeilijk te staven, dat „the Karlstadtian component... the main historical link between the northern and the southern Baptists of Europe” vormt? (p. 278).

Karlstads directe invloed op de reformatie te Zürich is eenvoudiger na te wijzen dan diens relatie met de Nederlandse en Engelse doperse bewegingen. Daarom is deel 2 ook overtuigender dan deel 3. In dit laatste deel is Paters overtuigingskracht omgekeerd evenredig met de lengte van zijn betoog. Hoffman is te eigenzinnig om hem zomaar tot een adept van Karlstadt te maken. Afgezien van Paters streven om Hoffman op het punt van de predestinatieleer afhankelijker van Karlstadt dan van Denck te maken, gaat zijn behandeling nauwelijks boven Depermann uit. Monogenetisch – om niet te zeggen: monocausaal – is Paters simplistische gevolgtrekking: „The theological pedigree of Menno Simons (1496-1561, i.p.v. 1505-1561) runs from Karlstadt to Hoffman, who baptized Jan Trypmaker in Emden in 1530” (p. 250). Om Karlstads invloed op Menno en zijn aanhang te bewijzen, volstaat Pater met een al te bekend en omstandig exposé over de relatie tussen Menno en de Melchiorieten. Dat die intiemer is geweest dan Menno waar wilde hebben, zegt immers nog niets over een historische of theologische afhankelijkheid van Karlstadt.

Daarentegen vernemen we niets over de verspreiding van Karlstads geschriften in de Lage Landen. Hoe zijn gedachten werden gepropageerd door het gevolg van de naar deze streken gevluchte Christiaan II, wiens raadsman in 1521 Karlstadt was geweest inzake de reformatie van de kerk in Denemarken. En behoorden tot de ‘boeken van Martinus Luyter ende anderen zyner adherenten’ die in 1527 in de pastorie van Witmarsum gevonden werden (Menno was toen nog vicaris in Pingjum) ook een paar werkjes van Karlstadt? Hoe komt het dat van zijn avondmaalsopvattingen zo weinig in de Lage Landen en in de doperse beweging aldaar terug te vinden is, terwijl hier juist het avondmaal en pas later de doop de breuk met Rome bewerkstelligde, ook in het geval van Menno? Of kan dat afgedaan worden met de opmerking dat Karlstads avondmaalsopvatting nu juist weinig dopers was, zoals Pater doet op p. 64?

Merkwaardig is vervolgens dat de niet zo met Menno congeniale Waterlanders met hun leider Hans de Ries voor de link tussen Karlstadt en de Engelse dopers moeten zorgen. Ook hier moet een historische beschrijving van de toenaderingspogingen tussen de Waterlanders en de Engelsen verhullen dat van een gemeen-

schappelijke afhankelijkheid van Karlstadt toch nauwelijks iets te bespeuren valt. Het is toch een kunststukje om bv. een figuur als John Smyth, die zowel een vertegenwoordiger van het puritanisme en het separatisme, van het anabaptisme en het spiritualisme, van het calvinisme en het arminianisme mag heten, zinvol vanuit Karlstadts invloedssfeer te interpreteren, zonder in nietszeggende gemeenplaatsen te vervallen.

Zonder iets af te doen aan het belang van Karlstadt en de terechte hernieuwde belangstelling voor hem, moeten we concluderen dat Pater noch historisch, noch theologisch kan waarmaken wat hij beoogt: hem tot de vader van de gehele dopperse beweging maken. Hoezeer Paters poging om tot een nieuwe synthetische visie op het doperdom te komen te prijzen valt, het wordt pijnlijk duidelijk dat de tijd daarvoor nog niet rijp is en de basis daarvoor in de persoon en het werk van Karlstadt veel te smal.

Landsmeer

S. Voolstra

Theologie in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. Bijdragen over de collecties en verwante verzamelingen alsmede Doopsgezine Adversaria verschenen bij het afscheid van Dr. Simon L. Verheus als conservator van de kerkelijke collecties. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, 1985. ISBN 90 6125 381 [sic]. 200 blz. f 15,00.

Op 12 april j.l. kreeg Simon Leendert Verheus het eerste exemplaar aangeboden van een vriendenboek. Het is samengesteld op initiatief van F. J. Hoogewoud, mw. M. Keyser en S. Voolstra; de eindredactie was in handen van A. R. A. Croiset van Uchelen en mw. I. Wels. Bijna 22 jaar heeft Verheus als conservator en vak-referent het rijkgeschakeerde theologische en kerkhistorische terrein binnen en buiten de UB betreden: van september 1963 tot maart 1985 (de eerste datum wordt in het boek niet genoemd). Dat hij daarbinnen het doopsgezinde leen met speciale aandacht beheerde, hoef ik in dit verband nauwelijks te memoreren. Regelmatig publiceerde hij aanwinstenlijsten van de Doopsgezinde Bibliotheek in dit tijdschrift; 10 jaar lang fungeerde hij als voorzitter van onze Doopsgezinde Historische Kring.

De 23 (!) bijlagen in deze bundel geven een 'vogelperspectief van het theologisch grondgebied', aldus E. Braches in het voorwoord. Inhoud en omvang der artikelen lopen sterk uiteen, zodat het geboden uitzicht nogal varieert. Het grootste deel is bibliothecografisch (descriptief en historisch) van aard; een ander deel is bibliografisch, met het accent op de Mennonitica. Het boek biedt een overzicht van de theologische collecties van de UB, het Theologisch Instituut en het Gemeentelijk Archief van Amsterdam. Daarnaast wijst het de lezer ook de verschil-

lende wegen ernaar toe. Het 'Festschrift' mag gekenschetst worden als een vriendelijke, soms geforceerde fusie van visie en fiche.

Het is in dit bestek onmogelijk elke bijdrage uitvoerig te behandelen. Ik vat ze derhalve, nogal arbitrair, samen onder drie noemers.

In de eerste plaats de wegwijzers. Mieke Krebber leidt de theoloog rond door het woud van catalogi, die de verschillende collecties op velerlei wijze ontsluiten. Haar bijdrage is zo informatief, dat niet enkel godgeleerden er baat bij kunnen hebben. Verheus (of all friends) beschrijft de handbibliotheek van de Theologische Studiezaal en 'zijn' Zaal Mennonitica. In de korte alinea die aan dit kleine vertrek gewijd is, had m.i. ook vermeld moeten worden dat hier verschillende bronnen (de *B.R.N.*, de *Quellen zur Geschichte der Täufer*, het *Corpus Schwenckfeldianorum*) en bibliografieën direct toegankelijk zijn. A. C. Schuytvlot vraagt terecht aandacht voor een stiefkind onder de rijke collecties: de doopsgezinde en remonstrantse prentenverzamelingen. Enigszins stiefmoederlijk worden de catholica en handschriftenverzamelingen ingeleid. De eveneens in de UB gehuisveste Bibliotheek van de Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels wordt door mw. M. Keyser en M. Versteeg in een uitnodigend artikel beschreven. De auteurs tonen aan dat deze 'Fundgrube' voor bibliografisch onderzoek niet gepasseerd kan worden. Hun indruk dat in de negentiende eeuw de doopsgezinden een relatief groot aandeel hadden in de boekhandel en uitgeverij, mag niet onopgemerkt blijven. De samenstellers van het toekomstige supplement op *The Mennonite Encyclopedia*, om maar eens een dwarsstraat te noemen, dienen op deze invitatie in te gaan. Met de twee bijdragen van resp. G. van Donseelaar en Th. P. van Zijl over de Bibliotheek en het Dewey-classificatiesysteem van het Theologisch Instituut, heeft de rondleiding het heterodoxe grondgebied van Singel 425 verlaten. Rest nog het pad naar Amsteldijk 67, waar P. H. J. van der Laan en H. Peschar de lezer wegwijzen maken in de kerkelijke archieven in het Gemeentearchief van Amsterdam. Het had nog aanbeveling verdiend in de beschrijving van de doopsgezinde archieven expliciet aan te geven welke stukken niet hier, maar in de handschriftenafdeling van de UB zijn ondergebracht. Een bijlage met opsomming van enkel de nummers van De Hoop Scheffers *Inventaris* had al goede diensten kunnen bewijzen. Want het komt voor, dat er nog al eens onnodig tussen beide bewaarplaatsen gependeld moet worden. Informatief is tot slot de blik op de wijde wereld: het overzicht van doopsgezinde collecties buiten Nederland, samengesteld door mw. A.-M. Visser.

Nauw hierbij aansluitend is de volgende reeks artikelen. Het accent ligt minder op de ontsluiting als wel op de samenstelling en historie der collecties. Dat het niet een alledaags 'liber amicorum' is, bewijst het feit dat Verheus (als enige) met een tweede bijdrage vertegenwoordigd is. Daarin vinden we de rijkdom van de bibliotheek van de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente nog eens samengevat. De geschiedenis komt aan bod in de opstellen over de andere bruiklenen van de

UB: S.B.J. Zilverberg over de bibliotheek van de Remonstrantse Gemeente Amsterdam, Th. A. Fafié over die van het Evangelisch-Luthers Seminarium en T.S. Huizinga over de Begijnhof-Collectie. Tot deze categorie hoort ook het artikel van F.J. Hoogewoud over de Bibliotheca Rosenthaliana. De samenstelling van het Réveil-Archief is zeer gedetailleerd beschreven door R. Richard. Vermeldenswaard is dat zich daarin materiaal bevindt van doopsgezinden als Cnoop Koopmans, de tweede hoogleraar van het Seminarie, Westendorp en Wilink van Bennebroek. Opgave van gedrukte catalogi onder elke bibliotheekbeschrijving beantwoordt weer aan de eerder genoemde wegwijs-functie van het boek. Mogelijk had op dezelfde structurele wijze ook melding gemaakt kunnen worden van de omvang (stuks c.q. meters) der collecties.

De derde soort opstellen valt onder de noemer bibliografisch en bronnenonderzoek. P. Valkema Blouw schetst de complexiteit van het onderzoek naar identificatie van drukken en drukkers van anabaptistische en dissidente werken in de zestiende eeuw. Determinatie van het typografisch materiaal van het boek is een van de (moeizame) methoden die de bibliograaf hierin ten dienste staan. We wachten met spanning op zijn resultaten ten aanzien van de geschriften van David Joris en Hendrick Niclaes. Tussen de regels door valt te lezen dat hij Wijnmans hypothese over Nicolaes Biestkens van Diest niet onderschrijft. Is de latere Academie-drukker dan toch 'Een van drien' (zijn zinspreuk, naast 'Wie weet wanneer')? A.K. Offenbergh doet een (hebreuws) boekje open over de Haarlemse bibliothecaris Abraham de Vries (1773-1862). H. Forma presenteert een lijst van (gedrukte) werken van Samuel Muller (1785-1875), een eveneens prominente dooper. Deze bibliografie is niet volledig; ze is alfabetisch in plaats van chronologisch geordend. Ruim honderd jaar na Sepps eerste proeve, die evenmin compleet was, is dat enigszins te betreuren. De auteur treft in zoverre geen blaam, dat hij expliciet het ontstaan van deze indrukwekkende en typografisch opvallende lijst verklaart. Mullers werk was 'slechts' middel en geen doel van zijn 'oefening in bibliografisch speurwerk'. (Opname van nr. 55 lijkt mij overigens in strijd met de eerder geformuleerde restricties). Een vijfde, chronologisch register zou de bruikbaarheid van deze bibliografie zeer hebben bevorderd. De slotartikeltjes vallen hierna enigszins in het niet. Hierin verwijzen I. B. Horst en J. van Goudoever op het belang van twee lopende series bronnenuitgaven, de *Documenta Anabaptistica Neerlandica* en de *Bibliotheca Unitariorum*.

Twee bijdragen vallen enigszins buiten het kader van deze drieëenheid. In de eerste plaats is dat het openingsartikel van de 'grand old man' van het oude, dissidente boek, H. de la Fontaine Verwey: 'De drie aartsketters. Herinneringen van een bibliothecaris'. Memoires die niet uitsluitend bij de liefhebbers van het Woord gretig aftrek zullen vinden, maar bij elke bibliomane lezer. Het essay van S. Voolstra is een andersoortige binnenkomer; het opent de rubriek 'Doopsgezinde Adversaria'. Hij analyseert het spirituele karakter van Verheus. Ook een

metafysisch perspectief wordt ons in het boek dus niet onthouden. Met het etiketteren van Verheus als Franckist handhaaft de auteur overigens een lange doperse traditie, die als fenomeen best eens het onderzoeken waard zou zijn.

De 'theologische schatten van de Universiteitsbibliotheek (zijn) in de afgelopen decennia geen dood kapitaal gebleken'. Dit oordeel van UB-directeur E. Braches wordt bevestigd door dit bijzondere vriendenboek. Welk perspectief rest ons thans? In de opvolging is nog niet voorzien. De klok in Verheus' voormalige domein, de Theologische Studiezaal, tikt niet meer; ze is zelfs van de muur gehaald. Een teken aan de wand?

Amsterdam

Piet Visser

T. W. Dekker en C. Nielsen, *Kastelen, kerken en kloosters. Kerkgeschiedenis van Harlingen en Midlum*. Harlingen, Flevodruk, 1984. 208 blz. f 24,50.

Ter gelegenheid van het 750-jarig bestaan van de stad Harlingen schreven Dekker en Nielsen een kerkgeschiedenis van deze plaats. In de verantwoording maken de auteurs hun bedoelingen duidelijk: 'In grote onderlinge verbondenheid en met grote liefde voor de kerk en de stad Harlingen is zo dit werk tot stand gekomen, waarbij de ene schrijver een echte Harlinger is "van binnen uit", de andere na het eerste lustrum van verblijf maar al te graag onze geliefde havenstad, die dit jaar zo in het middelpunt staat, wil bewieroken' (p. 207). Een wetenschappelijk verantwoorde kerkgeschiedenis van deze havenstad willen de auteurs niet geven. Na een kort aanloopje over de oudste geschiedenis van het gebied rond Harlingen beschrijven de auteurs de middeleeuwse geschiedenis van 'Harns'. Levendig wordt de geschiedenis van de oude dom verteld en het ontstaan van het beroemde klooster te Lidlum. In zeer kort bestek wordt de 16e eeuw behandeld. Na 1580 wordt de katholieke kerk verboden en wordt de hervormde kerk de bevoorrechte en verplichte kerk. Vervolgens worden resp. de 17e, 18e, 19e en 20e eeuwse ontwikkelingen beschreven, waarbij ook ruime aandacht wordt besteed aan de kleinere kerken als de Lutherse en Doopsgezinde. Het verhaal wordt verlevendigd met allerlei aardige anecdotes. Per hoofdstuk wordt de geraadpleegde literatuur genoemd en wordt een verklaring gegeven van vreemde woorden. Het valt niet mee dit boek te typeren. De auteurs schrijven met enthousiasme en toewijding over hun stad. Zij debiteren allerlei persoonlijke opmerkingen en ervaringen. Soms is een passage in een soort Arendsoog-stijl geschreven, soms is een passage onleesbaar, zelfs voor de gemiddelde doctor in de theologie, vanwege een lang citaat in het Oudfries. Af en toe wordt 'het oplettende lezertje' geconfronteerd met een preek. Op de meest onverwachte momenten komen de auteurs met een

persoonlijke noot. Eén voorbeeld maakt het karakter van dit boek duidelijker. Op pagina 55 komen de volkszonden en de zondagsheiliging aan de orde. Eerst wordt 'ondeugend' opgemerkt dat de bekering van christenen een heidens karwei is. In dit licht plaatsen de schrijvers de tuchtgevallen. 2/3 van alle tuchtgevallen tegen predikanten hadden drankmisbruik tot reden. 'Het was soms zo erg, dat zij òf gedeporteerd werden, òf door de grootst denkbare lankmoedigheid der classis geduld bleven tot een bijna afgedwongen emeritaat. Er waren immers ook zoveel gelegenheden waarbij de borrel werd aangesproken, als daar waren: kroeg, logement, trekschuit, rijtuig, smidse en slachthuis, bij het huren van landerijen, een boedelscheiding, een boelgoed, een jaarmarkt, helaas ook op kerkelijke vergaderingen, bij begrafenissen, en zelfs werd soms het befaamde glaasje water op de preekstoel heimelijk vervangen door een ander vocht, en dat gebeurde met name, als de voeling tussen de prediker en de Geest wat schraaltjes uitviel! Het was wel zo helder als water, maar had meer dieptewerking' (55). Nu komt de schrijver niet met een nadere toelichting, maar verrast hij zijn lezers met de opmerking dat hijzelf in Rotterdam het water wel eens door jus d'orange verving.

Een serieuze bijdrage aan de geschiedschrijving is dit boek niet, daarvoor is het te fragmentarisch, te rommelig en te anecdotisch. Als een herdenkingsboek voor de Harlinger gemeenschap is het niet onaardig.

Heino

W. Bergsma

1785-1985. 200 Jaar Doopsgezinde Gemeente Beemster/Oosthuizen. Midden-Beemster, Doopsgezinde Gemeente Beemster/Oosthuizen, 1985. 24 blz.; geïll. f 7,50.

Bij de viering van het 200-jarig bestaan van de Vermaning heeft de Doopsgezinde Gemeente Beemster/Oosthuizen een 'bescheiden' boekwerkje uitgegeven, waarin een afspiegeling van de geschiedenis van de Gemeente is bijeengebracht, aldus het Voorwoord van de kerkeraad. De samenstellers van dit fraai uitgegeven boekje zijn even bescheiden. Achterin wordt slechts vermeld: realisatie Jubileumcommissie 05/06-85. De kerkeraad meldt dat dankbaar gebruik is gemaakt van het overzicht van zr. L. Doets-Fok alsmede van de ADS-folder 'De Doopsgezinden. Wie en wat'. Ook het Streekarchief Waterland te Purmerend, waar de meeste archiefstukken van de Gemeente zich bevinden, wordt in het Voorwoord vermeld.

In de deurpost van de 'Vergaderplaats' (Vermaning) te Oosthuizen stond het jaartal 1650 uitgehouwen; het oudste gegeven dat bekend is over deze Gemeente. Zo langzamerhand kwamen de meeste leden in de Beemster, die in 1612 door Leeghwater was drooggelegd, te wonen. Begin 1784 werd voorgesteld een nieuwe

kerk in de Beemster te bouwen, waarin op 28 juli 1785 de eerste dienst werd gehouden. De titel van het boekje is dus enigszins misleidend: niet de Gemeente, maar de Vermaning is 200 jaar oud.

Het boekje bevat een interessant overzicht over de geschiedenis van de Gemeente, alsmede aparte hoofdstukken van de Zusterkring en de Zondagschool. Behalve een jeugdherinnering van G. Köhne ('Welbedankt voor de mooie Kerstboom') bevat het boekje ook een vraaggesprek met de huidige predikante, Ruth M.M. Hoogewoud-Verschoor ('Voordelen kleine Gemeente uitbuiten').

Mijn jonge vriend en mederedacteur Wiebe Bergsma zou, mocht hem de eer van de bespreking zijn toegevallen, dit boekje niet 'een serieuze bijdrage aan de geschiedwetenschap' hebben genoemd (zie de hieraan voorafgaande recensie). Verbonden aan de Fryske Akademy heeft hij een (wetenschappelijke) stand op te houden; ik daarentegen spreek de hoop uit dat nog veel Doopsgezinde Gemeenten zulke aardige boekjes over hun geschiedenis zullen uitgeven.

Rest mij nog te melden dat het Beemster boekje fraai is geïllustreerd. De mooiste foto staat op blz. 20, althans volgens

Amsterdam

Dirk Visser

M. J. 't Hart, 1534-1984. *Vermaningen en Vermaners. 450 jaar Doperse geluiden in Aalsmeer*. Aalsmeer, Doopsgezinde Gemeente, 1984. 80 blz., geïll. f 12,50. (Te bestellen door overmaking op giro 391287 t.n.v. Doopsgezinde Gemeente Aalsmeer onder vermelding van Vermaningen).

M. J. 't Hart geeft een goed gedocumenteerde geschiedenis van de Doopsgezinde vermaningen in Aalsmeer en dat waren er in de loop der tijden een negental. Voorzover mogelijk schreef hij ook over Vermaners en vermaanden, maar over de laatsten is de informatie schaars. In 1866 kwam de Verenigde Doopsgezinde Gemeente tot stand, waarvoor vergroting van de kerk aan de Zijdstraat (ongeveer op de plek van de huidige kerk) noodzakelijk was. De 132 plaatsen waren lang niet voldoende voor de met de Friezen vereenigde Vlaams-Waterlandse gemeente. Het leden- en zielental nam steeds toe (in 1917: 869 doopleden), de fundamente van de kerk deugden niet, zodat in 1928 de nieuwe en mooie schuurkerk (architect J.F. Staal) gebouwd werd.

Over de eerste twee eeuwen zijn weinig gegevens bewaard gebleven. Waarschijnlijk waren de huis- of schuurkerken vrij lang in gebruik, die meestal als bezit van vooraanstaande kerkeraadsleden geregistreerd waren. De Doopsgezinden waren immers niet wettelijk erkend als kerkgenootschap; het was dus niet mogelijk als genootschap bezit te hebben. Br. 't Hart heeft hier blijkbaar niets

over gevonden, althans hij vermeldt dit niet. Ook de Waterlandse gemeente aan de Uithoorn (1647-1804) behoorde een tijdlang tot de gemeente in Aalsmeer.

Tot in de jaren '60 van de vorige eeuw kende men in Aalsmeer nog 'liefdepredikers', een goddelijke roeping. Al te veel menselijk handelen, d.w.z. 'lobbyen' leidde wel tot een ban in 1781 en de afscheiding van de Nieuwe Friezen (1787-1866).

In Aalsmeer woonden voornamelijk vissers en verveners, sinds de 17e eeuw ook boomkwekers. De Doopsgezinden namen door hun initiatieven in de 19e eeuw en later een belangrijke plaats in de Aalsmeerse gemeenschap in. Een hoofdstuk is speciaal gewijd aan de Doopsgezinde kleding, mannen, vrouwen, predikers, gedragen tot ongeveer 1866. Tenslotte wordt de Doopsgezinde merklap besproken en uitgetekend, met de uitbeelding van de 5 wijze en de 5 dwaze maagden (Matth. 25, 1 - 12). Zulke merklappen zijn ook bekend uit de Zaanstreek en Ameland. Waarom staat nu juist de uitbeelding van deze tekst op merklappen die uit Doopsgezind bezit stammen? Omdat het een toepasselijke tekst voor jonge meisjes was? Of omdat hij voorkomt in het eerste hoofdstuk van het Fundamentboek van Menno Simons? Juist in orthodoxe gemeenten zou dat laatste niet onmogelijk zijn.

Amsterdam

J. M. Welcker

C.A. van Swigchem, T. Brouwer en W. van Os, *Een huis voor het Woord. Het Protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900*. 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1985. ISBN 90 2004 522 3. 326 blz. f 49,50.

In dit boek wordt op boeiende wijze de inrichting van de protestantse kerken in wisselwerking met theologische voorstellingen behandeld. Links zijn de afbeeldingen afgedrukt, rechts in de marge de onderschriften en verder de lopende tekst. Dit fraai gedrukte boek is niet alleen een kijkboek, maar ook een systematisch werk. De opbouw van het boek is als volgt: na een overzicht van het ontstaan van de protestantse eredienst komt de diversiteit binnen het protestantisme aan de orde. Vervolgens wordt het karakter van de eredienst besproken die het gebruik van een kerkgebouw bepaalt. De schrijvers vervolgen met de inrichting, de verrijking en de veranderingen van het kerkgebouw door de eeuwen heen. Tenslotte komen de onderdelen van het kerkelijk interieur afzonderlijk aan de orde, bv. de preekstoel, de voorlezerslessenaar, het koorschot, het orgel, de graven, de wapenharnassen, de dooptuin enz.

Kerkgeschiedenis is soms een vermoeiend vak met al dat theologisch gekrakeel, maar dit boek maakt duidelijk dat de geschiedenis van het Christendom in de

Lage Landen ook zijn fascinerende kanten heeft. Zelf kwam ik althans onder de indruk van de rijkdom van de kerkelijke kunst, zoals die in dit boek met behulp van vaak verscherpte foto's wordt getoond. Men kan begrijpen dat iemand naar aanleiding van de kunst van Hendrick de Keyser schreef: 'De ware God heeft in en door deze konste willen geëert zijn, ende zijn glans en Mogentheyts als verbeelden laten' (p. 85).

Dit is een rijk boek, in tal van opzichten. Stilistische verscheidenheid wordt afgewisseld met voorbeelden die de indruk wekken dat de kerk een rareitienkabinet is. We treffen soms wonderlijke curiosa aan. In een enkele kerk is een Eskimokano beland, elders vinden we een walvyskaak, in Vlaanderen werd zelfs een opgezette krokodil ten toon gehangen. In Zwolle moet de koster niet alleen beloven dat hij dominee 'neerstig zal dienen', maar ook dat hij geen eigen gewin zal zoeken: 'Dat ik geen meerder waschkeersen in rekening zal brengen als in der daad hebbe geleverd, dat ik daar omtrent en omtrent de andere keerzen het meeste voordeel van de kerk zoeken en betragten zal' (p. 297). Elders werden uit dankbaarheid jegens Gods bijstand allerhande oorlogstroeën uitgesteld. In Wognum werd in 1667 oorlogstuig opgehangen, dat was buitgemaakt in de oorlog met Engeland; in de Grote Kerk van Hoorn hing tot in de 18e eeuw een in 1573 op de Zuiderzee buitgemaakte admiraalsvlag en in de Leidse Pieterskerk hing lange tijd een wimpel van een Spaans schip van de Armada (blz. 293).

Dit is een mooi en rijk boek. De auteurs zijn er in geslaagd voor een breed publiek de verbanden tussen de theologische voorstellingen en het kerkinterieur duidelijk te maken. Zij hebben oog zowel voor de grote, bevoorrechte en publieke Gereformeerde kerk als voor de kleinere Protestantse kerkgenootschappen als bv. de Doopsgezinden. Voor de prijs van dit kloeki boek kunnen we geen kleurenfoto's verwachten.

Heino

W. Bergsma

Herdrukken

Carl Adolf Cornelius ed., *Berichte der Augenzeugen über das münsterische Wiedertäuferreich*. Münster, Aschendorff, 1983, 2., unveränderter Nachdruck der 1. Auflage mit Nachwort von Robert Stupperich. ISBN 3 402 05230 X.cii 488 Seiten. DM 48.—.

Defensio Francisci Davidis and De dualitate tractatus Francisci Davidis (Cracoviae 1582) (Bibliotheca Unitariorum Vol. 1), introduced by Mihály Balázs. Distribution De Graaf Publishers, Nieuwkoop. ISBN 90 6004 375 8. f 75,—.

Het opnieuw uitgeven van oude of relatief oude boeken en bronnen kan op ver-

schillende manieren gebeuren. Een ideale manier is een filologisch verantwoorde tekstuitgave, met kritisch apparaat en verklarende noten. Een andere manier is een fotomechanische herdruk met inleiding. De beide te bespreken boeken behoren tot de laatste categorie. Iedere onderzoeker van de doperse geschiedenis in de zestiende eeuw kent de studies en bronnenuitgaven van Cornelius. Carl Adolf Cornelius (1819-1903) is één van de grondleggers van de wetenschappelijke bestudering van wat we de 'Täuferforschung' noemen. In 1853 publiceerde hij de *Berichte der Augenzeugen über das münsterische Wiedertäuferreich*, een collectie van belangrijke bronnen over de munsterse gebeurtenissen in 1534 en 1535. Al worden we nu overspoeld met boeken, artikelen en bronnenuitgaven over de dopers en andere heterodoxe lieden, deze tweede herdruk van Cornelius' werk is toch op zijn plaats. Terecht merkt Stupperich in het korte 'Nachwort' op dat Cornelius' werk 'vorzüglich' is. Het zegt immers veel over de grondigheid van Cornelius' naspeuringen dat van de lijst van vermiste stukken die hij op pag. xcii signaleert, slechts enkele in meer dan honderd jaar zijn teruggevonden. De ontsluiting van de teksten zou door een index zijn vergemakkelijkt.

De *Defensio Francisci Davidis* is het eerste deel van de *Bibliotheca Unitariorum*. De uitgave van unitarische geschriften wordt financieel ondersteund door The Foundation Bibliotheca Unitariorum (voorzitter J. van Goudoever) en gepubliceerd onder auspiciën van de Hongaarse Academie van Wetenschappen. In niet-socialistische landen is uitgever De Graaf te Nieuwkoop verantwoordelijk voor de verspreiding.

Het eerste deel betreft de antitrinitariër Ferenc Dávid (c. 1520-1579). Deze Transsylvanische heterodoxe figuur was aanvankelijk lutheraan, werd calvinist en verkondigde sedert 1565 openlijk zijn unitarische ideeën. Hoewel in 1571 tolerantie-edicten in deze contreien werden bekrachtigd werd Dávid in 1579 mede door toedoen van andere unitariërs gevangengenomen. Hetzelfde jaar nog stierf hij in het gevang. Zijn dood had vele repercussies.

Na zijn dood verscheen *Defensio Francisci Davidis in negotio, de non invocando Iesu Christo in precibus*, gevolgd door een korter geschrift *De dualitate tractatus Francisci Davidis in tria capita distinctus*, onder meer te Krakau in 1582. Deze werken zijn uitermate zeldzaam; slechts enkele exemplaren zijn bekend. Het boek bevat repliek en dupliek naar aanleiding van vier stellingen van Dávid, waarbij onder meer Poolse Broeders, Faustus Socinus en Jacobus Paleologus van de partij waren. De evident unitarische stellingen luiden: 1e. Het is Gods 'streng mandaat' dat buiten God de Vader, Schepper van hemel en aarde, niemand mag worden aangeropen. 2e. Christus, de leermeester van de waarheid, heeft onderwezen dat niemand buiten de Hemelse Vader mag worden aanbeden. 3e. Het ware gebed is gericht tot de Vader in geest en waarheid. Dus een gebed gericht tot de Zoon is vals en 4e. Gebeden in de Schrift zijn niet tot

Christus, maar tot de Vader gericht. Ruim vierhonderd pagina's wordt gedebatteerd over de christologie, meer in het bijzonder over de oude dogmatische vraag naar de wezensgelijkheid (*aequalitas*) van de Vader en de Zoon. Het boek is het zoveelste bewijs van wat Dankbaar eens de 'disputeer-woede' van de zestiende eeuw heeft genoemd. Vanaf p. 409 wordt het andere geschrift afgedrukt, waarin Dávid nogmaals zijn unitarische ideeën uiteenzet.

Naar mijn mening hebben de uitgevers terecht gekozen voor een foto-mechanische herdruk. Een geheel nieuwe editie, tekstkritisch en inhoudelijk geannoteerd is een kostbare en langdurige geschiedenis. Deze boeken zijn bestemd voor een kleine groep van vakgeleerden die zelfstandig de bronnen in deze vorm kunnen bestuderen. Maar onderzoekers die een grote theologische of historische waarde aan deze antitrinitarische geschriften toekennen zullen hier misschien anders over denken.

Het boek is fraai gedrukt en gelukkig voorzien van een index van namen en bijbelplaatsen. De inleiding van Mihály Balázs is instructief, zij het meer attenderend dan analyserend. Het is bepaald jammer dat de inleider niet wat nader is ingegaan op de vraag waarom deze unitarische man in het tolerante Transsylvanië werd veroordeeld. De inleider geniet een grote faam als kenner van de antitrinitarische stromingen en hij had deze vraag zeker kunnen beantwoorden. We kunnen met belangstelling uitzien naar de volgende delen van deze serie.

Heino

W. Bergsma

The Complete Works of Menno Simon [sic]. John F. Funk and Brother, ed. Elkhart, Indiana, 1871. Aylmer, Ontario, Lagrange, Indiana, Pathway Publishers, 1983. Rosenort, Manitoba, Prairie View Press, 1983. iv, 288, 455 blz.

Deze herdruk, zowel in Canada als in de Verenigde Staten uitgegeven, verschijnt ruim een eeuw na de oorspronkelijke uitgave in 1871. De herdruk mag ook een verrassing worden genoemd. Sinds 1956 beschikken we immers over *The Complete Writings of Menno Simons*, dat een uitgebreider selectie in de Engelse taal bevat.

Deze heruitgave is een getrouwe facsimile-uitgave, inclusief het voorwerk en de indices; zelfs de foutieve spelling van Menno's naam op de titelpagina is niet verbeterd. Niet opgegeven is evenwel het portret van Menno, een fotogravure naar Luyken's prent van 1681. De herdruk van de tekst is feilloos. Het boek is bovendien stevig gebonden en in een stofomslag verschenen.

De vraag rijst uiteraard: waarom is deze editie van 1871 herdrukt? In het boek zelf is geen antwoord op deze vraag te vinden. De editie van 1871 bevatte alle geschriften die in de *Opera Omnia* van 1681 zijn opgenomen, behalve enkele ge-

deelden van Menno's discussie over de vleeswording van Christus in zijn geschrift tegen Jan à Lasco. Bovendien zijn enkele brieven, liederen en korte geschriften, die ook niet in de *Opera* zijn opgenomen, uit de editie van 1871 weggelaten.

De 1871-editie van Elkhart is weliswaar gemakkelijk, maar niet zo zorgvuldig vertaald als de vertaling door Leonard Verduin in *The Complete Writings* van 1956. Van meer belang is echter de volgorde waarin Menno's geschriften zijn opgenomen: de vertaling van 1871 plaatst, in navolging van de *Opera* uit 1681, Menno's fascinerend verslag van zijn 'Uytgangh van het Pausdom' voorop, gevolgd door zijn belangrijkste geschrift, het 'Fundamentboek'. Daarentegen houdt *The Complete Writings* een strikt chronologische volgorde van de geschriften aan. 'Teghen de blasphemie van Jan van Leyden', dat weliswaar pas in 1627 voor het eerst in druk verscheen, wordt daarin als het eerste geschrift van Menno beschouwd. Afgezien van gerechtvaardigde twijfel over de auteur ervan en de chronologische volgorde, is het niet een van de meest aansprekende introducties in het werk van Menno. Evenwel, vanuit wetenschappelijk oogpunt moet de voorkeur aan de editie van 1956 worden gegeven.

Navraag over het waarom van deze heruitgave leerde de recensent dat hiermee voldaan werd aan een zekere behoefte. Kennelijk bestaat er bij de Engelstalige lezers van Menno's geschriften voldoende belangstelling voor de oudere editie, voornamelijk met het oog op het stichtend karakter ervan. Het is geen toeval dat deze reprint uitgegeven is door firma's, die de meer conservatieve groepen in de Verenigde Staten en Canada van lectuur voorzien. Wat men ook van deze lezersgroep mag denken, niet ontkend kan worden dat een uitgave 'voor het gewone publiek' van Menno's geschriften van belang is. Om heel duidelijk te zijn, daarmee wordt meer recht gedaan aan de bedoeling van de oorspronkelijke geschriften. Deze reprint toont dus het onderscheid in gezichtspunt aan tussen de lezer die door de geschriften gesticht wil worden, en de wetenschapper. Zolang als hij de boodschap begrijpt, besteedt de eerste geen aandacht aan de details, waar de wetenschapper oog voor heeft. We moeten erkennen dat beide groeperingen legitieme motieven hebben. Wel blijft het jammer dat aan het eind van de 20e eeuw de 'gewone lezer' slechts de beschikking heeft over een 19e eeuwse editie, waarvan de tekst niet geheel betrouwbaar is en derhalve de inhoud en de boodschap ervan ook niet. Hieruit kunnen we de lering trekken dat er nog steeds behoefte is aan een nieuwe uitgave van Menno's geschriften in het Engels, met een betrouwbare tekst maar vooral bedoeld voor de lezer die niet wetenschappelijk geïnteresseerd is.

Boekaankondiging

L.G. Jansma en P.G.G.M. Schulten, eds., *Religieuze bewegingen*. Den Haag, Martinus Nijhoff, 1982. ISBN 90 247 9027 1. vi, 284 blz. f 42,05.

Bevat 12 artikelen (inleiding en vier artikelen in het Nederlands; de overige in het Engels). Met name noemen we hier 'De Wederdopers in de Nederlanden en Noord West Duitsland (1530-1535)' van L.G. Jansma en 'In the Backwash of the Crusades' van N. Cohn. Verscheidene artikelen behandelen het millennialisme in primitieve en moderne maatschappijen. De aanpak is sociologisch en anthropologisch van aard.

I.B.H.

Mededelingen

Congressen

Voorafgaande aan het XIe Doopsgezind Wereldcongres te Straatsburg vond van 18 tot 23 juli 1984 aldaar een internationaal colloquium plaats over de geschiedenis van het Anabaptisme in de zestiende eeuw, georganiseerd door de Universiteit van Straatsburg, de Franse DHK (AFHAM) en het Doopsgezind Seminarie te Amsterdam. Vele prominente geleerden die zich bewegen op het eilandje van de zogenaamde Radicale Reformatie hadden de gelegenheid te spreken over het onderwerp van hun wetenschappen en – in de wandelgangen – voornamelijk over de dragers ervan. Het colloquium had een open karakter, d.w.z. dat de sprekers binnen het aangegeven, ruime kader zelf hun onderwerp konden bepalen. Een (te?) groot aantal lezingen viel te beluisteren, variërend van de laatste woorden van Felix Manz tot het ‘hemelse vlees’ bij Menno Simons. Die verscheidenheid qua niveau en qua onderwerpen is natuurlijk wel aardig, maar of het wetenschappelijk erg vruchtbaar is, is de vraag.

Het colloquium over Schwenckfeld en de Schwenckfelders, dat van 17 tot 23 september 1984 te Pennsburg (Verenigde Staten) werd gehouden, had een ander karakter. Het congres vormde een onderdeel van de herdenking van de komst in 1734 van de eerste Schwenckfelders in het paradijs der sekten, Pennsylvanië, en van het in 1884 genomen besluit om het *Corpus Schwenckfeldianorum* uit te geven. Enerzijds was het een wetenschappelijk congres gewijd aan de betekenis en invloed van Schwenckfeld. Grote geleerden als G. H. Williams, K. Deppermann, G. Seebass en H. Weigelt verrijkten onze kennis. Anderzijds was het congres ook bedoeld voor de gelovigen zelf. De bezielende leiding had Peter C. Erb, directeur van de Schwenckfelder Library te Pennsburg en hoogleraar aan de Wilfrid Laurier Universiteit te Waterloo, Ontario (Canada). Het geheel was zeer geslaagd, zoals blijkt uit de slotwoorden van Depperman: ‘Wij kwamen als vrienden van Schwenckfeld, we gaan als vrienden van de Schwenckfelders naar huis’.

Tezijner tijd zullen de bundels met opstellen van beide congressen in druk verschijnen. Wetenschappelijke bundels hebben vaak één ding met vele 16e-eeuwse Dopers gemeen: een eschatologisch trekje.

W. Bergsma (Fryske Akademy)

Tentoonstelling

De Bibliothèque Nationale et Universitaire te Straatsburg en de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam organiseerden van 19 juli tot 2 augustus 1984 een tentoonstelling over de geschiedenis van het Doperdom in de Rijnvallei, 1525-1750. De catalogus is à f 10,— verkrijgbaar bij de Doopsgezinde Bibliotheek, Singel 452, 1012 WP Amsterdam.

Dutch Aid

De Doopsgezinde Historische Kring gaf ter gelegenheid van het Wereldcongres te Straatsburg (24 – 29 juli 1984) de brochure *Dutch Aid to Swiss Brethren. The Records at Amsterdam* uit. Dit rijk geïllustreerd werkje (16 blz.) werd in opdracht van de redactiecommissie van de DHK geschreven door Irvin B. Horst, die ook voor de illustraties de verantwoordelijkheid draagt.

De brochure wil de aandacht vestigen op de rijke collectie archivalia in de Archieven van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam, die betrekking hebben op de hulp vanuit Nederland aan de Zwitserse Broeders, die in de 17e en 18e eeuw om geloofsredenen moesten vluchten.

Deze, wat opmaak en druk betreft, mooiste uitgave van de DHK is voor f 6,— (buitenland f 10,—; in beide gevallen incl. verzendkosten) bij de DHK te bestellen. (ISBN 90 70164 61 2).

Gereformeerd en dopers

Ds K. Exalto te Benthuisen sprak op 9 januari 1985 te Zeist op de predikantenvergadering van de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk over 'gereformeerd en dopers'. Er is voor het gereformeerd Protestantisme in ons land alleen toekomst als de doperse dwalingen uitgezuiverd worden en men weer waarlijk gereformeerd wordt. Hierin ligt een basis voor eenheid en een mogelijkheid om alle verwarring te boven te komen, aldus het ANP-bericht, dat (ook) verscheen in *de Waarheidsvriend*, het officieel orgaan van de Gereformeerde Bond (17 januari 1985).

Onder de kop 'Wie ons niet kent, moet niet over ons oordelen' reageert P. (ds H. Ploeger te Arnhem) in *De Christen*, het orgaan van de Baptistenunie in Nederland, op de rede van ds Exalto. Ploeger citeert onder meer de opmerking van Exalto 'Dopen op geloof heeft een wankel basis, maar dopen op de gelofte Gods een vaste basis'. De Baptistenpredikant schrijft dan: 'Waar haalt Exalto dat vandaan? Gebeurde in het Nieuwe Testament ook maar één keer iets anders dan dopen op geloof?'

Vrij en volkomen

Dr S. Voolstra sprak op 25 maart 1985 de rede 'Vrij en volkomen. Rechtvaardiging en heiliging in dopers perspectief' uit bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de Christelijke geloofs- en zedenleer aan het Seminarium der Algemene Doopsgezinde Sociëteit. De rede is uitgegeven door Kok te Kampen. ISBN 90 242 2909 x. 22 blz. f 7,50.

'Voolstra, de vredesbeweging en de weg terug' zette G. Roos op 30 maart 1985 boven zijn rubriek 'Van het kerkelijk erf' in het *Reformatorische Dagblad*. Daarin schrijft de chef kerknieuws van het *RD* onder meer: 'Het kan niet ontkend worden dat Voolstra het zwakke punt van Doperdom en vredesbeweging heeft aangewezen. Hij wijst zelfs op de weg om uit de impasse te komen. Maar helaas bewandelt hij die weg in omgekeerde richting. (...) Beter is het om te rade te gaan bij wat onze vaders door het "nieuwe" licht van de zestiende-eeuwse Reformatie op grond van Gods Woord hebben gezocht en beleden. Beter is het om terug te gaan tot Luthers vraag naar een genadig God dan om een nieuwe, onmiskenbaar wereldse interpretatie van de leer van de rechtvaardiging te zoeken,' aldus Roos.

Errata

In *Doopsgezinde Bijdragen* 10 (1984) zijn enkele fouten geslopen waarvoor de eindredacteur verantwoordelijk is. In het Redactioneel wordt — overigens in navolging van Alan Kreider op blz. 11 — gesproken van 'het 300-jarig bestaan van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente te Haarlem'. Ds C.P. Hoekema te Heerenveen wees er op dat het 'voor niet-Haarlemmers wellicht enigszins verwarrend is dat er in de jaren 1983 en 1984 twee jubilea zijn gevierd en wel in 1983 het 300-jarig bestaan van het kerkgebouw (op zondag 7 maart 1683 in gebruik genomen door Jan van Westerhoven) en in 1984 het 200-jarig bestaan van de vereniging van de beide gemeenten van de Peuzelaarsteeg en het Klein-Heiligland, waartoe de kerkeraadsleden van die gemeenten in een gecombineerde vergadering op donderdag 30 september 1784 besloten, terwijl op 8 oktober daaraan volgende de officiële naam werd vastgesteld: Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Haarlem.

De eerste gemeenschappelijke dienst werd op 7 november 1784 gehouden,' aldus C.P. Hoekema, die een exemplaar van de preek, die hij op 20 februari 1983 hield ter herdenking van het 300-jarig bestaan van het kerkgebouw, erbij voegde. Hoekema stond van 1945 tot 1974 in Haarlem.

De illustratie (tegenover blz. 72) is, zoals oplettende lezers zal zijn opgevallen, niet een afbeelding van de terechtstelling van Felistis Jansdochter van Vreden te Amsterdam, maar van Simon de Kramer in 1553 te Bergen op Zoom.

D.V.

Verenigingsnieuws

Verslag van de eenentwintigste bijeenkomst op 28 en 29 april 1984

De bijeenkomst werd gehouden in de Doopsgezinde kerk te Haarlem. Aanwezig waren 125 leden en belangstellenden.

Ter gelegenheid van het 200-jarig bestaan van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Haarlem, in 1784 ontstaan door de samenvoeging van de Verenigde Vlaamsche en Waterlandsche Gemeente, haar vergadering houdende in de Peuzelaarsteeg, en de Verenigde Vlaamsche, Friesche en Hoogduitsche Gemeente, vergaderend in 'De Blok' op het Klein Heiligland, vond er van 28 tot 30 april te Haarlem een 'seminar' plaats over 'Belijden en beleven'. De eerste twee dagen waren onder verantwoordelijkheid van de VDGH en de DHK; de laatste, waarbij het thema was 'Het chiliasme – het duizendjarige Rijk', werd gehouden onder verantwoordelijkheid van de Algemene Nederlandse Doopsgezinde Predikanten Vereniging, met als sprekers dr W. Aalders (Den Haag) en prof dr G. H. ter Schegget (Doorn).

Zaterdag 28 april sprak dr A. F. Kreider (Londen) over 'De betekenis van de *Martelaers Spiegel* voor deze tijd' (zie *Doopsgezinde Bijdragen* 10 (1984) 11-28). De bijeenkomst stond verder in het teken van de heruitgave van de *Martelaers Spiegel* van T. J. van Braght uit 1685. Dr S. L. Verheus leidde een en ander in, waarna Tob de Bordes fragmenten uit onder meer de *Martelaers Spiegel* voordroeg. Het eerste exemplaar van de herdruk werd vervolgens gepresenteerd aan de directeur van de Stadsbibliotheek te Haarlem, C. van Dijk.

Zondag 29 april was er een dienst onder leiding van ds A. A. Thimm. 's Middags was er een rondwandeling door Haarlem. Tijdens het bezoek aan Teyler's museum bespeelde Wim Dalm het 31-toons orgel. 's Avonds werd in de Doopsgezinde kerk de musical 'Der Mennisten Hemel' opgevoerd.

Verslag van de tweeëntwintigste bijeenkomst op 6 oktober 1984

Deze bijeenkomst werd gehouden in de Agnietenkapel te Gouda. Aanwezig waren 120 leden en belangstellenden.

‘Gouda en de ketters’ was de titel van een inleiding door dr H. Bongers, die in 1954 promoveerde op ‘De motivering van de godsdienstvrijheid bij D.V. Coornhert’. Gouda was een handelsstad, die in de 16e eeuw achteruit ging. De Reformatie is nooit goed tot Gouda doorgedrongen. Voetius noemde de stad ‘een rattennest en drekwagen van alle ketterijen’. Er zijn in Gouda slechts enkele ketters vervolgd; in 1570 werd een Doper terechtgesteld.

Veel invloed had de predikant Herman Herberths, die in 1582 in Gouda werd beroepen. Hij was een perfectist: de mens kan menselijk perfect worden omdat God niets van hem eist wat hij niet kan. Coornhert, die de laatste jaren tot zijn dood in 1590 in Gouda woonde, is ‘de profeet van het perfectisme’ (Br. Becker) genoemd. Coornhert is Rooms-Katholiek gebleven; hij veroordeelde de Reformatie omdat die zoveel strijd en doden had gebracht. Coornhert was een vriend (van Hans de Ries) zowel als een vijand van de Doopsgezinden (hun leer en hun kerk). De ban beschouwde hij een gebrek aan christelijke liefde. Het scheiden en scheuren van de kerk, waar de Doopsgezinden onder leden, had volgens Coornhert geen voorbeeld in de bijbel. Coornhert bepleitte volledige godsdienstvrijheid.

’s Middags was er een wandeling door de binnenstad en een bezoek aan de Janskerk met de ‘Goudse glazen’ van de gebroeders Dirk en Wouter Crabeth.

De bijeenkomst werd besloten met een wijdingswoord door mevr. ds A. de Jonge.

D.V.

Financieel overzicht 1984

Balans per 31 december 1984

AKTIVA

Voorraad publikaties	f 1.000
Kas, bank, giro	f 6.749
	<u> </u>
	<u>f 7.749</u>

PASSIVA

Kapitaal	f 750
Bij: voordelig saldo t/m 1984	<u>f 6.028</u>
Eigen vermogen	f 6.778
Te betalen bedragen	<u>f 971</u>
	<u>f 7.749</u>

Rekening van baten en lasten

BATEN

Contributies en donaties	f 20.603
Opbrengst publikaties	f 4.185
Opbrengst collectes	f 144
Rente	f 134
Nadelig saldo	<u>f 16.459</u>
	<u>f 41.525</u>

LASTEN

Inzake publikaties	f 35.069
Kosten bijeenkomsten	f 125
Verzend- en portokosten	f 5.035
Algemene kosten	<u>f 1.296</u>
	<u>f 41.525</u>

Toelichting

Kosten 827 ex. Doopsgezinde Bijdragen 9 (1983)	f 17.946
Af: subsidie Algemene Doopsgezinde Sociëteit	<u>f 2.000</u>
	<u>f 15.946</u>

Kosten 772 ex. Doopsgezinde Bijdragen 10 (1984)	<u>f 15.419</u>
---	-----------------

Kosten Dutch Aid to Swiss Brethren	f 4.868
Af: subsidie bevriende zijde	f 1.000
verkoop	<u>f 164</u>
	<u>f 1.164</u>
	<u>f 3.704</u>

G.A. Posthumus, penningmeester

Doperse Stemmen 2. *Menno Simons' Meditatie op de 25e Psalm*, vertaald en ingeleid door H. W. Meihuizen, toegelicht door J. P. Jacobszoon, 1976. 56 blz. f 6,- (ledenprijs), f 7,- (niet leden).

Doperse Stemmen 3. *Vreemdelingen en bijwoners. Vredesgetuigenissen uit het Nederlandse Doperdom*, geselecteerd, van een inleiding en aantekeningen voorzien door Sjouke Voolstra, 1979. 64 blz. f 7,- (ledenprijs), f 8,- (niet leden).

Doperse Stemmen 4. *Melchior Hoffman, De ordonnantie Gods*, bewerkt door R. C. Oosterbaan-Lugt en ingeleid door I. B. Horst, 1980. 48 blz. f 5,- (ledenprijs) f 6,- (niet leden).

Doperse Stemmen 5. *Confessie van Dordrecht 1632*, bewerkt door J. Brüsewitz, ingeleid en toegelicht door I. B. Horst en S. Voolstra. 1982. 64 blz. f 7,50 (voor leden, etc.), f 9,00 (voor niet-leden).

De gemeente als vertolking van de nieuwe tijd. Studiedagen 15-17 mei 1980. De lezingen van H. Fast, W. Klaassen, H. B. Kossen en L. Laurensen, ingeleid door S. Voolstra, toegelicht door I. B. Horst, Amsterdam, 1980. 96 blz. f 7,50.

Doopsgezinde Bijdragen nieuwe reeks 1 (1975). Bevat artikelen van M. M. Doorink-Hoogenraad, S. Groenveld, I. B. Horst, J. P. Jacobszoon, H. W. Meihuizen en S. L. Verheus, en zeven boekbesprekingen. 128 blz. geïllustreerd. f 15,-.

Doopsgezinde Bijdragen nieuwe reeks 2 (1976). Bevat artikelen van A. H. A. Bakker, C. van Duin, A. G. Hoekema, I. B. Horst, J. P. Jacobszoon, A. F. Mellink, J. A. Oosterbaan, P. Scherft, A. L. E. Verheyden en tien boekbesprekingen. 187 blz.; geïllustreerd. f 15,-.

Doopsgezinde Bijdragen nieuwe reeks 3 (1977). Met artikelen van W. J. de Bakker, H. D. Woelinga, J. F. Kuipers-Postma, J. P. Jacobszoon, H. Fast en J. J. Schiere, en acht boekbesprekingen. 128 blz.; geïll. f 15,-.

Doopsgezinde Bijdragen nieuwe reeks 4 (1978). Met artikelen van C. W. A. Willemse, H. Fast, H. J. Goertz, J. P. Jacobszoon, I. B. Horst, gesprek van W. F. Goltzman, A. Geense en J. C. Groot, interview met Theun de Vries en elf boekbesprekingen. 120 blz.; geïll. f 15,-.

Doopsgezinde Bijdragen nieuwe reeks 5 (1979). Met artikelen van S. Voolstra, W. H. Kuipers, L. G. Jansma, J. M. Stayer, J. A. Oosterbaan, M. C. Keyser, V.O. Erickson, C. F. Brüsewitz, tekstuitgave van een brief van Menno Simons, een interview met Cornelius Krahn en acht boekbesprekingen. 140 blz.; geïll. f 15,-.

Doopsgezinde Bijdragen nieuwe reeks 6 (1980). Jubileumuitgave t.g.v. 450 jaar Doperdom in Nederland, met artikelen van S. A. C. Dudok van Heel, I. H. van Eeghen, P. Hirsch, A. G. Hoekema, I. B. Horst, A. F. de Jong, H. B. Kossen, W. H. Kuipers, S. Voolstra, J. M. Welcker en S. B. J. Zilverberg, een interview met S. E. Yoder Jr., en zeven boekbesprekingen, 208 blz.; rijk geïll. f 15,-.

Doopsgezinde Bijdragen nieuwe reeks 7 (1981). Met artikelen van S. Groenveld, J. A. Oosterbaan, W. van 't Spijker, J. D. Bangs, W. Klaassen, D. Visser, tekstuitgave door H. D. Wessels, interview met Alvin J. Beachy en negentien boekbesprekingen. 160 blz.; geïll. f 15,-.

Doopsgezinde Bijdragen nieuwe reeks 8 (1982). Met artikelen O. H. de Vries, C. J. Dyck, I. B. Horst, C. P. Hoekema, S. L. Verheus en W. Bergsma, tekstuitgave door T. van Lopik, interview met Johannes Harder, verslag van lopend onderzoek en vijftien boekbesprekingen. 148 blz.; geïll. f 32,50.

Doopsgezinde Bijdragen nieuwe reeks 9 (1983). Met artikelen van C. J. Dyck, C. F. Brüsewitz, L. Laurensen, I. B. Horst, interview met C. W. Mönnich, tekstuitgave door S. Voolstra en achttien boekbesprekingen. 160 blz.; geïll. f 32,50.

Doopsgezinde Bijdragen nieuwe reeks 10 (1984). Met artikelen van A. F. Kreider, S. Zijlstra, A. F. Mellink, A. de Groot, P. van den Burg, M. H. Quak, interview met A. F. Mellink, tekstuitgave door S. Zijlstra en elf boekbesprekingen. 132 blz.; geïll. f 32,50.

Het doel van de Doopsgezinde Historische Kring, is de bestudering van het Doperdom en aanverwante stromingen alsmede bezinning op de doperse traditie, zulks ten dienste van gemeente en broederschap.

De vereniging tracht dit doel te bereiken door

- de uitgave van geschriften over geloof en geschiedenis van het Doperdom

Doopsgezinde Bijdragen nieuwe reeks verschijnen eenmaal per jaar.

Leden en donateurs ontvangen de *Doopsgezinde Bijdragen* gratis. Abonnement f 32,50 per jaar.

Doperse Stemmen is een serie, waarin teksten uit de doperse geschiedenis in modern Nederlands worden uitgegeven, toegelicht voor gebruik in de gemeente.

2 *Menno Simons' Meditatie op de 25e Psalm*, vertaald en ingeleid door H. W. Meihuizen, toegelicht door J. P. Jacobszoon, 1976. 56 blz. f 6,— (voor leden, donateurs en abonnees), f 7,— (voor niet-leden).

3 *Vreemdelingen en bijwoners. Vredesgetuigenissen uit het Nederlandse Doperdom*, geselecteerd, van een inleiding en aantekeningen voorzien door Sjouke Voolstra. 1979. 64 blz. f 7,— (voor leden, etc.) f 8,— (voor niet-leden).

4 *Melchior Hoffman, De ordonnantie Gods*, bewerkt door R. C. Oosterbaan-Lugt en ingeleid door I. B. Horst. 1980. 48 blz. f 5,— (voor leden, etc.) f 6,— (voor niet-leden).

5 *Confessie van Dordrecht 1632*, bewerkt door J. Brüsewitz, ingeleid en toegelicht door I. B. Horst en S. Voolstra. 1982. 64 blz. f 7,50 (voor leden, etc.) f 9,00 (voor niet-leden).

- het houden van studiebijeenkomsten
Tweemaal per jaar worden er bijeenkomsten gehouden, waar onderwerpen betreffende geloof en geschiedenis van het Doperdom aan de orde worden gesteld.
- samenwerking met overeenkomstige verenigingen in het buitenland.

Leden

De contributie bedraagt f 32,50 per jaar; studenten en a.o.w.-ers na overleg met de penningmeester f 22,50.

Donateurs

Gemeenten en andere doopsgezinde instanties kunnen donateur worden voor f 65,— per jaar.

Abonnees

Een abonnement op de *Doopsgezinde Bijdragen* kost f 32,50 per jaar.

Adres

Doopsgezinde Historische Kring, Singel 454, 1017 AW Amsterdam

Gironummer

Contributierekening Postgiro 434.93.37 Doopsgezinde Historische Kring, Elpermeer 27, 1025 AA Amsterdam. Betalingen uit het buitenland via de AMRO-bank, Molukkenstraat 122, Amsterdam, t.n.v. rekening 43.28.38.945 Doopsgezinde Historische Kring.

ISBN 90 70164 85 X

ISSN 0167-0441